

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

(Маърузалар матни)

ТОШКЕНТ – 2012

Маърузалар матни тайёрлашда қатнашганлар: Т.Жўраев, Д.Тожибоева, Б.Рустамов, Ж.Жабборова, Х.Асатуллаев, З.Аллаберганов, Д.Бабабекова, Я. Мустафақулов, О.Мирзаев, 2012й. 220 бет.

Иқтисодиёт назарияси бўйича тайёрланган мазкур маърузалар матнида «Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва олий ўқув юртларида бакалаврлар тайёрлаш давлат андозасининг учинчи босқичи талаблари ҳисобга олинган. Ҳар бир мавзу мазмунини ёритишда Ўзбекистон Республика Президенти И.Каримов асарларидан, республика қонунлари ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан кенг фойдаланилган.

Маърузалар матни бир-бири билан мантиқан боғланган икки қисмдан иборат бўлиб, уларда, иқтисодиётнинг умумий асослари ва бозор иқтисодиётига, оид мавзулар ўрин олган. Айниқса, иқтисодиётнинг асосий муаммоси, ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти унинг қонун-қоидалари ва тартибга солиш механизмлари ролига катта эътибор берилган.

Маърузалар матни барча йўналишдаги бакалаврлар учун мўлжалланган.

Такризчилар: **М.И.Юлдашев** – и.ф.д., проф.
С.Абдуллаев – и.ф.н., доц.

Масъул муҳарир: **Т.Жўраев** – и.ф.д.проф.

Маърузалар матни Тошкент Молия Институти қошидаги Олий ўқув юртлараро илмий-услубий Кенгаш мажлисида муҳокама қилинган ва нашрга тавсия этилган.

I БЎЛИМ. ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1-Мавзу. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСЛУБИ

РЕЖА

1. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.
2. Иқтисодий билимларнинг вужудга келиши ва иқтисодий фанларнинг шаклланиши.
3. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазифалари.
4. Иқтисодий қонунлар ва категориялар (илмий тушунчалар).
5. Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг услублари.

1. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи

Иқтисодиёт назарияси фанининг предметини билиб олишдан олдин иқтисодий фаолиятнинг мазмуни тўғрисида тушунчага эга бўлиш ва энг аввало, иқтисодиётнинг ўзи нима, деган саволга жавоб бериш лозимдир.

Бугун ҳаммага маълумки, кишилар яшашлари, сиёсат, санъат, адабиёт, фан, маърифат, маданият, таълим билан шуғулланишлари учун ҳаётий неъматларни истеъмол қилишлари, кийинишлари ва турли хил хизматлардан баҳраманд бўлишлари керак. Бунинг учун эса озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва турли хизматлардан иборат ҳаётий воситалар зарур.

Кишилар бундай ҳаётий воситаларга эга бўлиши учун турли соҳаларда фаолият кўрсатади. Инсоннинг бу турли фаолиятлари ичида энг асосийси, уларнинг яшаши ва камол топишини таъминлайдиган моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда хизматлар кўрсатишдан иборат бўлган иқтисодий фаолиятдир.

Кишиларнинг яшаши, камол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қаратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятлар яхлит қилиб, иқтисодий фаолият деб аталади.

Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги доирасида рўй берган. Шунинг учун иқтисодиёт деганда уй хўжалиги ва уни юритиш қонун-қоидалари тушинилган. Лекин, ҳозирги даврда иқтисодиёт фақат уй хўжалиги доираси билан чекланиб қолмайди, балки йирик хусусий ва жамоа хўжаликлари, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат хўжаликлари, молия ва банк тизимлари, хўжаликлараро, давлатлараро бирлашмалар, корпорациялар, концернлар, кўшма корхоналар, ҳамда улар ўртасидаги иқтисодий муносабатлардан иборат бўлган, жуда мураккаб организм ҳисобланади.

Иқтисодиёт – бу иқтисодий неъматларни такрор ишлаб чиқариш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар ҳамда уларни тартибга солувчи механизмлар ва турли даражадаги муассасаларнинг маълум даражада тартибга солинган тизимидир. Бошқача айтганда иқтисодиёт - бу зарурий ҳаётий неъматлар яратиш йўли билан жамият эҳтиёжларини қондиришга хизмат

қилувчи хўжалик тизимлари мажмуасидир. Ҳар қандай иқтисодиёт бир қатор зарурий бўғинлар ва умумий таркибий тузилмалардан иборат бўлади.

Булар ичидан ишлаб чиқаришнинг технологик усули, ижтимоий-иқтисодий ва ташкилий-иқтисодий муносабатлар, ижтимоий меҳнат тақсимооти ва ихтисослашиш, жамиятнинг иқтисодий ресурс салоҳияти ва устқурмавий тузилмаларини алоҳида ажратиш кўрсатиш мумкин.

Иқтисодиёт доирасида моддий бойликларни, яъни жамият учун зарур бўлган неъматларни такрор ишлаб чиқариш жараёни рўй беради.

Иқтисодий фанда такрор ишлаб чиқариш қисқариб борувчи, оддий ва кенгайтирилган турларга ажратилади.

Қисқариб борувчи такрор ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш ҳажми камайиб бориш тартибида такрорланса, унинг оддий турида бир меъёрда, ўзгармасдан ва кенгайтирилган турида эса кенгайиб бориш тартибида такрорланади.

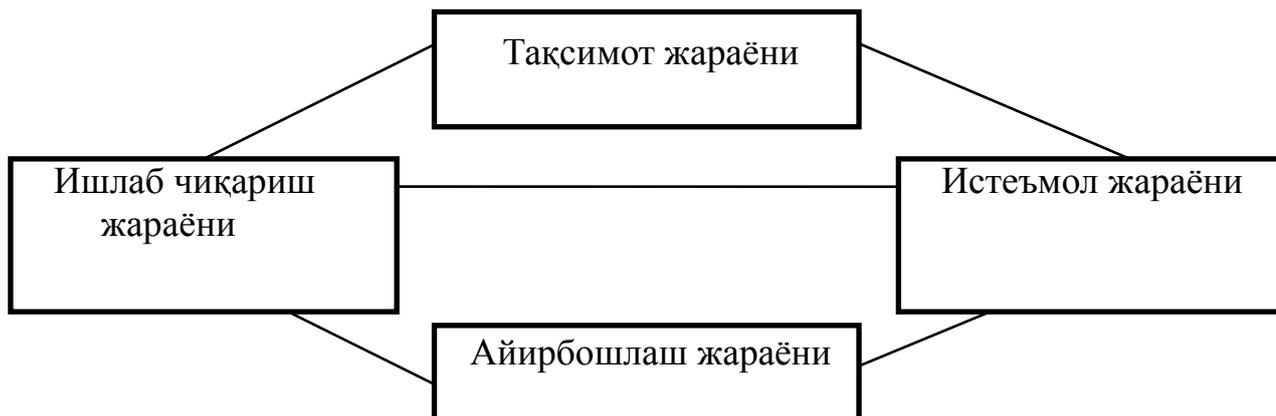
Товарлар, хизматлар ва ресурсларнинг ҳаракати бўйича такрор ишлаб чиқариш - ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларининг бирлигидан иборатдир. Буларнинг ичида энг асосийси ва бошланғич бўғини **ишлаб чиқариш жараёнидир**. Чунки ҳамма товар ва хизматлар худди шу босқичда яратилади. Агар ишлаб чиқарилмаса, тақсимланадиган, айирбошланадиган ва ниҳоят, истеъмол қилинадиган нарсалар бўлмайди.

Иккинчи муҳим босқич тақсимот жараёнидир. Бу босқичда, ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи, товар ва хизматлар ҳамда пул даромадлари, тармоқлар, соҳалар, ҳудудлар, корхоналар ва жамиятнинг алоҳида аъзолари ўртасида тақсимланади.

Айирбошлаш жараёни яратилган неъматлар ва бойликларнинг ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларини боғловчи бўғин ҳисобланади. Бунда ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ўртасида иқтисодий алоқа яъни – айирбошлаш жараёни пул воситасида амалга оширилади.

Такрор ишлаб чиқаришнинг охириги босқичи истеъмол жараёнидир. Бу жараёнда товарлар ва хизматлар ўзларининг пировард истеъмолчиларини топади ҳамда турли хил эҳтиёжларни қондиришга хизмат қилади. Истеъмол икки турга бўлинади: унумли ва шахсий истеъмол. Ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланилиб, унумли истеъмол қилинади. Истеъмол буюмлари шахсий истеъмол жараёнида фойдаланилади, ва шу орқали уларнинг ўрнига янгисини ишлаб чиқариш зарурияти пайдо бўлади.

Шундай қилиб, товарлар, хизматлар ва ресурсларнинг ҳаракати доимо тўхтовсиз такрорланиб узлуксиз янгиланиб турадиган жараёндир.

1-чизма. Товарлар, хизматлар ва ресурсларнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларидаги ҳаракати.

Инфратузилма – бу ишлаб чиқариш ва айирбошлашнинг меъёрида рўй бериши ҳамда кишилар турмуш кечиришининг умумий шарт-шароитини ташкил қилувчи соҳалар.

Инфратузилма турлари:

- Ишлаб чиқариш инфратузилмаси.
- Ижтимоий инфратузилма.
- Бозор инфратузилмаси.

Иқтисодиётнинг доимий ва бош масаласи жамият эҳтиёжларининг чексизлиги ҳамда иқтисодий ресурсларнинг чекланганлигидир.

Иқтисодиётнинг асосий муаммоси – бу иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини қандай қилиб тўлароқ қондириб бориш мумкинлиги тўғрисидаги масаладир.

Иқтисодиётнинг асосий муаммосини ҳал қилиш йўллари:

- иқтисодий ресурслар миқдорини кўпайтириш;
- ресурслар унумдорлигини ошириш;
- ресурслардан фойдаланишнинг турли ҳил муқобил вариантларидан энг самаралисини танлаш;
- жамият эҳтиёжларини чеклаш.

2. Иқтисодий билимларнинг вужудга келиши ва иқтисодий фанларнинг шаклланиши

Иқтисодий ҳаёт сирларини билишга қизиқиш жуда қадим замонлардаёқ мавжуд бўлган.

Иқтисодиётга оид билимлар антик дунёнинг кўзга кўринган олимлари Ксенофонт, Платон, Аристотел шунингдек, қадимги Миср, Хитой, Ҳиндистон ва Марказий Осиё муттафаккирлари асарларида ҳам учрайди.

Биз узоққа бормасдан минг йиллар оша бизга етиб келган Куръони Каримни, Ҳадисларни, Қобусномани, бобокалонларимиз Абу Али Ибн Сино, Абу Носир Форобий, Абу Райхон Беруний, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек

асарларини ўқир эканмиз уларда инсоннинг яшаши учун табиат эҳсонлари етарли эмаслиги, ижодий меҳнат қилиш кераклиги қайта-қайта уқтирилганлигига яна бир қарра амин бўламиз.

Шуниси муҳимки, улар ҳеч бир инсон ўзи учун зарур бўлган истеъмол буюмларнинг барчасини ўзи яратолмаслигини, шунинг учун бир-бири билан иқтисодий алоқада, муносабатда бўлишлари объектив зарурият эканлигини ҳам қайд қилганлар.

Бундан ташқари уларнинг асарларида доимо хўжаликларнинг барча турларида (уй, шаҳар, давлат) даромад билан харажат мувозанатига катта эътибор бериш лозимлиги, пулнинг мазмуни ва унинг келиб чиқиш сабаблари ёритилган.

Қадимги дунё олимлари иқтисодиётни изчил ўрганиш асосида унинг кўпгина қонун-қоидаларини, тушунчаларини ёритиб берган бўлса ҳам, ҳали иқтисодий фан илмий билимнинг алоҳида соҳаси сифатида шаклланмаган эди.

Иқтисодёт назарияси фани кўпгина мамлакатларда миллий бозор шаклланган ва жаҳон бозори вужудга келаётган даврларда дастлаб «сиёсий иқтисод» номи билан шакллана бошлади.

Сиёсий иқтисод грекча сўздан олинган бўлиб «политико» – ижтимоий, «ойкос» - уй, уй хўжалиги, «номос» – қонун, яъни уй ёки ижтимоий хўжалик қонунлари деган маънони билдиради. 1575-1621 йилларда яшаб ўтган француз иқтисодчиси Антуан Монкретен биринчи марта «Сиёсий иқтисод трактати» (1615 й.) номли илмий асар ёзиб, бу фанни мамлакат миқёсида иқтисодиётни бошқариш фани сифатида асослади. Кейинчалик классик иқтисодчилар бу фикрни тасдиқлаб, сиёсий иқтисод кенг маънода моддий ҳаётнинг воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқарувчи қонунлар тўғрисидаги фандир деб кўрсатади.

Иқтисодий фан шаклланиши жараёнида бир қанча ғоявий оқимлар, мактаблар вужудга келган. Улар жамият бойлигининг манбаи нима, у қаерда ва қандай қилиб кўпаяди, деган саволларга жавоб топишга уринишган. Бундай иқтисодий оқимлардан дастлабки «меркантилизм», деб аталган. Бу оқим тарафдорлари одамларнинг, жамиятнинг бойлиги (пулдан, олтидан иборат бойлик) савдода, асосан ташқи савдода–муомала жараёнида пайдо бўлади, кўпаяди, савдода банд бўлган меҳнат унумли меҳнат, бошқа меҳнатлар эса унумсиздир, деб тушунтиради. Кейинчалик айирбошлаш яъни савдо жараёнида ҳеч қандай бойлик яратилмаслиги, қийматнинг кўпаймаслиги маълум бўлиб қолди. Фақат айрибошлашнинг эквивалентлик тартиби, яъни тенг меҳнатга тенг меҳнат мувозанати бузилган тақдирда бойлик бировлар фойдасига қайта тақсимланади, натижада кимдир бойиб, кимдир қашшоқлашиб боради.

«Физиократлар» меркантилистлардан фарқли ўлароқ, бойлик қишлоқ хўжалигида яратилади ва кўпаяди, деган ғояни олға сурдилар. Уларнинг вакили бўлган Ф.Кенэ томонидан машҳур жадвал ишлаб чиқилди. Кейинчалик иқтисод фанининг классик мактаби намоёндалари бўлмиш А.Смит, У.Петти, Д.Рикардо каби атоқли иқтисодчи олимлар бойлик фақатгина қишлоқ хўжалигидагина эмас, балки шу билан бирга саноат, транспорт, қурилиш ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларида ҳам яратилишини исботлаб бердилар ва ҳамма

бойликнинг онаси ер, отаси меҳнат, деган қатъий илмий хулосага келдилар. Шунинг айтиши керакки, А.Смитнинг «кўринмас қўл» принципи ҳозирги кунда жуда кўп тилга олинмоқда. У ўзининг «Халқлар бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида тадқиқот» (1776 й.) деган китобида инсонни фаоллаштирадиган асосий рағбат шахсий манфаатдир деб кўрсатади. Инсон ўз шахсий манфаатини амалга оширишга, яъни фойда олишга интилиб меҳнат тақсимооти шароитида қандайдир товар ёки хизмат турини яратади, бошқаларга етказиб беради, ўз капиталини кўпайтиради ва шу интилишда ўзи билмаган ҳолда жамият тараққиётига ҳисса қўшади деб тушунтиради. У капитал, меҳнат, товар, ишчи кучи ва бошқа ресурсларнинг эркин ҳаракатини таъминлаш принципини илгари суради.

Иқтисодёт назарияси фанининг ривожланишида Сисмондининг ҳам муҳим ҳиссаси бордир. У капитализмни танқид қилиб, сиёсий иқтисод инсон бахти йўлида ижтимоий механизмни такомиллаштиришга қаратилаган фан бўлмоғи лозим деб кўрсатади. Капитализмнинг иқтисодий тузумини танқид қилиш билан бир қаторда ундан кўра прогрессив бўлган жамият қуриш ғояси Сен-Симон, Шарль, Фурье, Роберт Оуэн каби социал утопистлар томонидан илгари сурилган эди. Улар хусусий мулкни қаттиқ танқид қилиб, уни тугатиш тарафдори эдилар. Улардан кейин марксизм деб номланган назарий йўналиш жамият тараққиётига табиий-тарихий жараён деб қараб, ижтимоий-иқтисодий формациялар, уларнинг иқтисодий тизими, таркибий қисмлари, вужудга келиши, ривожланиши ва бошқаси билан ўрин алмашиш сабаблари тўғрисидаги таълимотни ҳамда қўшимча қиймат назариясини яратдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «маржинализм» деб аталган оқим вужудга келиб, шакллана бошлади. У инглизча сўздан олинган бўлиб, кейинги, кўшилган деган маънони беради. Унинг асосчилари Австрия иқтисодий мактабининг намоёндалари (Карл Менгер, Фридрих фон Визер, Бем Баврек ва бошқалар) бўлиб, улар томонидан кейинги кўшилган товар нафлилигининг, меҳнат ёки ресурс унумдорлигининг пасайиб бориш қонуни деган назариялар ишлаб чиқилди. Бу оқим иқтисодий фанда янги йўналиш неоклассик, яъни янги классик деб ном олди. Бу назариянинг йирик намоёндаларидан бири А.Маршалл бўлиб, у иқтисодий жараёнларнинг узвий боғланиши ва унинг нисбатларини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди, бозор мувозанатини ва баҳосини аниқловчи омиллар талаб ва таклифдан иборат деб қаради. Бу назарий йўналишнинг намоёндаларидан бири Швейцария иқтисодчиси Леон Валрас бўлиб, у умумий иқтисодий мувозанат моделини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди.

Австрия иқтисодий мактабининг намоёнчаси Й.Шумпеттер 1912 йилда ёзган «Иқтисодий тараққиёт назарияси» деб аталган китобида иқтисодий тизимлар ўзгаришининг ички кучларини, уларнинг ички мазмунини кўрсатишга ҳаракат қилди ва у иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи асосий куч тадбиркорлик деган хулосага келади.

1936 йилда инглиз иқтисодчиси Жон Кейнс ўзининг «Бандлик, фоиш ва пулнинг умумий назарияси» деган китобида макроиқтисодий кўрсаткичлар: миллий даромад, капитал ҳаражатлар, истеъмол ва жамғаришнинг ўзаро

боғлиқлигини таҳлил қилиб, инвестиция ва истеъмол нисбатларининг энг мақсадга мувофиқ тарзда қарор топиши иқтисодий тараққиётнинг муҳим омили деб кўрсатади. Кейнс таълимоти таъсирида иқтисодиётда макроиқтисодий таҳлил йўлга қўйилди. У давлатнинг иқтисодиётни бошқаришда фаол қатнашиши зарурлигини исботлади.

Ҳозирги замон иқтисодий фанида муҳим йўналишлардан бири монетаризм деб аталади. Унинг асосчиларидан бири америкалик иқтисодчи М.Фридмен ўзининг тадқиқоти негизида иқтисодиётни барқарор қилишда пул омили асосий роль ўйнайди, деган ғояни илгари суради. Америкалик олим Василий Леонтьев эса «харажат – натижа» деб аталмиш иқтисодий андозанинг асосчисидир.

XX асрнинг 50–60-йилларида неоклассик йўналишида бир қатор янги оқимлар вужудга келди. Уларнинг асосийлари қўйдагилар:

Неолиберализм (Ф.Хайек, Шумпетер, Л.Эркард) – асосий эътиборни давлатнинг иқтисодиётга аралашувнинг энг кам даражага келтиришга, хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга қаратиш лозимлигини уқтиради.

Монетаризм–(М.Фридман) иқтисодиётни бошқаришни пул муомиласини тартибга солиш орқали амалга ошириш мумкинлигини асослаб беради.

Институционализм тарафдорлари (Т.Веблен, Ж.Гелбрейт) фикрига кўра хўжалик юритувчилар ўртасидаги муносабатлар нафақат иқтисодий, балки ноиқтисодий омилар таъсирида вужудга келади. Шу сабабли иқтисодиётга муассасавий ўзгаришлар орқали ҳам таъсир кўрсатиши мумкин.

Ҳозирги пайтда маржинализм, монетаризм, кейнсчилик ва бошқа қатор йўналишдаги иқтисодий назариялар «Экономикс» номли китобда мужассамлашган бўлиб, бу АҚШ, Англия, ва бошқа қатор мамлакатларда дарслик сифатида ўтилади.

Ҳозирги пайтда бу йўналишдаги фан мамлакатимиз ва бошқа қатор МДХ давлатларида «Иқтисодиёт назарияси» деб атала бошлади.

«Иқтисодиёт назарияси» фан сифатида шакллангунча босиб ўтган йўл ва унда вужудга келган ғоялар, оқимлар жуда мураккаб, кўпинча бир-бирига зид ва қарама-қаршидир. Шундай бўлсада улар бир-бирини тўлдиради, иқтисодий жараёнлар ва ходисаларнинг ички зиддиятларини, қонунларини маълум даражада умумлаштириб ифодалайди.

3. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазифалари

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети нима? Бу фан асосан нимани тадқиқ қилиб, нимани ўрганади? – деган саволнинг ечими жуда мураккаб бўлиб, бу ҳақда ўтмишда ва ҳозирги даврда турли фикрлар билдириб келинмоқда.

Масалан, Аристотел бу фанни уй хўжалигини бошқариш қонунлари тўғрисидаги фан деб қараган бўлса, меркантилистлар, физиократлар ва инглиз классик иқтисодий мактабининг вакиллари уни бойлик тўғрисидаги фан деб ҳисоблайди. Фаннинг предмети бойликнинг манбалари, уни кўпайтириш йўллари ҳамда жамият неъматларини ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнини ўрганишдан иборат деб қарайди. Кейинги пайтда

мазкур фанни халқ хўжалиги, ижтимоий хўжалик тўғрисидаги фан деб ҳам ҳисобламоқдалар. Айримлар иқтисодиёт асослари фанини моддий ҳаётини воситаларни ишлаб чиқариш ва айирбошлашни бошқариш қонунлари тўғрисидаги фан деб кўрсатадилар. А. Маршалл эса иқтисодиёт назарияси фанининг предмети инсоният, жамиятнинг меъёридаги ҳаётини фаолиятини тадқиқ қилишдан иборат деб ёзади.

Иқтисодиёт назарияси фани сиёсий иқтисод номи билан юритилган даврда қатор дарсликларда унинг предмети моддий неъматларни ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишдан иборат деб кўрсатилган эди.

АҚШ ва Ғарб мамлакатларидан кириб келган «Экономикс» дарсликларида фаннинг предмети кишиларнинг моддий эҳтиёжларини тўлароқ қондириш мақсадида чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш муаммоларини таҳлил қилиш, кишиларнинг иқтисодий хулқ-атворини ўрганишдан иборат деб таъкидланади.

Ҳамдўстлик давлатлари ва хусусан Россия Федерациясида чиқарилаётган турли дарсликларда мазкур фаннинг предмети бўйича бир-бирига яқин бўлган таърифлар берилмоқда.

Уларнинг бирида фаннинг предмети «Рационал хўжалик юритиш тизимининг таркибий эволюциясини, ҳақиқий бойликни ва жамиятнинг айрим аъзолари ва гуруҳларининг фаровонлиги, иқтисодий ўсишнинг омиллари ва қонуниятларини ўрганади», деб кўрсатилса¹ бошқасида чекланган ресурслар шароитида эҳтиёжларни қондириш мақсадида моддий неъматларни ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол қилиш жараёнларида кишилар ва гуруҳларнинг хулқ-атворини ўрганади», дейилади.²

Учинчи бошқа бир китобда иқтисодиёт назарияси фанининг предмети — чекланган ресурслар дунёсида неъматларни ишлаб чиқаришдаги кишиларнинг хулқ-атвори ва уни бошқаришни ўрганишдан иборат деб таъкидланади.³

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети тўғрисида билдирилган бу барча фикрлардан кўриниб турибдики, сиёсий иқтисодга доир дарсликларда ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида содир бўладиган муносабатларни ўрганишга алоҳида устуворлик берилса, «Экономикс» йўналишидаги китобларда асосан кишиларнинг ресурсларга, моддий ашёвий буюмларга бўлган муносабатини, хатти-ҳаракатини ўрганишга, чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиш масалаларига алоҳида эътибор берилган.

Иқтисодиёт назарияси фани масалага бир томонлама ёндошувга йўл қўймасдан ҳар иккала йўналишдаги иқтисодий фанлар предмет доирасини қамраб олиши ва уларни яхлитликда ўрганиш лозим.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети – иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида моддий неъматларни (ва хизматларни) ишлаб чиқариш,

¹ Экономическая теория. (Учебник для ВУЗов). Санкт – Петербург, 1997, с.18.

² Общая экономическая теория (Политэкономия). Учебник. «Промо-Медиа». М.: 1995, с.28.

³ Учебник по основам экономической теории. Гуманитарный издательский центр «Владос». М.: 1997, с.8.

тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларни, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш қонун–қоидаларини ёки кишиларнинг иқтисодий хатти-ҳаракатини ўрганишдан иборат.

Иқтисодий муносабатлар – бу моддий ва маънавий неъматларни такрор ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида вужудга келадиган турли ҳил муносабатлардир.

Иқтисодий муносабатларнинг аниқ намоён бўлиш шакллари қўйдагилар:

- Иқтисодий ҳодисалар: ишсизлик, инқироз, инфляция, бандлик ва ҳоказо.
- Иқтисодий жараёнлари: ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тақсимлаш, айирбошлаш, истеъмол ва ҳ.к.

Иқтисодиёт назарияси фанининг мақсади. Чекланган иқтисодий ресурслардан фойдаланишнинг турли муқобил вариантларидан энг самаралисини топиш орқали жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини тўлароқ қондириб боришнинг назарий ва амалий муаммоларини тадқиқ қилишдан иборат.

Фаннинг предмети, унинг вазифаларида янада ойдинроқ кўринади.

Иқтисодиёт назарияси фанининг вазифасини икки томондан, яъни ҳам амалий ва ҳам назарий томондан тушунтириш мумкин.

Фаннинг амалий вазифаси чекланган ресурслардан самарали фойдаланиб, уларнинг ҳар бирлиги эвазига кўпроқ товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишни таъминлаш, ҳар бир фаолият турлари бўйича харажатлар миқдори билан эришилган самара, яъни товар ва хизматлар миқдорини таққослаш, ресурслардан унумлироқ фойдаланиш йўллари топишга қаратилади. Бу вазифа яратилган назариялар ва илмий қарашларни реал амалий ҳаётга жорий қилиб боришни ҳам ўз ичига қамраб олади.

Иқтисодиёт назарияси фанининг мақсади эса, энг аввало, илмий билишдан иборатдир. Шундан келиб чиқадики бу фан иқтисодий жараёнлар ва ҳодисаларнинг моҳиятини, иқтисодий қонунлар ва иқтисодий тушунчаларнинг мазмунини ёритиб илмий билиш вазифасини бажаради.

Иқтисодиёт назарияси фанининг қайд қилинган амалий ва назарий вазифалари бир - бири билан чамбарчас боғлиқдир. Амалий иқтисодиёт назарий билимга эга бўлишни, у билан куролланиш заруриятини тақозо этади. Назарий билим эса олдиндан кўра билиш ва амалий ҳаракат йўлини тўғри белгилаш имконини беради.

Умуман олганда, бу фан иқтисодий жараёнлар, воқеа ва ҳодисалар сирини билишда илмий қўлланмадир.

«Пировард мақсадимиз бўлган озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш борасидаги интилишларимизда биз учун руҳий-маънавий куч қувват манбаи, илмий асос – бу миллий ғоя, миллий мафкурадир»¹. Шу ақидадан келиб чиқиб, иқтисодиёт назарияси фани «Кишиларда янгича иқтисодий фикрлашни

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.: «Ўзбекистон», 2000. 463-бет.

шакллантириш, уларнинг дунёқарашини ўзгартириш»² вазифасини ҳам бажаради.

4. Иқтисодий қонунлар ва категориялар

Иқтисодиёт назарияси фани иқтисодий муносабатларда амал қиладиган иқтисодий қонунларни ҳам ўрганеди.

Бошқача қилиб айтганда бу фанининг асосий вазифаларидан бири иқтисодий қонунларни билиш ва унинг мазмунини, амал қилиш механизминини очиб бериш ҳисобланади.

Иқтисодий қонунлар иқтисодий ҳаётнинг турли томонлари, иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги доимий, такрорланиб турадиган, барқарор сабаб-оқибат алоқаларини, уларнинг ички ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Иқтисодий қонунлар объектив амал қиладиган иқтисодий воқеаликнинг умумлашган назарий ифодаси бўлиб, у объектив реалликни илмий билиш натижасидир, яъни унинг инсон онгидаги инъикосидир. Иқтисодий қонунлар объектив характерга эга бўлиб, уларнинг келиб чиқиши, амал қилиши, ривожланиши ва барҳам топиши кишиларнинг онгига, уларнинг ҳошиш иродасига боғлиқ эмас. Маълум тарихий даврларда, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиш даражасига, мавжуд иқтисодий тизимнинг характери ва шарт-шароитига мос келадиган иқтисодий қонунлар вужудга келади ва амал қила бошлайди. Лекин иқтисодий қонунлар кишиларнинг иқтисодий фаолиятдан ташқарида, улардан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, балки айнан уларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатлари, иқтисодий хулқ-атвори туфайли таркиб топади ва улар орқали намоён бўлади. Шунинг учун инсонлар иқтисодий қонунларнинг мазмунини билиб, уларнинг талабларини ҳисобга олиб, улардан ўзларининг амалий фаолиятларида фойдаланишлари лозим бўлади. Бу иқтисодий қонунлар талабларига зид ҳар қандай қарор ва хатти-ҳаракатлар кишиларнинг ҳошиш иродасидан қатъий назар муқаррар равишда хўжалик фаолиятида қийинчиликларга, ресурслар исрофгарчилигига олиб келади.

Иқтисодий қонунлар табиат қонунларидан фарқ қиладди. Уларнинг фарқи шундаки, табиат қонунлари доимийдир, иқтисодий қонунлар эса ижтимоий ҳаёт қонунлари бўлиб, тарихийдир ва ўзгарувчандир, чунки у кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлиб кишилик жамияти мавжуд бўлганда пайдо бўлади ва амал қиладди.

Амал қилиш даврининг давомийлигига қараб иқтисодий қонунлар қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

1. Умумиқтисодий қонунлар-кишилик жамияти ривожланишининг барча босқичларида амал қиладди. Масалан, вақтни тежаш қонуни, эҳтиёжларнинг ўсиб бориш қонуни, такрор ишлаб чиқариш қонуни, ишлаб чиқариш муносабатларининг ишлаб чиқарувчи кучлар характери ва ривожланиш даражаси мос келиши қонуни ва бошқалар;

² Каримов И.А. «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т.: «Ўзбекистон», 1999. 187-бет.

2. Хусусий ёки даврий иқтисодий қонунлар-инсоният жамияти тараққиётининг маълум босқичларида амал қилади. Масалан, талаб қонуни ва таклиф қонуни, товар-пул муносабатлари мавжуд бўлган даврларда мавжуд бўлади.

3. Махсус ўзига хос иқтисодий қонунлар – алоҳида олинган иқтисодий тизим шароитида амал қилади. Масалан, қўшимча қиймат қонуни.

Иқтисодиёт назарияси фани иқтисодий қонунлар билан бир қаторда иқтисодий жараёнларнинг алоҳида томонларини тавсифлайдиган иқтисодий категорияларнинг мазмунини ҳам очиқ беради.

Иқтисодий категориялар - доимо такрорланиб турадиган, иқтисодий жараёнлар ва реал ҳодисаларнинг айрим томонларини ифода этувчи илмий-назарий тушунчадир.

Иқтисодий категориялар реал иқтисодий ҳодисаларнинг моҳиятини ифода этадиган илмий тушунча бўлиб, илмий тафаккур маҳсулидир. Улар ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Бозор, пул, товар, капитал, ишчи кучи, иқтисодий мувозанат, молия, кредит, банк ва бошқа шу каби тушунчалар иқтисодий категорияларга мисол бўла олади. Иқтисодий қонунлардан фарқ қилиб, илмий тушунчалар, иқтисодий ҳодисаларнинг мазмунини ифода этади.

Бир иқтисодий қонун икки ёки бир нечта илмий тушунчалар бўлиши мумкинки, уларни билмасдан туриб шу иқтисодий қонуннинг мазмунини тушуниш ва унинг табиатини билиш анча қийин. Масалан, талаб қонуни моҳиятини билиб олишимиз учун баҳо ва талаб тушунчалари мазмунини билишимиз зарур бўлса, товар, пул, қиймат, баҳо, меҳнат, каби тушунчаларнинг мазмуни билан таниш бўлгандан кейин, қиймат қонунини тушуниб олиш мумкин. Умуман олганда, иқтисодий қонунлар ва категориялар бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб, улар бир-бирини тўлдиради. Улар биргаликда иқтисодий тараққиёт жараёнларини акс эттиради.

5. Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг услублари.

Услубият — бу илмий билишнинг тамойиллари тизими, йўллари, қонун - қоидалари ва аниқ ҳадисларидир. Бу объектив реалликни билиш диалектикаси, мантиқи ва назариясини ўз ичига олувчи бир бутун таълимотдир. Услубият умуммиллий тавсифга эга, лекин ҳар бир фан ўзининг предметида келиб чиқиб, ўзининг илмий билиш усулларига эга бўлади. Шунинг учун услубият умуммиллий ва айни вақтда хусусийдир.

Диалектика илмий билишнинг умумий усули бўлиб хизмат қилади. Унинг иқтисодиёт назарияси фанида қўлланиладиган асосий қоидалари куйидагилар:

– Иқтисодиёт бир-бири билан алоқада, чамбарчас боғлиқликда, зиддиятда бўлган ўзаро таъсир қилиб турадиган турли бўғинлардан, бўлақлардан иборат яхлит бир организм деб ҳисобланади;

– Иқтисодий ҳодиса ва жараёнларнинг келиб чиқиши, амал қилиши ва барҳам топиши, унинг сабаблари ва оқибатлари ички алоқадорлик ва боғлиқлик томонларини замон ва маконда рўй бериши тан олинади;

– Иқтисодий жараёнларни оддийдан мураккабликка, куйидан юқорига ривожланишида деб қаралади. Бу ерда сон жиҳатидан ўзгаришлар тўплана бориб, сифат жиҳатидан ўзгаришга олиб келиши ҳисобга олинади.

Иқтисодиёт назарияси фанининг ўзига хос тадқиқот усуллари ҳам мавжуд. Улардан энг асосийлари куйидагилар:

Илмий абстракция усули - воқеа ҳодисаларнинг таҳлил пайтида ҳалал бериши мумкин бўлган иккинчи даражали белгилари эътибордан четлаштирилиб, ўрганилаётган жараённинг асл моҳиятига тегишли белгиларга эътиборни қаратишдир.

Таҳлил ва синтез усули. Таҳлил — бу ўрганилаётган бир бутунни алоҳида қисмларга ажратиш ва уларни изчиллик билан таҳлил қилиш. Синтез – бу ҳодиса ва жараёнларни қисмларга бўлиш асосида умумий хулоса чиқаришдир.

Мантиқийлик ва тарихийликнинг бирлиги усули. Тарихийлик далили иқтисодий фанларда ҳам тарихий ривожланиш нуқтаи назаридан тадқиқот олиб боришни зарур қилиб қўяди. Чунки иқтисодий жараёнлар жамиятнинг тарихий ривожланиш босқичларида рўй беради. Мантиқийлик усулида жараёнлар фақатгина тарихий нуқтаи назардан эмас, шу билан бирга ички зарурий ва қонуний боғланишлар бўйича ҳам таҳлил қилинади.

Фойдаланиладиган усуллар ичида **эксперимент** алоҳида ўринга эга. Иқтисодий ўсишнинг кескин ўзгариши, хусусан иқтисодиётнинг инқироз ва беқарорлик босқичларида экспериментдан кенг фойдаланилади.

Индукция ва дедукция усули. Индукция амалиётдан назария томон боришни, реал ҳаётдаги рўй берадиган ҳодиса ва жараёнлардан назариялар яратишни билдирса, дедукция назариядан амалиёт томон боришни, яратилган назарияларни кишиларнинг амалий ҳаётида синаб кўришни англатади.

Позитив ва норматив усуллар. Позитив усул иқтисодий ҳодисаларнинг реал ҳаётдаги ҳолатини қандай бўлса шу ҳолича акс эттиради. Масалан, Ўзбекистонда ишсизлик 2003 йилда 0,5 фоизни ташкил қилди. Республикада нархларнинг ўсиши ўтган йилда йилига 3,8 фоиздан ошмади ва ҳ. к. Норматив усул ҳодиса ва жараёнларнинг қандай бўлиши кераклиги тўғрисидаги фикр ва мулоҳазалардир. Масалан, ишсизликнинг табиий даражаси 2,5 фоиздан ошмаслиги керак. Реал иш ҳақининг ўсиши нархларнинг ўсиш суръатидан юқори бўлиши зарур ва ҳ. к.

Макроиктисодий ва микроиктисодий таҳлил. Микроиктисодий таҳлилда иқтисодиётнинг бошланғич бўғини бўлмиш корхона ва бошқа иқтисодий субъектларнинг юқори пировард натижага эришишга қаратилган хатти-ҳаракати, хулқи тадқиқ қилинади.

Макроиктисодий таҳлилда миллий иқтисодиётнинг ҳолати, фаолият қилиши ва натижалари тадқиқот қилинади. Иқтисодий ресурсларни тўлиқ банд қилиш, инфляцияни жиловлаш ва иқтисодий мувозанатликни таъминлаш орқали иқтисодий ўсишга эришиш муаммолари бу таҳлил объектидир. Қисқача айтганда, макроиктисодий таҳлилда миллий хўжалик, унинг алоҳида секторлари (давлат, кооператив, хусусий) ва жаҳон хўжалиги ўрганилади.

Иқтисодий жараёнларни миқдорий таҳлил қилишда математик, статистик усуллар ва графиклардан кенг фойдаланилади. Математик усул

иқтисодий ҳодиса ва жараённинг миқдорий ўлчамларини аниқлаш имконини берса, график усул ўзгарувчи миқдорлар ўртасидаги боғлиқликни кўргазмани қилиб тасвирлайди.

Иқтисодий таҳлилда иқтисодий моделлардан ҳам фойдаланилади. Иқтисодий моделлар – бу реал воқелик, иқтисодиёт ва ундаги рўй берадиган ҳодиса ҳамда жараёнларнинг соддалаштирилган манзарасидир. Бунда иқтисодий моделларнинг иккита тури ўз ўрнига эга бўлади: мувозанатлашган ва оптималлашган моделлар.

– Мувозанатлашган моделлар иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ёки уларнинг натижалари миқдорий ўлчамлари ўртасидаги ўзаро боғлиқликни акс эттиради. Масалан, ялпи талаб ва ялпи таклиф модели, товарлар миқдори ва пул массаси модели, даромадлар ва харажатлар модели ва ҳ.к.

– Оптималлашган моделлар – алоҳида олинган иқтисодий ҳодиса ёки унинг натижасидаги миқдорий ўзгаришларни ва ҳар бир даврдаги оптимал меъёрларини характерлайди. Масалан, нарх модели, харажатлар модели, даромадлар модели ва ҳ.к.

Асосий таянч тушунчалар

Иқтисодий фаолият кишилар учун зарур бўлган ҳаётий неъмат ва воситаларни ишлаб чиқариш ҳамда истеъмолчиларга етказиб беришга қаратилган ва чамбарчас боғлиқликда амал қиладиган турли хил фаолиятлар.

Иқтисодиёт – бу зарурий ҳаётий неъмат ва воситаларни яратиш йўли билан жамият эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи хўжалик тизимлари мажмуасидир.

Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети – иқтисодий ресурслар чекланган шароитда жамиятнинг чексиз эҳтиёжларини қондириш мақсадида ҳаётий неъматларни (ва хизматларни) ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва уларни истеъмол қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлар тизимини, ижтимоий хўжаликни самарали юритиш қонун-қоидаларини ўрганишдан иборатдир.

Иқтисодий қонунлар – иқтисодий ҳаётнинг турли томонларини, иқтисодий ҳодиса ва жараёнлар ўртасидаги такрорланиб турадиган, барқарор сабаб-оқибат алоқаларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди.

Иқтисодий категориялар – доимо такрорланиб турадиган иқтисодий жараёнлар ва реал ҳодисаларнинг айрим томонларини ифода этувчи илмий-назарий тушунчалар.

Услубият – иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг принциплари, йўллари, қонун-қоидалари, аниқ ҳадислари тизимидир.

Илмий абстракция – иқтисодий жараёнларни илмий билишда қўлланиладиган усуллардан бири бўлиб, воқеа-ҳодисаларни таҳлил пайтида ҳалақит берувчи иккинчи даражали белгиларини эътибордан четлаштириб, ўрганилаётган ҳодисанинг асл моҳиятини очиб берувчи белгиларга фикрни қаратишдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Иқтисодиёт тушунчаси ва унинг бош масаласи нима?
2. Нима учун ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш инсоннинг турли хил фаолиятлари ичида энг асосийлари ҳисобланади?
3. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети нимадан иборат? У бошқа иқтисодий фанлар ичида қандай ўрин тутди?
4. Иқтисодиёт назариясини ўрганишда қандай усуллардан фойдаланилади?
5. Макроиқтисодий таҳлил билан микроиқтисодий таҳлил ўртасидаги фарқ нимадан иборат?

2-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ РЕСУРСЛАР ВА ЖАМИЯТ ЭҲТИЁЖЛАРИ

РЕЖА

1. Иқтисодий ресурслар, уларнинг турлари, таркиби ва чекланганлиги.
2. Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар ва уларнинг турлари.
3. Ресурслар чекланганлиги ва эҳтиёжларни кондириш муаммолари.
4. Муқобил танлов ва қарор қабул қилиш. Қарор қабул қилишнинг кадам-бакадам модели.

1. Иқтисодий ресурслар, уларнинг турлари, таркиби ва чекланганлиги

Иқтисодиёт назарияси фанининг негизида икки нарса ётади: жамият аъзоларининг эҳтиёжларини чексизлиги ва шу эҳтиёжларни тўлароқ кондириш муаммоси.

Ер юзида аҳоли бугунга келиб 6 миллиард кишидан ошди. Ердаги табиий бойликлар, экин майдонлари, ўрмонлар, қазилма бойликлар, чучук сув, ўсимлик, ҳайвонот дунёси миқдори чекланган. Улар борган сари камайиб борапти. Сарф этилган ер ости бойликларини умуман тиклаб бўлмайди.

Маълумки, эҳтиёжларни кондиришнинг ягона йўли ишлаб чиқариш. Бунинг учун эса турли-туман ресурслар керак.

Иқтисодий ресурслар деганда жамият (мамлакат, айрим корхона ва оила) ихтиёрида мавжуд бўлган ва товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчига етказиб беришда ҳамда истеъмол жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган табиий, моддий ва инсон ресурслари тушунилади. Табиий ресурслар (ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари), ишчи кучи ресурслари, моддий ресурслар (бинолар, станоклар, машиналар, асбоб-ускуналар, иншоотлар, қурилмалар, ва бошқалар) ана шулар жумласидандир. Иқтисодий ресурслар таркибида унинг тўртта тури ажратилади.

◆ Капитал – инсон томонидан вужудга келтирилган барча ишлаб чиқариш воситалари (бинолар, иншоотлар, машина ва механизмлар, асбоб ва ускуналар, хом ашё, материаллар ва ҳ.к.).

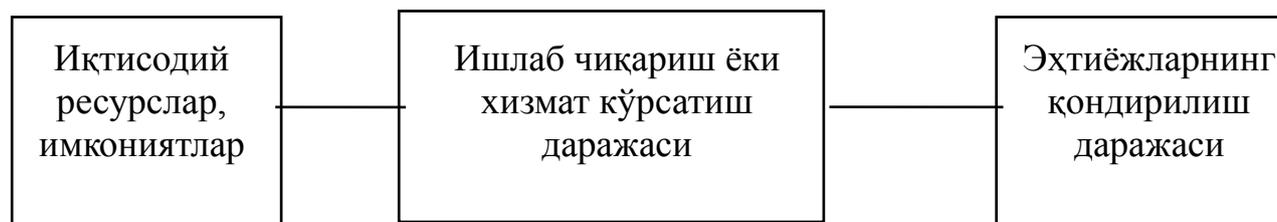
◆ Ер – ишлаб чиқаришга жалб қилинган барча ерлар ва бошқа барча шартли ресурслар.

◆ Ишчи кучи (меҳнат) – инсонда мавжуд бўлган жисмоний ва ақлий қобилиятлар. Ишчи кучининг сарфланиши меҳнат жараёнини ташкил қилади.

◆ Тадбиркорлик лаёқати – айрим кишиларга хос бўлган, иқтисодий фаолият соҳаларидаги ноёб хислат.

Иқтисодий ресурсларнинг барча турига хос бўлган хусусият, улар нисбатан чекланган ёки камёбдир. Ресурслар чекланганлиги истеъмол билан бирга ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш ҳажмини ҳам чеклаб қўяди. Бунинг натижасида ҳар бир корхона, мамлакат ўз имкониятларини ҳисобга олиб, товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма турини бирданига эмас, унинг шу давр учун энг керакли бўлганларини танлаб кенгайтириш ва ривожлантиришга устунлик беради, ресурсларни биринчи навбатда уларга жалб қилади.

Шундай қилиб, ресурсларнинг чекланганлиги эҳтиёжни қондиришнинг асоси бўлган ишлаб чиқариш имкониятларини ҳам чеклаб қўяди. Шу билан бирга, бу имкониятлар даражаси доимо бир хил бўлиб турмайди, янги техникалар ва технологияларнинг яратилиши ҳамда уларнинг ишлаб чиқаришга жалб қилиниши имкониятлар чегарасининг кенгайишига олиб келади. Янги техникалар ва технологиялар, бир томондан, меҳнат унумдорлигини, экинлар ҳосилдорлигини ошириш, энергия, ёнилғи, меҳнат ва бошқа моддий ресурсларни тежаш, иккинчи томондан, янги материал, хом ашё, энергия ва бошқа ресурслар манбаларини топиб, иқтисодий фаолиятга жалб этиш имконини беради. Бунга ернинг чуқур қатламларидаги бойликларни топиш ва ишга тушириш, жаҳон океанининг узок ва чуқур жойларидаги ресурсларидан, қуёш энергиясидан фойдаланиш ва шу қабиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Иқтисодий ресурслар миқдори ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва эҳтиёжларни қондириш даражаси ўртасидаги боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

2-чизма. Иқтисодий ресурслар ва эҳтиёжларнинг қондирилиш даражаси ўртасидаги ўзаро боғлиқлик.

Эҳтиёжларни қондирилиш даражаси (ЭҚД) ҳар бир даврда ҳақиқий истеъмол (ХИ)ни эҳтиёжларнинг умумий даражаси (ЭУД)га таққослаш орқали аниқланади, яъни

$$\text{ЭҚД} = \text{ХИ} / \text{ЭУД} \cdot 100$$

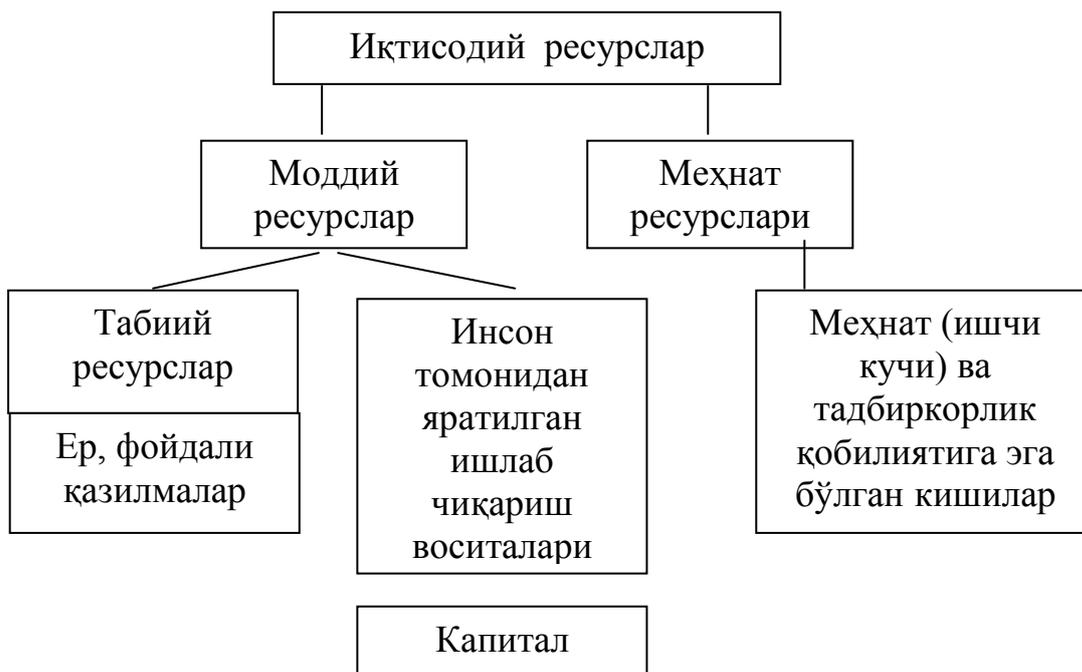
Чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, ишлаб чиқариш ҳажмини ва эҳтиёжларни қондиришнинг даражасини ошириш зарурлиги иқтисодиёт олдига бир қатор муаммоларни қўяди:

↪ ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) ҳажмини тўхтовсиз ўстириб бориш ва ресурсларни уйғунлаштиришнинг самарали вариантыни танлаб олиш;

↪ мавжуд ресурсларнинг ҳар бир бирлигидан тежаб-тергаб, унумли фойдаланиш;

Фан-техника тараққиёти ютуқларини ва янги технологияларни, энергия, материал, хом-ашёнинг янги турларини фойдаланишга жалб қилиб, ресурслар унумдорлигининг ошиши.

Иқтисодий ресурслар таснифи

3-чизма.

Ҳар бир ресурс ундан ишлаб чиқаришда фойдаланганда маълум самара беради. Ресурс келтирадиган натижа ўз чегараларига эга. Ҳар қандай ресурсдан энг яхши, оқилона фойдаланилган тақдирда ҳам маълум чегарадан ортиқ маҳсулот яратиш бўлмайди. Масалан, ҳар қандай яхши натижага эришиш учун ҳаракат қилинган тақдирда ҳам 1 тонна рудадан - 1 тонна металл олиб бўлмайди. Инсонларнинг ҳам, машиналарининг ҳам унумдорлиги ўз чегарасига эга. Мавжуд ресурслардан маълум миқдор ва турдагина маҳсулотларни ишлаб чиқариш мумкин.

Зарур ресурсларнинг чекланганлиги ишлаб чиқариш имкониятларини ҳам чекланишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш имконияти нима?

Ишлаб чиқариш имконияти деб, мавжуд иқтисодий ресурслардан тўлароқ фойдаланиш эвазига энг кўп маҳсулот ишлаб чиқариш тушунилади. У ишлаб чиқариш имконияти чегарасини ифодалайди.

Ҳар бир хўжалик, оила, корхона, фирма, тармоқ, мамлакат ўзининг ана шундай имконият чегарасига эга. Ресурслардан фойдаланиш даражаси турлича

бўлгани учун барча товарлар бўйича ишлаб чиқариш имконияти чегарасини кўрсатиш қийин.

2. Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар ва уларнинг турлари

Кишилиқ жамияти инсонлардан таркиб топган. Инсон эса барча жонзодларнинг энг олийси бўлиб улардан ўзининг ақл идроки билан ажралиб туради. У ҳаёт кечириш учун турли эҳтиёжларини қондириши шарт, чунки бусиз инсон яшай олмайди.

Инсоннинг яшаши ва камол топиши, умуман жамиятнинг ривожланиши учун керак бўлган ҳаётий воситалар ва иқтисодий ресурсларга бўлган зарурият иқтисодиёт назарияси фанида «эҳтиёж» деб аталади.

Жамият эҳтиёжлари кишилар яъни жамият аъзолари, корхоналар ва давлат эҳтиёжларининг бирлигидан иборат. Эҳтиёжларнинг бу барча турлари учун умумий бўлган хусусият - улар чексиз ва чегарасиздир жамият эҳтиёжлари ичида кишиларнинг эҳтиёжлари асосий ва белгиловчи роль ўйнайди. Кишиларнинг барча ҳаётий эҳтиёжлари (иқтисодий, ижтимоий, маданий, маънавий, сиёсий эҳтиёжлар) ичида ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар алоҳида ўрин тутаяди. Бу эҳтиёжлар кишиларнинг яшаши, меҳнат қилиши ва ҳаёт кечириши учун зарур бўлган моддий неъматлардан ҳамда хизматлардан иборат бўлади. Шу жиҳатдан олганда ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар моддий ва маънавий эҳтиёжларни ўз ичига олади. Моддий эҳтиёжлар, бу аввало, кишиларнинг ўзларига фойдали бўлган неъматларни истеъмол қилишга бўлган хоҳишларидир. Булар истеъмол учун зарур бўлган кўплаб ҳаётий предметларни (озик-овқат, кийим-кечак, турар-жой) ва зеб-зийнат буюмларини (тақинчоқ, атир-упа, енгил автомобиль ва ҳ. к.) ўз ичига олади. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, бир неча йил олдин зеб-зийнат буюми, дабдаба бўлиб ҳисобланган нарса бугунги кунда энг оддий ҳаётий зарур предметга айланиши мумкин. Хизматлар ҳам моддий неъматлар каби маълум эҳтиёжларни қондиради. Масалан, шахсий автомашинани ремонт қилдириш, соч олдириш, ҳуқуқшунос маслаҳатидан фойдаланиш каби хизматлар моддий товарлар билан бир қаторда кишиларнинг уларга бўлган эҳтиёжларини қондиради.

Маънавий эҳтиёжлар моддий кўринишга эга бўлмаган кишиларнинг билим ва дам олиш, маданий савиясини ошириш, малака-маҳоратга эга бўлиш, ҳар хил хизматлардан баҳраманд бўлиш каби кўплаб эҳтиёжларни ўз ичига олади. Эҳтиёжлар яқка тарзда ва биргаликда қондирилиши мумкин. Бу эса эҳтиёжнинг табиатига ва уни қондирувчи объектлар хусусиятига боғлиқ. Шундай буюм ва хизмат турлари борки, улардан фақат биргаликда фойдаланиш мумкин. Масалан, таълим олиш бинолари, касалхоналардан, дам олиш жойларидан баҳраманд бўлиш, спорт ўйинлари ва кўнгул очар томошаларни биргаликда кўриш кабилар шулар жумласидандир.

Жамиятнинг эҳтиёжларида корхона ва давлат эҳтиёжлари ҳам ўз ўрнига эга. Корхоналарга ишлаб чиқариш мақсадларини амалга ошириш, яъни товарлар ишлаб чиқариш учун ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи керак

бўлади. Давлат, жамоа ва хусусий корхоналар, бутун мамлакат аҳолисининг умумий эҳтиёжларини акс эттириб, автомобиль ва темир йўллар, мактаблар, касалхоналар қурилишига хизмат қилади.

Бу мақсадларни амалга ошириш учун давлатга ҳам зарурий неъматлар ва иқтисодий ресурслар керак бўлади.

Жамият эҳтиёжларига бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Булар қуйидагилар:

- ◆ жамиятнинг иқтисодий тараққиёт даражаси. Иқтисодиёти ривожланишдан орқада қолган мамлакатларда эҳтиёжлар доираси тор бўлса, аксинча, иқтисодиёти гуркираб ривожланган мамлакатларда кенг ва хилма-хил бўлади;

- ◆ жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий тизим. Агар жамиятдаги тизим бозор иқтисодиёти тартиблари асосида қурилган бўлса, ундаги ижтимоий гуруҳлар бойлар ва камбағаллар, мулкдор ва мулксизларга бўлиниб, уларга мансуб кишилар эҳтиёжлари ўртасида катта фарқ мавжуд бўлади. Юқори даромад олувчилар жуда сифатли, ноёб маҳсулотлар ва хизматларга эҳтиёж билдирса, камбағалларнинг эҳтиёжлари ўз ҳаётини сақлаш учун жуда зарур маҳсулотлар ва хизматлар билангина чекланади;

- ◆ табиий-географик шароитлар. Бу омил ҳам эҳтиёжларнинг миқдори ва таркибига таъсир қилади масалан, нисбатан совуқ иқлим шароитида, иссиқ иқлим шароитига қараганда ҳаёт кечириш учун оқсил ва ёғга бой озиқ-овқат, иссиқ кийим-кечак, уй ва транспорт воситаларига кўпроқ эҳтиёж бўлади;

- ◆ тарихий-миллий анъаналар ва урф-одатлар, тарихан шаклланган миллий ва диний маросимлар, урф-одатлар, Наврўз байрами, рўза ва ҳайитлар ўзига хос эҳтиёжларни юзага келтиради;

- ◆ аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркибидаги ўзгаришлар;

- ◆ халқаро, давлатлар, миллатлар ва минтақалар ўртасидаги алоқалар, айниқса, улар ўртасидаги маҳсулот ва ахборот айирбошлашнинг ривожланиши.

Алоҳида кишиларнинг эҳтиёжлари уларнинг ёши, жинси, оилавий аҳволи, касби, меҳнатнинг табиати каби омилларга боғлиқ. Масалан, кекса кишилар ёшлардан фарқ қилиб, енгил ҳазм бўладиган овқатга, дори-дармонга, шовқин-суронсиз яшаш муҳитига кўпроқ эҳтиёж сезади. Кўп болали оилаларда болалар кийими, ўйинчоқларга эҳтиёж юқори бўлса, фарзандсиз оилаларда бундай эҳтиёжлар бўлмайди. Мураккаб, оғир ва енгил меҳнат турлари билан шуғулланувчи кишилар эҳтиёжлари ҳам бир-биридан тубдан фарқ қилади.

Ижтимоий-иқтисодий, шу жумладан, моддий эҳтиёжларни тўлиқ қондириш мумкин эмас. Жамиятда ҳар бир маълум даврда кўплаб қондирилмаган эҳтиёжлар бўлади. Вақт ўтиши билан янги буюмларнинг пайдо бўлиши, рекламанинг таъсири ва бозорларнинг ривожланиши натижасида эҳтиёжлар таркибан ўзгаради ва миқдоран ўсиб боради. Жамиятнинг, яъни уни ташкил қилувчи шахслар, муассаса ва корхоналар эҳтиёжларининг чексизлиги, уларнинг тўхтовсиз янгиланиб ва ортиб бориши эҳтиёжларнинг ўсиб бориши иқтисодий қонунда ўз ифодасини топади. Қонун нафақат эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришини, балки уларнинг таркибан янгиланиб туришини, эскиларининг ўрнига янгиларининг келишини билдиради. Эҳтиёжларнинг ўсиб

бориши қонуни ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасидаги узвий, тўғридан-тўғри боғлиқликни акс эттиради. Ишлаб чиқариш эҳтиёжларни қондиришга қаратилади ва унинг ривожланиши янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Ишлаб чиқариш байналминал тус олиши билан ишлаб чиқариш ва эҳтиёж ўртасидаги боғлиқлик халқаро миқёсда акс этади. Маълум бир мамлакатда пайдо бўлган эҳтиёж бошқаларига тарқалиб, халқаро мазмунга эга бўлади. Халқаро алоқалар ривожланиб боргани сари эҳтиёжларнинг миллий хусусиятлари билан бир қаторда унинг миллатлараро, байналминал белгилари ривож топиб боради.

Эҳтиёжлар ўзаро бир-бирини тақозо қилади. Шу сабабли бир эҳтиёж ўз орқасидан бошқа бир эҳтиёжни келтириб чиқаради. Масалан, компьютер техникасига эҳтиёжнинг пайдо бўлиши, ўз навбатида уни ишлатиш, ўрганиш, хизмат кўрсатиш ва дастур тузишга эҳтиёжларни келтириб чиқаради.

Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши бир текис, узлуксиз бўлмайди. Унинг ўсишига қарши таъсир қилувчи омиллар ҳам мавжуд бўлади. Ишлаб чиқариш ҳолати, жамиятдаги ҳукмрон муносабатлар, ғавқулда юз берадиган ҳодисалар (урушлар, иқтисодий тизим алмашиши) ва табиий офатлар (зилзила, сув тошқини, ёнғин кабилар) эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қарши таъсир кўрсатувчи омиллардир. Шундай қилиб, эҳтиёжларнинг ўсиб бориши қонуни мавжуд эҳтиёжларнинг миқдоран ўсиб боришида, мутлақо янги эҳтиёжларнинг пайдо бўлишида, муайян эҳтиёжлар доирасида турли эҳтиёжлар нисбатининг ўзгаришида ва бир эҳтиёжнинг бошқаси билан алмашилишида намоён бўлади. Эҳтиёжларнинг ўсиб бориши, уни қондириш воситалари даражаси билан чегараланади. Чунки эҳтиёжлар чексиз ўсиб борган тақдирда ҳам уни таъминлаш учун зарур бўладиган иқтисодий ресурслар чеклангандир.

Ҳар бир инсон учун ўзининг кадр - қиммат ўлчови мавжуд. Бир инсон томонидан кадрланган, ҳаётий аҳамиятга эга бўлган нарса иккинчи бир киши учун ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин. Аҳамиятига кўра эҳтиёжларни тартибга солиш у ёқда турсин, ҳамма инсонлар учун энг зарур бўлганларини ҳам санаб ўтиш қийин. Ҳар бир инсон унинг учун қайси эҳтиёжлар энг зарурлигини ўзи белгилайди.

XX аср кўпинча «ахборот асри» деб аталади. Ахборотни биз турли-туман манбалардан оламиз. Масалан: радио, телевидение, газета ва журнал, китоб, глобал компьютер тармоғи internet кабилардан оламиз. Шу билан бирга «анъанавий» ахборот манбалари мавжуд ва доимо сақланиб қолади. Улар ота-она, қариндош-уруғ, дўст-биродарлар, қўни-қўшни, танишлар, тасодиқий учрашган одамлар ва ҳоказо. Биз ҳар дақиқада янги ахборот оламиз. Бизни атрофимизни ўраган олам табиатни кузатиб янги-янги маълумотлар оламиз. Бизни организмимиз ахборот қабул қилишнинг доимий манбаи ва айнан **ахборот бизни барча эҳтиёжларимизни шакллантиради.**

Бизни барча одатларимиз, ҳис-туйғуларимиз, билим ва ҳаёт тажрибамиз, у ёки бу нарсага баҳо беришимиз, аввалдан ўйлаган **ёки беихтиёр** хоҳиш-истакларимиз – барча-барчасининг асосида ҳис-туйғуларимиз, асаб томирларимиз орқали организмимиз қабул қилган ахборот ётади. Янги ахборот янги эҳтиёжларни вужудга келтиради, мавжудларини тубдан ўзгартиради. Ахборот

инсонни беихтиёр ҳаракатга солиши ёки натижасини кўз ўнгига келтирган ёки аниқ билган, тушунган ҳолдаги хатти-ҳаракатини бошқариши мумкин.

Фан-техника тараққиёти, янги-янги ихтиролар туфайли янги товарлар ишлаб чиқарилади, хизматлар кўрсатилади. Илгари бундай товарлар бўлмагани учун эҳтиёжлар ҳам бўлмаган. Масалан: компьютер, уяли телефон ва бошқалар.

Аввалдан мавжуд бўлган, лекин у товарларни хусусиятларини билмаган одам бу ҳақда янги ахборот олиши туфайли янги эҳтиёжлар вужудга келади. Масалан: анъанавий озиқ-овқат маҳсулотлари сабзавот, мевалардаги витаминлар, турли моддалар ёки бошқа хусусиятлари тўғрисидаги янги маълумотлар.

Кишининг ҳаётида янги вазият, янги муаммоларни пайдо бўлиши натижасида ҳам янги эҳтиёжлар вужудга келади. Масалан: оилада фарзанд туғилиши натижасида чақалоқ учун зарур буюмларга, касал бўлганда дориға, касбини ўзгартирганда иш қуролларига ва бошқалар.

Хуллас инсон бутун ҳаёти давомида янги-янги ахборот олади, унга мувофиқ равишда эҳтиёжлар вужудга келади ва доимо ўзгариб боради.

Шундай қилиб ҳар бир киши аввал ахборотга эга бўлади сўнгра шу ахборотга қараб у ёки бу қарорга келади.

Эҳтиёжлар ниҳоятда турли туман бўлиб, уларга турли жиҳатдан ёндашиш мумкин. Кўпгина иқтисодчилар у ёки бу хусусиятларига кўра эҳтиёжларни турли гуруҳларга ажратиш тушунтиришга ҳаракат қилишган. Альфред Маршалл немис иқтисодчиси Германнинг фикрига асосланиб, эҳтиёжларни абсолют ва нисбий, минимал ва максимал даражадаги эҳтиёж, қондирилиши зарур ва қондирилиши кечиктирса бўладиган, бевосита ва билвосита қондириладиган эҳтиёжлар, жорий ва келажакда қондириладиган эҳтиёжларга бўлади. Айрим адабиётларда бирламчи – энг зарур эҳтиёжлар, иккиламчи – қондирилиши кечиктирса бўладиган иккинчи даражадаги эҳтиёжларга бўлинади. Бирламчи эҳтиёжларга инсоннинг энг зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа шунга ўхшаш эҳтиёжлари, иккиламчи эҳтиёжларга инсоннинг маънавий, интеллектуал фаолияти билан боғлиқ бўлган билим олиш, санъат, турли кўнгил очар тадбирларга қатнашиш эҳтиёжларини киритиш мумкин. Лекин бундай ажратиш шартли. Улар ҳар-бир инсон учун индивидуал бўлиб, бир инсон учун кийим-кечак, турар жой бирламчи бўлса, бошқаси учун бундай бўлмаслиги мумкин. Биров учун кийим-кечакдан кўра билим олиш зарурроқ, бошқаси учун аксинча, ёки бир киши учун маънавий эҳтиёж ҳашам бўлса, бошқаси учун кундалик эҳтиёж бўлиш мумкин, ёки маълум вақт ўтгач оддий эҳтиёжларга айланиши мумкин.

Инсон эҳтиёжларига турли жиҳатдан ёндошиб, уни ҳар хил гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Эҳтиёжлар субъектларига кўра:

индивидуал, гуруҳий, умумжамият эҳтиёжларига бўлинади.

а) Индивидуал эҳтиёж ҳар бир инсоннинг эҳтиёжини ифодалайди. У физиологик эҳтиёжлар, социал муносабатда бўлиш, ўзининг ҳар томонлама камол топишига бўлган эҳтиёжлар ва бошқаларини ўз ичига олади.

б) Гуруҳий эҳтиёж – бу оилавий ёки кишиларнинг бирон мақсадда бирлашган гуруҳлари (меҳнат жамоаси, турли уюшмалар) эҳтиёжлари бўлиб, биргаликда яшаш, фаолият юритиш жараёнида вужудга келадиган умумий эҳтиёжлардир.

в) Умумжамият эҳтиёжи – бу мамлакат миқёсида, қолаверса дунё миқёсида инсонларнинг бир бутун бўлиб таркиб топган эҳтиёжларидир. У ўз ичига биринчидан, барча турдаги индивидиуал ва гуруҳий эҳтиёжларини олса, иккинчидан жамиятни яхлит организм сифатида яшаб туриши учун зарурий эҳтиёждир. Буларга табиий ресурсларни асраш, муҳофаа, жамиятни бошқариш ва ҳоказоларни киритиш мумкин. Жамиятнинг эҳтиёжи турли ижтимоий тоифа ва гуруҳларга мансуб кишилар эҳтиёжининг яхлитлиги сифатида намоён бўлади. Табақаланиш даражасига қараб эҳтиёжлар ҳам фарқланади.

2. Эҳтиёжлар объектига кўра моддий эҳтиёжлар, социал-маънавий эҳтиёжларга бўлинади.

Моддий эҳтиёжлар азалий, улар инсон пайдо бўлиши билан вужудга келган. Улар табиий эҳтиёждир. Моддий эҳтиёжлар энг зарур ва ҳаётий эҳтиёжлардир. Озиқ-овқат, кийим-кечак, турар-жой, транспорт ва ҳоказо каби қатор эҳтиёжлардан иборат бўлиб, уларнинг қондирилиши яшашнинг бирламчи шартидир. Моддий эҳтиёжлар албатта моддий кўринишга эга, масалан озиқ-овқатга эҳтиёж аниқ ун, гуруч, ёғ, гўшт, шакар ва бошқалар каби моддий шаклга эга. Кийимларга бўлган эҳтиёж: туфли, пайпоқ, кастюм-шим, кўйлак, пальто, куртка ва бошқаларга бўлган эҳтиёж тарзида юзага чиқади.

Социал-маънавий эҳтиёжлар азалий бўлмай жамият тараққиётининг маълум босқичида, цивилизация пайдо бўлиши билан юзага келади. Жамият ривожланган сари социал-маънавий эҳтиёжлар табиий заруратга айлана боради, ҳамда борган сари юксала боради. Социал-маънавий эҳтиёжлар асосан турли хизматлардан фойдаланишга бўлган эҳтиёжлар тарзида юзага чиқади. Ўқитувчи, врач, санъат арбоби, спорт ва бошқалар хизматидан фойдаланиб, инсон ахлоқий, маънавий, эстетик, жисмоний жиҳатдан тарбияланади, билим олади, касб эгаллайди, ҳар томонлама камол топади. Бу эҳтиёжлар яққол моддий кўринишга эга эмас.

3. Фаолият юритиш соҳаси жиҳатидан меҳнат қилиш, мулоқотда бўлиш, дам олиш, иш қобилиятини тиклаш, иқтисодий фаолият юритишга эҳтиёжларни ўз ичига олади.

Меҳнат эҳтиёжи инсонинг ўзида мужассамлашган. Меҳнатсиз инсон яшай олмайди, чунки меҳнатсиз нозу-неъматлар яратиб бўлмайди, меҳнатсиз инсон шахси камол топа олмайди. Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат қилиш, ижод қобилияти борлигидан келиб чиқади. Инсон меҳнатда ўз ўрнини топиши, ўз қобилиятини ишга солиб, обрў-эътибор қозонишга ҳаракат қилади. Инсон яшар экан доимо бошқалар билан мулоқотда бўлишга эҳтиёж сезади. Шунинг учун ҳам ҳаётимизда «ёлғизлик худога хос» деган нақл бор. Инсон меҳнат қилар экан, албатта иш қобилиятини тиклаш учун дам олиши турли кўнгил очар тадбирларда қатнашиши зарур.

4. Эҳтиёжларни қондирилиши жиҳатидан қарасак, улар якка ва биргаликда қондириладиган эҳтиёжларга бўлинади. Ҳар бир инсон ўзининг

эҳтиёжларини бир қисмини якка тартибда, иккинчи қисмини эса бошқалар билан биргаликда қондиради. Якка тартибда қондириладиган эҳтиёжга ягона ўлчам билан ёндошиб бўлмайди. Моддий эҳтиёжларнинг кўпчилиги одатда якка тартибда қондириладиган эҳтиёжларни ташкил этса, социал-маънавий эҳтиёжлар кўпроқ биргаликда қондириладиган эҳтиёжлардан иборат. Масалан, кийим кийишга бўлган эҳтиёж якка тартибда, билим олишга бўлган эҳтиёж биргаликда қондирилади.

5. Қандай мақсад кўзланганига қараб эҳтиёжларни шахсий эҳтиёжлар ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига бўлиш мумкин. Бошқача айтганда истеъмол товарлари ва иқтисодий ресурсларга эҳтиёж. Биринчиси инсоннинг бевосита эҳтиёжлари бўлиб, унинг ҳаёт кечириши, ҳар томонлама камол топишига қаратилган. Ишлаб чиқариш эҳтиёжлари эса инсон учун билвосита эҳтиёжлар бўлиб, унинг ёрдамида инсон яшаши камол топиши учун зарур бўлган турли неъматлар ишлаб чиқариш учун зарур ишлаб чиқариш воситалари яратилади.

Эҳтиёжлар қандай гуруҳларга бўлинмасин, қай жиҳатдан ёндошилмасин улар бир-бири билан боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилади ҳамда ягона умумжамият эҳтиёжлари тарзида шаклланади.

Жамиятнинг умумий эҳтиёжлари таркиб топиши ва ривожланишига қатор омиллар таъсир кўрсатади.

Уларни умумий тарзда қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин.

1. Аҳоли сони, ёши, жинси.
2. Табiiй-географик шароити.
3. Тарихий миллий анъаналар ва одатлар.
4. Жамиятнинг иқтисодий тараққиёти.
5. Маданий жиҳатдан эришилган даража.

Жамият ҳар хил одамлардан таркиб топар экан, албатта уларнинг эҳтиёжлари шаклланишига таъсир этадиган омиллар мавжуд.

3. Эҳтиёжларнинг чексизлиги. Эҳтиёжларни юксалиб бориш қонуни

Кишилиқ жамияти тараққиётига назар ташласак эҳтиёжларни юксалиб боришини кўрамиз. Эҳтиёжларни узлуксиз ўзгариб туриши ҳар қандай жамиятга хосдир. Фанда инсоннинг эҳтиёжи чексизлиги, доимо юксалиб бориши аллақачонлар қайд этилган. Қондирилган эҳтиёж янги эҳтиёжларни келтириб чиқариши халқда «Инсоннинг кўзи тупроққа тўлганда тўяди» деган нақл келиб чиқишига сабаб бўлган. Ҳозирги назариячилар эҳтиёжлар чексиз, улар ўсишининг тўхташи, жамият ҳаётини тўхташини билдиради деб эътироф этишади. Эҳтиёж ўсмаганда эди ишлаб чиқаришни тараққий этишига зарурат бўлмас эди.

Эҳтиёжларнинг юксалиши икки йўналишда амалга ошади.

1. Кишиларнинг эҳтиёжи миқдоран ўсиб боради. Бу бир томондан аҳоли сонининг кўпайиб бориши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, истеъмолни ортиши билан боғлиқ.

2. Эҳтиёжлар таркиби ўзгариб, янгиланиб кўпайиб боради. Айрим эҳтиёжлар йўқолиб, ўрнига янгиси келади, лекин йўқолиб кетадиган эҳтиёжларга қараганда янги вужудга келадиганлари кўп. Ишлаб чиқаришнинг ўзи эҳтиёжларни ўсишига, таркибини ўзгаришига катта таъсир кўрсатади.

Шунинг учун эҳтиёжлар борган сари таркибан янгиланиб, кўпайиб сифат жиҳатдан ўзгариб боради. Мутлоқо янги эҳтиёжлар вужудга келади ва эскилари йўқолиб боради.

Биринчидан, ишлаб чиқариш орқали турли неъматлар ва шу неъматларга бўлган эҳтиёжларни қондиришга имкон яратилади. Эҳтиёжни қондирилиши ўз навбатида янги эҳтиёжларни вужудга келтиради. Масалан, автомобиль сотиб олиб эҳтиёжни қондирилиши ўз навбатида қатор янги эҳтиёжларни келтириб чиқаради: машина турадиган жой керак, ёнилғи, эҳтиёт қисм ва бошқалар, суғурта қилдириш, солиқлар тўлаш ва ҳоказоларга эҳтиёж.

Иккинчидан, фан-техника тараққиётининг тезлашуви, аҳоли турмуш тарзи ҳам эҳтиёжларни тубдан ўзгартиради. Янги ихтиро қилинган нарсаларни ишлаб чиқариш ўз навбатида уларга хос эҳтиёжларни вужудга келтиради. Уларни одамлар сотиб олишга ҳаракат қиладилар. Масалан, кир ювиш машинаси, видеомагнитофон ва бошқалар.

Учинчидан, ишлаб чиқариш маиший маданиятни шакллантиради. Оддийгина мисол, дастлабки ибтидоий одамларнинг овқат тайёрлаши билан ҳозирги замон овқат тайёрлаш технологияси тубдан фарқ қилади.

Ишлаб чиқариш эҳтиёжларни шакллантирар экан, ўз навбати-да эҳтиёжлар ҳам ишлаб чиқаришга таъсир этади:

1. Эҳтиёжлар яратувчанлик фаолиятини сабаби ва аниқ йўналишига асос бўлади.

2. Инсон эҳтиёжларининг миқдор ва сифат жиҳатдан тез ўзгариши ишлаб чиқаришни унга мослашишига ундайди.

3. Эҳтиёжлар авангардлик ролини ўйнайди, пастдан юқорига интилади.

Бутун иқтисодиёт тарихини маълум бир маънода эҳтиёжларни шаклланиши тарихи тарзида кўриш мумкин.

Ҳозирги замон цивилизацияси даражасига эҳтиёжлар ва ишлаб чиқаришнинг бир-бирига таъсири асосида эришилган.

Жамиятнинг социал-иқтисодий тараққиёти эҳтиёжларнинг юксалиб бориши иқтисодий қонунида ўз ифодасини топади. Бу қонун **ишлаб чиқариш ва маданият ривожланиши билан инсон эҳтиёжларининг юксалиб боришини, унинг миқдори ўсиб, таркибан янгиланиб боришини ифодалайди.**

Бу қонун ишлаб чиқариш билан эҳтиёжлар ўртасида алоқа боғланишлар мавжудлиги ва унинг доимо бўлишини кўрсатади. Эҳтиёжларнинг юксалиши мураккаб тарзда кечади. Эҳтиёжларнинг чексизлиги кўпроқ социал-маънавий эҳтиёжларга тааллуқли.

Адам Смит «овқатга интилиш ҳар бир одамда киши ошқозонини кичик сиғими билан чекланади, лекин қулайликларга ҳамда уй-жой, кийим-кечак, уй шароити ва анжомларни безашга интилиш афтидан чексиз ёки муайян

чегараларга эга бўлмаса керак» деб таъкидлаган. Комфорт (қулайлик) умуман тугамайдиган чексиз нарса деган эди, Гегель.

Эҳтиёжларни ўзгаришини ўрганиш мақсадида статистикдан истеъмол товарларини асосан уч гуруҳга бўлиб ўрганилади:

- а) озиқ - овқат маҳсулотлари;
- б) ноозиқ - овқат товарлари;
- в) узоқ муддат фойдаланиладиган товарлар.

Эҳтиёжларни қондирилиши истеъмолда ифодаланади. Истеъмолнинг таркиби ва уларнинг миқдори ўзгаришига қараб ишлаб чиқаришни мослаштиришга эътибор қаратилади.

4. Муқобил танлов ва қарор қабул қилиш. Қарор қабул қилишнинг кадам-бақадам модели

Эҳтиёжларни доимо юксалиб бориши ресурсларни эса чекланганлиги сабабли уларни тўла қондириш учун зарур бўлган миқдорда товар (хизмат)ларни ишлаб чиқаришнинг имкони йўқ. Шунинг учун ҳар бир кишидан тортиб, то давлат, жамият миқёсигача чекланганлик муаммосига дуч келинади. Чекланганлик эса ҳар қадамда бизни танлашга мажбур қилади.

Оила бюджетини чекланганлиги ҳаёт кечириш учун зарур буюмларни қайси бирини харид қилишни, вақтимизни чекланганлиги қайси ишни бажаришимизни, ресурсларни чекланганлиги уларни қайси бирини сотиб олиш ва қандай товар (хизмат)ларни ишлаб чиқариш, давлат бюджетининг чекланганлиги бюджет маблағларини қайси мақсадлар учун ишлатишни танлашни зарур қилиб кўяди. Масалан, талаба ўз вақтини дарс тайёрлашга ёки дам олишга сарфлаши мумкин. Дехқон ўз ерига пиёз ёки картошка экиши мумкин. Тадбиркор ўз пулига янги асбоб-ускуна ёки хом ашё сотиб олиши мумкин. Вилоят бюджетидан маблағни янги мактаб ёки кўприк қуришга сарфлаш мумкин ва ҳоказо.

Ана шу имкониятлардан бирини танлаш қолганларидан воз кечишга олиб келади, ёки бирини кўпроқ танласак иккинчисини камроқ танлашимизга тўғри келади. Танлаш асосидаги қарорни эса танловнинг муқобил қийматини таққослаш асосида чиқарамиз.

Танловнинг муқобил қиймати нимани ифодалайди? *Танловнинг муқобил қиймати деб, танлов натижасида воз кечилган имкониятлар ичидан танловчи учун энг катта наф келтирувчи ёки қадрланувчи имкониятга айтилади.* Масалан: сизга китоб, дафтар, фломастер керак. Агар энг зарури китоб бўлса, иккинчи навбатда дафтар, учинчи навбатда фломастер сотиб оласиз. Пулингиз ҳаммасини керакли миқдорда сотиб олишга етмайди. Китоб сотиб олдингиз. Унинг муқобил қиймати дафтар бўлади. Борди-ю, дафтардан кўра фломастер зарурроқ бўлса, у ҳолда китобнинг муқобил қиймати фломастер бўлади. Агарда ҳар биридан маълум миқдорда сотиб олинса мурасали танлов бўлади.

Муқобил қиймат **доимий, ўсиб борувчи, пасайиб борувчи** бўлиши мумкин.

Илмий абстракция усулини қўллаб, ана шу имконият чегарасини икки тур маҳсулот ишлаб чиқариш модели асосида таҳлил қиламиз. Икки хил маҳсулот - гуруч ва автомобиль ишлаб чиқарилади дейлик. Ҳамма ресурсларни пулда ифодаласак, 100 бирлик (100 млрд. сўм, доллар, марка)дан иборат. Гуруч етиштириш учун 2 бирлик, автомобиль ишлаб чиқариш учун 4 бирлик ресурс зарур. Агарда гуручни X, автомобильни Y билан белгиласак, мавжуд ресурслардан фойдаланиб ишлаб чиқариш мумкин бўлган товарлар миқдори ўртасидаги боғланиш қуйидагича бўлади.

$$2X+4Y=100$$

**Мавжуд ресурсларни тўлик
ишлатиш шароитида гуруч ва автомобиль ишлаб чиқариш имконияти
чегараси**

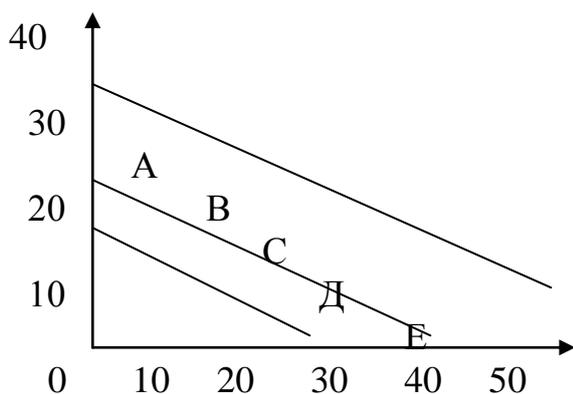
1-жадвал

Маҳсулот турлари	Муқобил ишлаб чиқариш					
	А	Б	С	Д	Е	Г
гуруч (минг тонна) «X»	0	10	20	30	40	50
автомобиль (мингдона) «Y»	25	20	15	10	5	0

Кўриниб турибдики, агарда гуруч етиштирмай, фақат автомобиль ишлаб чиқарсак, у 25 мингта, фақат гуруч етиштирсак 50 минг тоннага тенг бўлар экан. Биринчисини ишлаб чиқаришни кўпайтириш, албатта иккинчисини камайишига олиб келади.

Жадвал маълумотлари асосида график чизсак у қуйидаги кўринишда (а расм) бўлади.

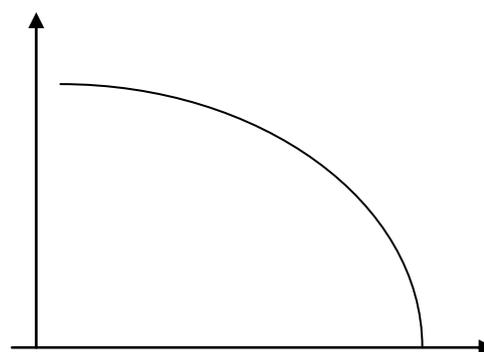
автомобиль

гуруч

а) расм

А товар

В товар

в) расм

4-чизма.

Кўришиб турибдики, мавжуд ресурслардан максимал фойдаланиб, турли комбинацияда гуруч билан автомобиль ишлаб чиқариш мумкин экан.

АГ чизигини ишлаб чиқариш имкониятлари **эгри чизиғи** ёки **трансформация эгри чизиғи** деб аталади. Бу эгри чизиқ одатда қавариқ шаклида (в расм) бўлади. Сабаби, реал ҳаётда ишлаб чиқарувчиларнинг сони кўп, уларнинг имкониятлари фарқ қилади; иккинчидан, чиқариладиган маҳсулотлар ниҳоятда хилма-хил; учинчидан, кўпинча муқобил қиймат ўсиб ёки камайиб бориши мумкин.

Агарда мамлакатда:

А) Гуруч етиштиришни 0 дан 10 минг тоннага етказилиши автомобиль ишлаб чиқаришни 5 минг донага камайишига олиб келади. 10 минг тонна гуручнинг муқобил қиймати 5 минг дона автомобиль;

Б) Гуруч етиштиришни 10 минг тоннадан 20 минг тоннага кўпайтирсак, автомобиль ишлаб чиқариш 15 минг донагача қисқаради. Муқобил қиймат 5 минг автомобиль;

В) Гуруч етиштиришни 20 минг тоннадан 30 минг тоннага етказишимиз, автомобиль ишлаб чиқаришни яна 5 минг донага камайтиради. Муқобил қиймат яна 5 минг дона автомобиль;

Г) Гуруч етиштиришни 30 минг тоннадан 40 минг тоннагача кўпайтиришимиз автомобиль ишлаб чиқаришни яна 5 минг донага камайтиради. Муқобил қиймат 5 минг дона автомобиль;

Мисолимизда муқобил қиймат доимий. Чунки гуруч етиштиришни кўпайтиришимиз доимо бир хил миқдорда автомобиль ишлаб чиқаришни камайишига олиб келаяпти:

минг тонна гуруч = 0,5 минг дона автомобиль.

Муқобил қиймат доимий бўлганда имконият эгри чизиғи тўғри чизиқ кўринишида бўлади.

Гуруч ва автомобиль ишлаб чиқаришнинг қандай уйғунлашувда бўлишини танлаш керак. Корхона, фирма доирасида қандай комбинациялар бўлишини, қанча, нима маҳсулот ишлаб чиқариш, қандай ишлаб чиқариш ва ким учун ишлаб чиқариш муаммосини тадбиркор ҳал этади, мамлакат миқёсида эса ҳукумат танлайди. Агарда маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорини кўрсатувчи нуқта ОАГ майдон ичига тўғри келса, у мавжуд ресурслардан тўла фойдаланмаганликни, имкониятларга қараганда кам миқдорда маҳсулот ишлаб чиқарилганини кўрсатади.

Масалан: 15 минг тонна гуруч ва 10 минг дона автомобиль ишлаб чиқариш учун 70 млрд. сўмлик ресурс талаб этилади. Биздаги мавжуд ресурс эса 100 млрд. сўм.

ОАГ майдондан ташқари нуқта маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорининг мавжуд ресурсларга нисбатан кўпайишини билдиради.

Айтайлик, 30 минг тонна гуруч, 20 минг дона автомобиль ишлаб чиқарилмоқчи, у ҳолда 140 млрд. сўмлик ресурс талаб қилинади.

Тадбиркор олдида иккита йўл туради. Бири мавжуд ресурслардан максимал фойдаланиб товарлар турини кўпайтириш, ресурсларни тежаш йўллари топиш, иккинчиси эҳтиёжларни ўсишига қараб ўзида бўлмаса

четдан жалб қилиш, қарзга олиш мумкин. Бу муаммони ҳар бир тадбиркор, ҳар бир мамлакат индивидиал тарзда ҳал этади. Лекин ресурслар чекланганлиги шароитида мавжуд ресурсларни тежаб ишлатиш товар турларининг муқобил вариантани, энг оптимал даражасини танлашда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Бу рақобат курашида ҳам катта роль ўйнайди.

Иқтисодчиларнинг тадқиқоти шуни кўрсатадики, биргаликда турли товарлар ишлаб чиқарганда 5% ресурслар тежалар экан. Ана шу тежалган миқдор коэффициентини 0,05 десак мисолимизда:

$$2x+5y-0,05xy=100, \text{ агарда В вариантни танласак,}$$

$$2*10+4*20-0,05*10*20=90$$

Демак, 10 млрд. сўмлик ресурс тежалепти, тежалган ресурс эвазига қўшимча равишда гуруч ёки автомобиль ишлаб чиқариш мумкин.

Шунинг учун корхона, фирмалар иложи борича маҳсулот турини кўпайтсалар ресурслар тежалиши эвазига харажатларни пасайтиришга эришадилар қайси товарни кўпроқ ишлаб чиқаришни танлаш эса, уларга бўлган талаб билан таклифнинг нисбати, бошқача айтганда бозор нархларига боғлиқ бўлади.

Ҳаётдаги турли туман вазиятда танловнинг вариантлари ниҳоятда хилма-хил бўлиб, қарор қабул қилишни қийинлаштиради. Муқобил вариантлардан бирини танлаш учун ҳар бир киши беихтиёр шу вариантларни таққослашга тушади.

Таққослашдаги мезонлар жуда кўп ва хилма-хил бўлиб, улар маълум шароит, вазият, қўйилган мақсад ва бошқа шу кабиларга боғлиқ. Худди шу фикрни муқобил вариантлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Муқобил вариант икки ва ундан ортиқ бўлса танлаш, танлаш учун эса таққослаш зарур бўлади. Таққослаш натижасида у ёки бу қарорга келинади. Бу жараён алоҳида киши, оиладан бошлаб то бутун мамлакат миқёсида амалга оширилади.

Қарор қабул қилиш жараёнини қуйидаги модель орқали изоҳлаш мумкин. **(Қарор қабул қилишни кадам-бақадам модели).**

1. Муаммони аниқлаш. Энг аввало муаммо (эришиш лозим бўлган натижа) ни ажратиш, айтиш шу вақт, шу вазият учун қайсиниси асосий ҳисобланишини аниқлаш зарур.

2. Муқобил вариантларни аниқлаб чиқиш (белгиланган натижага эришишнинг турли усуллари аниқлаш). Масалан: аукцион, мусобақа, навбатда туриш, бошлиқнинг қарори, мулк эгасининг хохиши ва бошқалар.

3. Мезонларни белгилаш. (Ҳар бир вариантни баҳолашнинг мезонларини аниқлайдиган стандартларни белгилаш.) Масалан: ҳаммага тенг имконият, нафлилик, энг юқори нарх, мукофот, кадр-қиммат, омад ва ҳоказо.

4. Муқобил вариантларни баҳолаш (Ҳар бир мезон ҳар бир муқобил вариант учун қўлланилади).

5. Қарор қабул қилиш (Турли вариантлар мезонлари бўйича таққосланади ва улардан энг мақбули танланади).

Қарор қабул қилишда албатта қўйилган мақсад асосий роль ўйнайди. Айтайлик, Ўлмас Умарбековнинг «Қиёмат қарз» китоби битта. Лекин уни

ўқишни хоҳлаганлар кўпчилик. Улар ўртасида китобни қандай тақсимлаш мумкин?

Ана шу моделдан келиб чиқиб, қарор қабул қилиш сеткасини қуйидагича ифодалаш мумкин.

Қарор қабул қилиш сеткаси

2-жадвал

Муқобил вариантлар	Мезонлар					
	Ҳаммага тенг имконият	Энг юқори нарх	Қадр-қиммат наф	Мулк эгасининг танлови	Омад	Мукофот
Бошлиқ (ўқитувчи)нинг қарорига кўра						+
Лотерея ўтказиш	+				+	
Аукцион		+	+			
Конкурс	+		+			+
Мулк эгасининг хоҳишига кўра				+		

Албатта бошқа нарсалар, мақсадлар учун муқобил вариантлар ва қарор қабул қилиш мезонлари бошқача бўлади. Масалан: тадбиркорнинг қандай фаолият турини танлаши муқобил вариантлари мактабни битирувчининг келажакда қандай касб танлаши вариантларидан фарқ қилади. Албатта мезонлари ҳам. Олий Мажлисга депутат номзодига овоз беришда ҳам албатта муқобил вариантлар ичидан ўзимиз белгилаган мезонларга кўра қарор қабул қиламиз.

Эҳтиёжлар қондирилиш даражаси одатда истеъмол билан ўлчанади. У йил давомида аҳоли жон бошига истеъмол қилинган товар ва хизматлар миқдори ҳисобидан ўлчанади. Масалан, аҳоли жон бошига истеъмол қилинган нон ва нон маҳсулотлари, сут, гўшт, сабзавот, мева ва ҳоказолар. Ҳар бир оилага тўғри келадиган узоқ муддат, фойдаланадиган товарлар: телевизор, кир ювиш машинаси, холодильник, уй-жой майдони ва бошқалар.

Жамият тараққий этган сари истеъмол ўсиб, эҳтиёжлар тўлароқ қондирила боради. Эҳтиёжни қондириш усуллари ҳам ўзгаради. Истеъмол неъматлари тури кўпаяди. Эҳтиёжларни қондирилиши умумий тарзда турмуш даражасини кўрсатади. Турмуш даражаси - аҳоли эҳтиёжларини қондирилишига қараб баҳоланади. Аҳолининг эҳтиёжларини қондирилиши уларнинг фаровон яшаши, узоқ умр кўришининг гаровидир. Бунинг учун эса ана шу эҳтиёжларни қондирадиган даражада ишлаб чиқариш зарур.

Ҳозирги замон жаҳон иқтисодиётида эҳтиёжлар ва ишлаб чиқариш нисбати қандайлигига иқтисодчиларнинг алоҳида диққати қаратилаяпти. Эҳтиёжлар билан ишлаб чиқариш нисбатининг ҳозирги даврда асосан 3 варианти мавжуд:

1. **Регрессив.** Бундай ҳолат узоқ муддат ишлаб чиқаришнинг тушкунликда бўлиши натижасидан келиб чиқади. Аҳоли истеъмоли миқдорий жиҳатдан ҳам сифат жиҳатдан ҳам камайиб боради. Иқтисодиётни бундай ўзгаришини кичрайиб борувчи спираль, яъни **гирдоб** тарзида кўриш мумкин. Борган сари кишиларнинг энг зарур эҳтиёжларини қондириш ҳам қийинлашиб боради. Ҳозир шундай вазиятни Осиё, Африка, Лотин Америкасининг қатор мамлакатларида кўриш мумкин. Ривожланиб бораётган мамлакатларнинг 2/3 қисмида 80-йилларнинг иккинчи ярми ва 90 - йилларда аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш ва даромад қисқариб борган.

2. **Турғун.** Бу вариантда нисбатан чекланган турдаги маҳсулот ишлаб чиқариш ҳам, эҳтиёжлар ҳам ниҳоятда секинлик билан ўсиб боради. Яратувчанлик фаолияти суст, ишлаб чиқариш – тақсимот – айрибошлаш – истеъмоли, эҳтиёжлар **доирани** эслатади. Иқтисодиётда умумий турғунлик юз бериб, кўпинча у маҳаллий халқларнинг анъана ва урф-одатлари билан боғланиб кетади. Ҳозирги пайтда айрим Осиё ва Африка, Лотин Америкаси мамлакатларида кузатилади.

1. **Прогрессив.** Бунда ишлаб чиқариш миқдори кўпаяди, сифати яхшиланади, истеъмоли ва эҳтиёжлар ўсади. Уни тобора кенгайиб борувчи **спиралсимон** ҳаракат тарзида ифодалаш мумкин. Бир қадар беқарорликка қарамай, ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳам, эҳтиёжлар ҳам ўсиб боради.

Биринчи ва иккинчи вариантда эҳтиёжларнинг ўсиб боришига қатор омиллар акс таъсир кўрсатаяпти.

Жамиятнинг моддий ва маънавий маданияти инсонларни эҳтиёжи доирасини чеклаб, энг зарурларинигина мавжуд бўлишига олиб келади. Бунга шундай ҳоллар таъсир кўрсатади:

– моддий ва маънавий маданиятнинг пастлиги, инсон эҳтиёжларининг энг зарурлари билан чекланиши. Энг зарур эҳтиёжлар эса жуда секин ўсади;

– меҳнат тақсимотининг пастлиги, турли неъматларни ишлаб чиқариш ва эҳтиёжларни ошиб боришига йўл қўймайди;

– нархларнинг юқори, даромадларни пастлиги энг оддий эҳтиёжларни ҳам қондиришга тўсқинлик қилади;

– кўпгина мамлакатларда аҳоли сони уларнинг яшаши учун зарур неъматларни ишлаб чиқаришга нисбатан тез ўсаяпти.

Эҳтиёжлар барқарор ўсиб боришини учинчи вариант таъминлашга қодир бўлиб, у меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, аҳолининг пул даромадлари ва аҳоли жон бошига реал бойликнинг кўпайиши билан тавсифланади. Шу билан бирга бу ерда эҳтиёжлар билан ишлаб чиқариш ўртасида қарама-қаршилик мавжуд. Инсонларнинг хоҳиши билан имконияти мос келмаслиги мумкин.

Шундай қилиб, инсон яшар экан турли-туман эҳтиёжлари мавжуд. Уларни қондириш учун зарур бўлган неъматлар чекланган. Сабаби уларни

ишлаб чиқариш учун ресурслар чекланган. Чекланганлик бизни ҳар қадамда танлашга мажбур қилади. Танлаб қарор қабул қилишимиз учун муқобил вариантларни таққослашимиз, таққослаш учун эса унинг мезонларини белгилашимиз керак.

Эҳтиёжлар таркиби ниҳоятда хилма-хил бўлгани учун уларга турли жиҳатдан ёндошиб, қўйилган мақсадга кўра маълум бир гуруҳларга ажратиш мумкин. Бу танловни осонлаштиради. Турли вариантлардан бирини танлаш қолган эҳтиёжлардан воз кечишга ёки миқдорини камайтиришга олиб келади. Инсоннинг бутун ҳаёти танлов асосида қандай қарорга келишига боғлиқ.

Иқтисодиёт назарияси фанининг асосий вазифаси ҳам ана шу танловни энг мақбул йўллари топиб, тўғри қарор чиқаришни ўрганишдир.

Асосий таянч тушунчалар

Эҳтиёж – инсоннинг яшаши ва камол топиши учун керакли ҳаётий воситаларга бўлган зарурият.

Иқтисодий ресурслар – маълум даврда маълум бир мамлакат ихтиёрида тўпланган ва мавжуд бўлган ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчиларга етказиб бериш ва истеъмол жараёнларида қўлланилиши мумкин бўлган воситалар, имкониятлар ва манбалардир.

Капитал – инсон томонидан вужудга келтирилган барча ишлаб чиқариш воситалари (бинолар, иншоатлар, машина ва механизмлар, асбоб ва ускуналар, хом ашё, материаллар ва ҳ.к.)

Ер – ишлаб чиқаришга жалб қилинган барча ерлар ва бошқа барча шартли ресурслар;

Ишчи кучи (меҳнат) – инсонда мавжуд бўлган жисмоний ва ақлий қобилиятлар. Ишчи кучининг сарфланиши меҳнат жараёнини ташкил қилади.

Тадбиркорлик лаёқати – айрим кишиларга хос бўлган, иқтисодий фаолият соҳаларидаги ноёб хислат.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

Эҳтиёж нима? Унинг қандай турларини биласиз?

Иқтисодий ресурс тушунчасига ва унинг турларига таъриф беринг.

Нима учун ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва етказиб бериш инсоннинг турли хил фаолиятлари ичида энг асосийлари ҳисобланади?

3-Маъзу. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИ

РЕЖА

1. Иқтисодий тизим тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.
2. Иқтисодий тизимларни туркумлашга турлича ёндашувлар. Иқтисодий тараққиёт босқичларига формацион ва технологик ёндашувнинг ўзига хослиги.
3. Иқтисодий тизим моделлари ва уларнинг белгилари.

1. Иқтисодий тизим тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши

Иқтисодий тизимга иқтисодчилар турлича таъриф беришади. Масалан, П.Грегори ва Р.Стюартларнинг фикрича, иқтисодий тизим – бу маълум географик ҳудуд доирасида ишлаб чиқариш, даромад ва уни тақсимлашга доир қарорлар қабул қилиш ва уни амалга ошириш механизмлари ва институтлари (тартиблари) мажмуидир. Ф. Прайор бўлса, иқтисодий тизим иқтисодий жиҳатдан ўзини тутиш ва унинг натижаларига бевосита ёки билвосита таъсир қилувчи барча институтлар, ташкилотлар, қонун ва қоидалар, эътиқод, позиция, анъаналар, баҳолар, тақиқлар ва ахлоқий схемаларни ўз ичига олади, деб таърифлайди.

Профессор А.Ўлмасов иқтисодий тизимга қуйидагиларни киритади: а) иқтисодий ресурслар; б) иқтисодий алоқалар ёки муносабатлар; в) иқтисодий механизм; г) иқтисодий сиёсат.¹

Иқтисодий механизм-бу иқтисодий тараққиётни таъминловчи ва бир-бирини тақозо этувчи воситалар бўлиб, унга иқтисодий стимуллар (рағбат берувчи кучлар), ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва истеъмолни ташкил этиш, иқтисодий фаолиятнинг ихтисослашуви, иқтисодий фаолият кооперацияси ва хўжалик алоқаларини ўрнатиш усуллари киради.

Иқтисодий тизим жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда таркиб топиши ва тартибга солинишини ифодалайди.

Иқтисодий тизим – бу ҳар бир давр ва маконда амал қилинадиган иқтисодий муносабатлар, иқтисодиётни ташкил қилиш шакллари, хўжалик юритиш механизми ва иқтисодий муассасаларнинг ўзаро узвий боғлиқлик асосида таркиб топган яхлит иқтисодий тузилмасидир.

Иқтисодий тизимларнинг таркибий қисмлари қуйидагилар:

- Ишлаб чиқарувчи кучлар;
- Иқтисодий муносабатлар;
- Технология ва ишлаб чиқаришнинг табиий шарт-шароитлари;
- Хўжалик юритиш механизмлари;
- Иқтисодий сиёсат.

¹ Ўлмасов А. Иқтисодиёт асослари. Т., «Мехнат», 1997 й. 22-23 бетлар.

Ишлаб чиқарувчи кучлар – ишлаб чиқариш воситалари ва уларни ҳаракатга келтирувчи кишилар бирлигидан иборат.

Кишилар учун зарур бўлган ҳаётий неъматларни такрор ишлаб-чиқариш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий алоқа ва муносабатлар иқтисодий муносабатлар дейилади.

Иқтисодий муносабатларнинг икки турини ажратиш мумкин:

1. **Ташкилий иқтисодий муносабатлар** – ишлаб чиқариш жараёнини ташкил қилиш орқали вужудга келади. Масалан, бунга меҳнат тақсимоти, унинг ихтисослашиши ва кооперацияси, ишлаб чиқаришнинг тўпланиши ва уйғунлаштирилиши натижасида вужудга келадиган муносабатларни киритиш мумкин.
2. **Ижтимоий – иқтисодий муносабатлар** – ҳаётий неъмат ва воситаларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрибошлаш ва истеъмол қилиш жараёнида вужудга келади.

Жамият тараққиётининг ҳар бир босқичида ишлаб чиқарувчи кучлар ва иқтисодий муносабатлар мавжуд турининг бирлиги **ишлаб чиқариш усулини** ташкил қилади.

Классик ёндашувга кўра иқтисодий муносабатлар бир вақтда базис ҳам ҳисобланади. Унинг устида мазкур иқтисодий тизимга хос бўлган алоҳида сиёсий, ҳуқуқий, мафкуравий, миллий, ахлоқий, оилавий ва бошқа ижтимоий муносабатлар ҳамда тартиботларнинг алоҳида турлари вужудга келади. Уларнинг барчаси жамиятнинг **устқурмасини** ташкил қилади. Ишлаб чиқариш усули билан жамият устқурмаси **ижтимоий – иқтисодий формация** дейилади.

Технология – бу ишлаб чиқариш омилларини уйғунлаштиришнинг маълум бир усуллари дир.

Иқтисодий сиёсат – бу давлатнинг иқтисодиёт, иқтисодий муносабатлар ва такрор ишлаб чиқариш жараёнларига таъсир кўрсатишга қаратилган чора-тадбирлари йиғиндиси дир.

2. Иқтисодий тизимлар туркумланишига турлича ёндашувлар. Иқтисодий тараққиёт босқичларига формацион ва технологик ёндашувнинг ўзига хослиги

Тизим деб элементлар, қисмлардан иборат ўзаро узвий боғланган, маълум тартиб асосида таркиб топган бутунликни тушунилади. Иқтисодий алоқалар, жараёнлар мисоли занжир бўлса, ҳар бир хўжалик, фаолият юритиш субъекти ана шу занжирнинг халқаси тарзида намоён бўлади. Бу алоқалар, муносабатлар хўжалик фаолияти юритаётган кишилар ўртасида юз беради. Шунинг учун ҳам одатда уларни ижтимоий-иқтисодий тизимлар деб юритилади.

Иқтисодиётга оид адабиётларда иқтисодий тизим ва унинг ривожланиш тамойилларига турлича ёндашилади. Айримлар, ижтимоий-иқтисодий тизимларга унинг таркибий қисмларини умумий жиҳатига кўра ривожланиш тамойилини аниқлаш керак, дейишади. Чунки тизимлар ривожланишининг

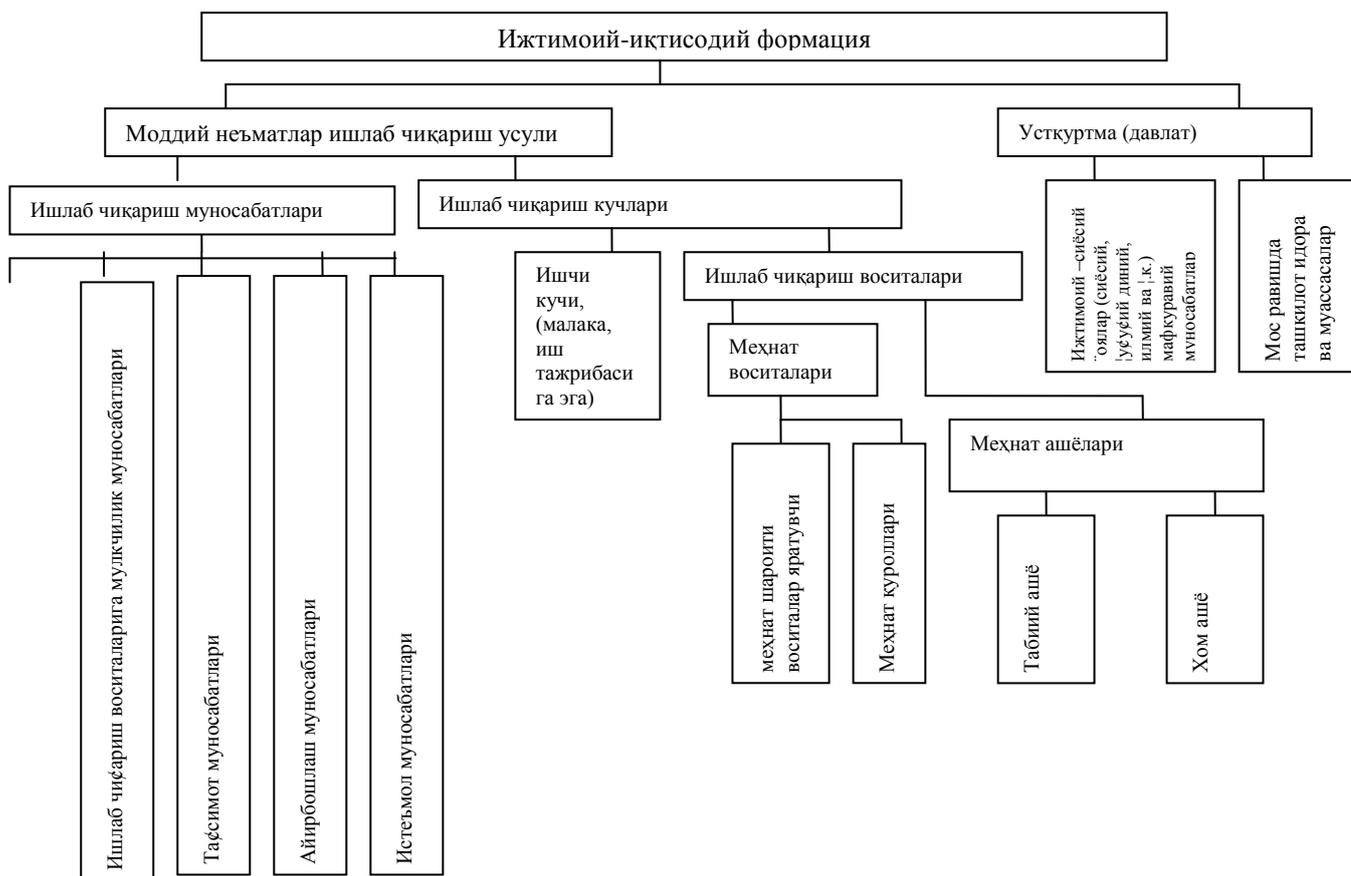
асосий тамойили бу умумийликка, унификацияга интилишдир. Бошқалари, иқтисодий тизимларни уларнинг фарқларига кўпроқ аҳамият бериб ўрганиш керак, чунки уларнинг фарқлари сифат жиҳатидан янги хўжалик тизими вужудга келишига ва иқтисодий ўсишга олиб келади, деб ҳисоблашади.

Ҳозирги дунё турли-туман иқтисодий тизимлар мавжудлиги билан тавсифланади. Улар тарихий даврларда вужудга келади, ривожланади, бири иккинчиси билан алмашинади. Жамият ҳаётини яхшироқ тушуниш учун унинг тарихий тараққиёт жараёнини бир бутун ҳолда кўриб, ривожланиш босқичлари, фазаларини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий-иқтисодий тизимлар ва уларнинг алмашинувиға қонуний босқичлар ва ишлаб чиқариш усуллари асос қилиб олиниб, *ибтидоий жамоа, қулдорлик, феодализм, капитализм ва коммунизм ажратиб кўрсатилади.*

Классик назарияда тизимларға мулкӣ, синфӣ мезонлар асосида қаралиб, формация деб аталади. Ишлаб чиқариш усули иқтисодий базис-асос сифатида ажратилиб, у устқуртма-давлат билан биргаликда ижтимоий-иқтисодий формацияни ифодалаш қайд қилинади.

*Ишлаб чиқариш усулининг ўзи ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларидан иборат. **Ишлаб чиқариш кучлари** ишчи кучи ёки бошқача айтганда, маълум малака ва тажрибага эга кишилар ҳамда ишлаб чиқариш воситаларидан ташкил топади. Ишлаб чиқариш воситалари меҳнат воситалари ва меҳнат ашёларидан иборат. Ишлаб чиқариш муносабалари эса ишлаб чиқариш воситаларига мулкчилик муносабалари, ишлаб чиқариш жараёнида социал гуруҳларнинг тутган ўрни, улар ўртасида фаолият айирбошлаш, яратилган маҳсулотни тақсимлаш, истеъмол муносабатларидан иборат. Уни 1- шартли чизма орқали қуйидагича ифодалаш мумкин.*

5-чизма.

Асримизнинг 60-йилларида классик таълимотдан тубдан фарқ қиладиган, уни алмаштира оладиган таълимот сифатида ривожланиш босқичларига цивилизацион ёндашув назарияси пайдо бўлди. Бу назарияга америкалик иқтисодчи Уолтер Ростоу ўзининг 1960 йилда нашр қилинган «Иқтисодий ўсиш босқичлари» китоби билан асос солди. У жамият тараққиётини 5 босқичга бўлади. Улар қуйидагилар:

1. Анъанавий (традицион) жамият. Бу жамият қишлоқ хўжалиги устуворлиги, йирик ер эгалари ҳукмронлиги, меҳнат қуролларининг оддий, примитивлиги, меҳнат унумдорлигининг пастлиги билан тавсифланади. Шунинг учун унда жамғариш ҳам бўлмайди.

2. Ўткинчи жамият. Бу босқич марказлашган давлатнинг вужудга келиши, ижтимоий меҳнат тақсимодининг чуқурлашуви, ҳунармандчилик ҳамда тадбиркорликнинг вужудга келиши билан тавсифланади. Жамғариш бошланади, у ўз ўрнига эга бўлади.

3. Индустириал жамиятга ўтиш. Бу даврда меҳнат қуролларининг такомиллашуви, саноатда инқилоб (тўнтариш) юз беради. Унинг натижасида меҳнат унумдорлиги ўсади. Ишлаб чиқариш инфраструктураси шаклланади, ривожлана бошлайди. Қўл меҳнати ўрнига машиналар келади. Жамғариш кам бўлса ҳам аввалига нисбатан ўсиб боради.

4. Етуклик босқичи ёки индустириал жамият. Бу босқичда йирик машиналашган индустрия вужудга келади. Фан-техника тараққиёти жадал боради. Йирик саноат, айниқса оғир саноат ривожланади. Саноат

иқтисодиётнинг етакчи соҳасига айланади. Урбанизация (шаҳар аҳолисининг кўпайиши) рўй беради. Жамғариш жадал боради, кейинги босқич учун асос яратилади.

5. Оммавий истеъмол жамияти. Бу босқичда оммавий истеъмол товарлари ишлаб чиқариш устувор аҳамиятга эга бўлади. Аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари ривожланади. Узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмол товарларини ишлаб чиқариш етакчи ўринга чиқади. Мамлакатнинг ишлаб чиқариш салоҳияти истеъмол учун ишлайди. Бу концепцияда ривожланиш асосини ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши ташкил этади.

Жаҳон иқтисодий адабиётида ижтимоий-иқтисодий тизимларни таснифлашга маданийлашган ёндашув ҳам ўз урнига эга. Унга иккита белги асос қилиб олинади:

1. Ишлаб чиқариш воситаларига мулкчиликнинг ҳукмрон шакли.
2. Иқтисодий фаолиятни бошқариш, уйғунлаштириш ва тартибга солиш механизми.

Шу асосда бозор, буйруқли, аралаш ва анъанавий иқтисодий тизимлар ажратилади.

Мулкнинг таркиби жиҳатидан ижтимоий-иқтисодий тизимлар иккига: моноструктурали ҳамда полиструктурали тизимларга ажратилади. Бундай ёндашувда ижтимоий-иқтисодий тизимлар бир мулк шаклининг ҳукмрон бўлиши ёки бир мулк шакли ҳукмронлигини инкор қилиш нуқтаи назаридан қаралади.

Моноструктурали, яъни бир мулк шакли ҳукмрон бўлган тизим мулккий монополияга асосланади. Бу ҳукмронлик хусусий мулк ёки давлат мулкнинг ҳукмронлиги билан ажралиб туради. Якка мулк монополиясига таянган иқтисод монотизм ёки моноиқтисод бўлади. Қадимий Шарқда у давлат мулкига асосланган «осиёча ишлаб чиқариш усули» бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари давлат қўлида тўпланган. Ер, сув, ҳар хил иншоотлар, ҳатто иш кучи ҳам давлатники бўлган.

Ғарбда эса моноиқтисодиёт асосан хусусий мулк монополиясига таянган. У қадимги дунё ва ўрта асрларда қулдорлар ва феодалларнинг мулккий ҳукмронлиги ва ишлаб чиқарувчиларнинг тобелиги тарзида намоён бўлган.

Классик капитализмда улардан фарқли равишда, ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик шароитида ишлаб чиқарувчилар шахсан қарам бўлмаган. Лекин мулкдан маҳрум ҳолда тирикчилик қилиш учун мулк эгалари қўйган шартга рози бўлиб ишлашга мажбур бўлган.

Классик капитализмнинг ўзига хос белгиси бу мулкнинг индивидуал, якка капиталистик хусусий мулк шаклига киришидир. Жамият аъзоларининг бир тоифаси мулк эгаси, иккинчи тоифаси мулксиз бўлгани учун улар ўртасида нотенг муносабатлар юзага келади. Яъни яратилган маҳсулотдан меҳнат омилини улуши – иш ҳақи унинг ҳақиқий улушига қараганда кам тўланади. Жамғариш капитал тўплаб бойлик орттириш бўлганидан унга катта эътибор берилади. Шунинг учун ишлаб чиқариш воситаларини яратадиган соҳаларнинг устуворлиги таъминланади.

Классик капитализм XVIII асрнинг охиридан XX аср иккинчи ярмигача давом этиб, ўзидан аввалги қулдорлик ва феодализмдан муҳим афзаллиги –

меҳнат унумдорлигини ошириш қобилияти билан ажралиб туради. Унинг тарихий ўрни шундаки, бу тизим индустриал ишлаб чиқаришга асос яратади.

Моноиқтисодиётнинг ўзига хос шакли давлат мулк монополиясига асосланган социалистик тизимдир. У давлатнинг иқтисодиёт устидан қаттиқ назорат ўрнатишига асосланган. Ишлаб чиқариш воситалари, барча жамият аъзолариники деб, эълон қилинган бўлсада, мулкни тасарруф қилиш давлат қўлида бўлган. Иқтисодий фаолият давлат томонидан марказдан туриб режалаштирилади ва бошқарилади. Давлат белгилаган режа қуйи бўғинлар, корхоналар учун мажбурий бўлиб, уни бажариш шарт бўлган. Давлат нарх-наво устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Нарх давлат қўмитаси томонидан белгиланган. Яратилган маҳсулот, олинган даромадлар ҳам давлат белгилаган қаттиқ тартиб асосида тақсимланган. Иш ҳақи миқдори ҳам давлат томонидан белгиланган. Кредит бериш, ташқи алоқалар ҳам давлат монополияси бўлган. Давлат мулкидан ташқари жамоа мулки ҳам мавжуд бўлсада, у ҳам давлатлаштирилган. Жамоа хўжаликлари энг аввало, давлат ерида фаолият юритганлар, моддий ресурсларни давлатдан олиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотни давлатга у белгиланган нарх бўйича сотган. Давлат режасига биноан иш юритган. Жамоа мулки амалда давлатга қарам бўлган.

Аҳоли даромадлари паст бўлсада шахсий мол-мулк чекланган, уни даромад олиш йўлида ишлатиш маън қилинган. Хусусий мулкка рухсат берилмаган.

Бундай иқтисодий тизим тоталитар, режали иқтисодий тизим деб ҳам юритилган. Унинг асосий мақсади иқтисодиётни хар тарафлама давлатлаштиришдир.

Бу монотизимнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, ҳамма ресурсларни давлат қўлида тўплаш, уларни катта қисмини жамғариш имконини беради. Сиёсий маъмурий йўл билан яратилган миллий даромаднинг асосий қисмини тортиб олиб, жамғариш жадаллаштирилади. Бунда капиталистик монотизми ечиб улгурмаган жамғариш муаммосини тоталитар социалистик тизим бажаради. Шунинг учун бу тизим нисбатан иқтисодиёт аграр ишлаб чиқариш устун, индустриаллаштириш орқада бўлган мамлакатларда ўрнатилганлиги бежиз эмас.

Кейинги ривожланиш босқичида моноиқтисод ўрнига полииқтисод келади. Полиструктурали тизим асосини турли – туман мулкчилик ва айрим мулк шаклининг устуворлигини инкор қилиш ташкил этади. Бундай тизимда мулккий мувозанат ҳосил бўлади ҳамда ҳамма мулк шакларининг ривожланиши учун бир хил шароит яратилади. Албатта, моноиқтисодиётнинг полииқтисодиётга ўтиши дарҳол юз бермайди.

Ривожланган мамлакатларда бу жараён 20-йиллардан бошланган бўлса, собиқ социалистик мамлакатларда 80-йиллардан бошланди.

Полииқтисодиёт мазмунан аралаш иқтисодиётдир. У хар қандай монополияни рад этади. У турли хил иқтисодий, бозор ва нобозор алоқа муносабатларнинг қоришмасидан иборат.

Иқтисодий тизмлар ривожланишига технологик ёндашувда ишлаб чиқаришнинг технологик усули асос қилиб олинади ва унинг қуйдаги турлари ажратилади:

- Оддий кооперацияга асосланган иқтисодий тизим;
- Мануфактурага асосланган иқтисодий тизим;
- Йирик машиналашган ишлаб чиқаришга асосланган иқтисодий тизим.

Циклли ривожланиш даражасига кўра жамият тараққиёти куйидаги босқичларга ажратилади:

- Неолитик (30-35 аср)
- Қулдорлик- бронза асри (20-23 аср)
- Антик-темир асри (11-13 асри)
- Дастлабки феодализм (7 аср)
- Тоиндустриал цивилизация (4,5 аср)
- Индустриал (2,5 аср)
- Постиндустриал (1,3 аср).

Қамров даражасига кўра:

- Микроиқтисодиёт.
- Макроиқтисодиёт.
- Мезоиқтисодиёт.
- Супермакроиқтисодиёт (мегоиқтисодиёт) ажратилди.

Меҳнат воситалари, материаллар, технология, энергия, ахборотлар ва ишлаб чиқаришни ташкил этиш биргаликда ишлаб чиқаришнинг технологик усули дейилади.

Оддий кооперация – бу бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ёки бир хил ишни бажарувчилар меҳнатининг оддий шаклда (бир жойда) уюштирилиши.

Мануфактура – оддий кооперацияга уюшган ишлаб чиқарувчилар ўртасида меҳнат тақсимотини жорий қилиниши. Мануфактура қўл меҳнатига ва оддий меҳнат қуролига асосланади.

Машиналашган ишлаб чиқариш – мануфактурага уюшган ходимлар меҳнатига машиналарнинг жорий қилиниши натижасида вужудга келади.

3. Иқтисодий тизим моделлари ва уларнинг белгилари

Иқтисодий жараёнларни бошқариш ва уйғунлаштириш механизми ҳамда мулкчиликнинг устувор шаклига кўра иқтисодий тизимнинг бир қатор моделлари ажратилади.

Булар буйруқли бозор, аралаш ва анъанавий иқтисодий тизим моделларидир.

Буйруқли иқтисодиёт моделида:

- Давлат мулки устуворликка эга бўлади.
- Иқтисодий жараёнлар бир марказдан туриб бошқарилади ва уйғунлаштирилади

Бозор иқтисодиёти моделида:

- Хусусий мулк устуворликка эга бўлади.
- Иқтисодий жараёнлар бозор механизми орқали тартибга солинади.

Аралаш иқтисодиёт (буйруқ ва бозор иқтисодиётнинг қўшилиш нуқтасида ҳосил бўлади) моделида:

- Мулкчиликнинг турли – туман шакллари мавжуд бўлади.
- Иқтисодий жараёнлар бозор механизми билан бирга давлат томонидан ҳам тартибга солинади.

Анъанавий иқтисодиёт моделида.

- Мулкчилик муносабатларида меросхўрлик ва сулолаларнинг мавқеи ҳукмронлик қилади.
- Иқтисодий жараёнлар урф одатлар, удумлар, анъаналар, ижтимоий ва диний тартиблар ёрдамида тартибга солинади.
- Натурал майда товар хўжалиги хўжалик юритишнинг устувор шакли ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти эркин рақобатга асосланган классик бозор иқтисодиёти ёки соф капитализм ва ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиётига ажратилади.

Иқтисодий тизимлар иқтисодий фаолиятни бошқариш услуги асосида ҳам уч гуруҳга ажратилади:

1. Иерархик тартиб асосида бошқариш;
2. Ўз-ўзини бошқариш;
3. Аралаш тартибда бошқариш.

Иерархик тартиб асосида бошқаришда давлат асосий роль ўйнайди. Ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш ва истеъмол бўйича барча қарорлар давлат томонидан қабул қилинади, муаммо ва масалалар ҳам давлат томонидан ечилади.

Ахборот олиш буйруқ ва топшириқлар асосида йўлга қўйилади. Бу юқоридан пастга қараб, иерархик тартиб асосида олиб борилади. Иерархия одатда бошлиқ ҳокимлигига таянади. Ибтидоий жамоа тузуми, кулдорлик, феодализмда иерархик тартиб муҳим роль ўйнаган. Иерархик бошқаришнинг ўзига хос шакли маъмурий-буйруқбозликка асосланган, марказдан режалаштириш асосида бошқариладиган иқтисод бўлиб, корхоналар асосан давлат мулки бўлиб, хўжаликни бошқариш иерархик тарзда олиб борилган. Ахборот олиш буйруқ ва топшириқлар асосида йўлга қўйилган. Нима, қанча, қандай саволлар давлат томонидан ҳал қилинган.

Иқтисодиётни тартибга солишни ўз-ўзини бошқариш орқали амалга ошириш эркин рақобат кураши ҳукмрон даврига хос. Бунда ресурсларни тақсимлаш ва бошқа масалалар стихияли тарзда бозор субъектлари томонидан тартибга солинган. Ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларга нархлар ўзгариши ҳақидаги маълумотлар сигнал йўли билан етказилади. Нархларнинг кўтарилиши ёки пасайиши хўжалик юритувчи субъектларга қандай ҳаракат қилиш зарурлигини кўрсатади.

Ҳар қандай тизимда ҳам ишлаб чиқарувчи ўз харажати ҳисоб-китоб қилиб, фойдасини чамалаш керак. Бу истеъмолчига ҳам тааллуқли. Таниқли иқтисодчи В.Ойкеннинг фикрича, хўжалик юритувчи ёки корхона раҳбари бир қараш билан бутун «иқтисодий космосни» қамраб олади. Нархларнинг ўзгариши ёки муқобил харажатларгина одамларнинг иқтисодий танловларини тартибга солади.

Иқтисодиётни тартибга солишни кўзга кўринган иқтисодчилардан Р.Коуз таҳлил қилиб, иқтисодий назарияга трансакцион харажатлар деган тушунчани киритган. Бу харажатлар ишлаб чиқариш билан эмас, балки ана шу ишлаб чиқаришни бошлаш учун зарур бўлган харажатлар, яъни нархлар, контрагентлар ҳақида ахборот тўплаш, хўжалик битимлари тузиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатларда ифодаланади. Коуз фикрига кўра, у ёки бу тизимнинг амал қилиши кўп жиҳатдан трансакцион харажатларга боғлиқ. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, кенг миқёсда, айтайлик, мамлакат миқёсида фаолият юритишда ўз-ўзини бошқаришда иерархияга нисбатан трансакцион харажатлар ҳам бўлар экан. Фирмада ишловчилар эса бир бирлари билан тўғридан тўғри мулоқотда бўлиб, бевосита ўз бошлиқларидан топшириқ олади.

Шундай қилиб, Р. Коуз қизиқарли хулоса чиқаради: иқтисодиётни тартибга солишни, бошқаришни норматив баҳолаш, яъни яхши ёки ёмон деб эмас, балки масалага трансакцион харажатларни иқтисод қилиш нуқтаи назардан қараш керак.

Албатта бу ягона мезон эмас, лекин жуда муҳим, бундай ёндашув собиқ социалистик хўжалик юритиш нима сабабдан самарасиз эканлигини кўрсатиб беради.

Аралаш тартибда бошқаришда хусусий сектор билан бир қаторда давлат ҳам ресурслар ва неъматлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш, ва истеъмол қилишда муҳим роль ўйнайди. Давлат бозор иқтисодиётига аралашади, лекин бозорнинг ўзини-ўзи тартибга солиш ролини йўққа чиқармайди.

Реал ҳаётда стихияли тартибга солиш билан иерархия биргаликда амал қилади. Ҳозирги пайтда АҚШ, Англия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти ана шундай тарзда бошқарилади.

Иқтисодиёт назариясида бундай тизим аралаш иқтисодиёт деб юритилади. Аралаш иқтисодиётнинг муҳим белгилари қуйдагилар:

- мукамал техника ва технологияга асосланади;
- майда ва ўрта бизнес кенг ривожланади;
- мулкчиликнинг турли туманлиги рақобат кураши ва танлаш имконини кенгайтиради;
- даромад ишлаб чиқаришнинг ўзида унинг иштирокчилари, ресурс эгаларининг ҳиссасига кўра ўзлаштирилади, даромадларда иш ҳақи ҳиссаси ортиб боради;
- моноиқтисодиётда манфаатлар тўқнашуви содир бўлса, аралаш иқтисодиётда манфаатлар мувозанатлашуви имкон яратилади;

- миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулкининг ҳиссаси ортиб боради;
- бозорга хос бўлган муносабатлар билан бир қаторда бозорга хос бўлмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлади, ривожланади;
- халқ истеъмолини қондирувчи соҳалар устувор ривожланади;
- аралаш иқтисодиёт иқтисодчиларнинг эътирофича, инсоният иқтисодий цивилизациясининг энг катта ютуғи мисобланади.

Аралаш иқтисодиётни бир гуруҳ иқтисодчилар бозор иқтисодиёти сифатида талқин этсалар, бошқалар бозор иқтисодиётининг юқори босқичи сифатида таърифлайдилар.

Ҳар икки қарашни ҳам ҳисобга олган ҳолда бизда кўпроқ **бозор иқтисодиёти** атамаси қўлланилади.

Асосий таянч тушунчалар

Ижтимоий-иқтисодий тизим – жамиятдаги турли хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида иқтисодий муносабатлар, алоқалар, жараёнларни бир бутун ҳолда, муайян тарзда таркиб топиши ва тартибга солинишини ифодалайди.

Анъанавий жамият - қишлоқ хўжалик устувор, меҳнат қуроли оддий, меҳнат унумдорлиги паст, ишлаб чиқариш ва тақсимот иқтисодий алоқа жараёнларни уйғунлаштириш, мувофиқлаштириш, ишлаб чиқариш ва истеъмола анъана ва урф-одатлар асосида ташкил этиладиган тизим.

Ижтимоий-иқтисодий формация – ишлаб чиқариш усули бўлиб, у иқтисодий базис ишлаб чиқариш муносабатлари ва устқуртма (давлат) билан биргаликда жамият тарихий тараққиёти ривожланиши босқичларини ифодалайди.

Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш босқичларига цивилизация ёндашув – У.Ростоу асос солган ривожланиш асосини ишлаб чиқариш омиллари ривожланиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинган ёндашув.

Моноструктуралӣ ёки моноиқтисод – бир мулк шакли ҳукмрон бўлган, мулкӣ монополияга асосланган тизим. Полиструктуралӣ ёки полииқтисод ҳар қандай монополияни рад этувчи, мулкчиликнинг турли-туманлиги ва уларнинг тенглигига асосланган иқтисод.

Иерархик бошқариш – ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш, истеъмола бўйича барча қарорлар давлат ёки бошлиқ томонидан қабул қилиниб, ахборот олиш буйруқ топшириқлар асосида йўлга қўйилладиган бошқариш.

Аралаш тартибда бошқариш – иқтисодиётни тартибга солишнинг ўз-ўзини бошқариш билан иерархик бошқариш биргаликда олиб бориладиган бошқариш.

Трансакцион харажатлар – иқтисодий назарияга таниқли иқтисодчи Р.Коуз киритган тушунча бўлиб, бу харажатлар ишлаб чиқариш билан эмас, балки ана шу ишлаб чиқаришни бошлаш учун зарур бўлган харажатлар, яъни нархлар, контрагентлар ҳақида ахборот тўплаш, хўжалик битимлари тузиш ва

уларнинг бажарилишини назорат қилиш харажатлари ва бошқа шунга ўхшаш харажатларда ифодаланади.

Аралаш иқтисодиёт – мулкчиликни турли-туманлиги, уларнинг тенглиги ва иқтисодиётни аралаш тартибда бошқаришга асосланган иқтисодиёт.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Тизим деб нимага айтамыз? Ижтимоий-иқтисодий тизим деб-чи?
2. Ижтимоий-иқтисодий тизимларнинг алмашуви сабабини қандай изоҳлайсиз?
3. Ижтимоий-иқтисодий тизимларга классик ёндашув билан цивилизацион ёндашувни фарқи нимада?
4. Ижтимоий-иқтисодий тизимларни қандай мезонларга кўра моноиқтисод ва полииқтисодий тизимларга ажратилишини тушунтириб беринг.
5. Аралаш иқтисод билан бозор иқтисоди ўртасидаги фарқ борми?

4-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

РЕЖА

1. Иқтисодий фаолиятнинг мазмуни ва турлари.
2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ва ўзига хослиги.
3. Ишлаб чиқариш омиллари ва унинг таркиби.
4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари.
5. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари.

1. Иқтисодий фаолиятнинг мазмуни ва турлари

Жамият тараққий этган сари истеъмол ўсиб, эҳтиёжлар тўлароқ қондирила боради. Эҳтиёжни қондириш усуллари ҳам ўзгаради. Истеъмол неъматлари тури кўпаяди.

Инсон эҳтиёжлари турли-туман бўлиб, у буларни турли усуллар, воситалар орқали қондиришга ҳаракат қилади.

Инсоннинг эҳтиёжини қондириш, яъни тирикчилик, ҳаёт кечиришни таъминлашнинг восита ва усуллари мажмуи **иқтисодий фаолият** деб аталади.

Иқтисодий фаолият инсон ҳаётининг асосини ташкил этади. У жуда мураккаб, турли ҳодиса ва жараёнларни ўз ичига олади. Кишилиқ жамияти мавжуд бўлар экан, бу жараёнлар узлуксиз давом этади. Иқтисодчилар иқтисодий фаолиятни тўрт фазага бўлишади: ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлаш, истеъмол. Инсонларнинг хўжалиқ юритиш фаолиятининг натижаси ялпи маҳсулот бўлиб, унинг ҳаракати ана шу тўрт фазани босиб ўтади ва узлуксиз такрорланади.

Иқтисодий фаолият

6-чизма.

Иқтисодий фаолият ишлаб чиқаришдан бошланади. Бу жараёнда ишлаб чиқариш омиллари бирикиб, инсонларнинг турли-туман эҳтиёжларини қондирадиган неъматлар яратилади.

Иқтисодчилар ишлаб чиқаришда уч марта йирик инқилоб юз берган ва шунга мувофиқ тарзда иқтисодий тараққиётда уч марта янги даврни бошлаб берганини эътироф этадилар.

Булар: индустриал ишлаб чиқаришга қадар бўлган тоиндустриал, индустриал (саноат) ва постиндустриал ишлаб чиқаришлардир.

Ишлаб чиқаришнинг индустриал ривожланишига қадар бўлган (тоиндустриал) босқичи кўйидаги хусусиятларга эга бўлган:

- Иқтисодиётнинг дастлабки соҳаси – қишлоқ хўжалиги устувор ўринни эгаллаган.
- Аҳоли асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан банд бўлган.
- Ишлаб чиқариш кўл меҳнатига таянган.
- Меҳнат тақсимооти ниҳоятда паст, натурал хўжалик юритишга асосланган.
- Аҳоли эҳтиёжлари нисбатан турғун ҳолатда бўлган.

Ишлаб чиқаришнинг бу босқичи ҳозир ҳам айрим Африка мамлакатлари (Мали, Гвинея)га хос.

Ер шари аҳолисининг кўпайиши, эҳтиёжларнинг ўсиши, уларнинг қондириш йўллари қидиришга мажбур қилди. Бу охир-оқибат саноат тўнтаришига олиб келдики, у Англияда XVIII асрнинг 60-йилларида бошланиб, АҚШ да XIX асрнинг 50–60-йилларида яқунланди. Кўл меҳнати машиналар зиммасига юклатилди.

Индустриал босқич кўйидаги хусусиятлари билан фарқланади:

- Иқтисодиётда асосий ролни машиналашган саноат ишлаб чиқариши ўйнайди.
- Саноат ривожланиши бошқа муҳим тармоқлар (қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт)ни ҳам қайта қуришга олиб келади.
- Аҳолининг асосий қисми индустриал тармоқда банд бўлади.
- Меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви рўй бериб, кўплаб янги тармоқлар вужудга келади. Натижада иқтисодиётда ишлаб

чиқаришни ташкил қилишнинг мураккаб шакли – товар ишлаб чиқариш ривожланади.

- Аҳоли урбанизацияси рўй беради.
- Аҳолининг кўпчилик қисми шаҳарларда яшай бошлайди.
- Ишлаб чиқариш имкониятларининг кенгайиши турли туман эҳтиёжларни қондириш учун йўл очади.

Иккинчи «демографик портлаш» иқтисодий индустриаллаштириш билан боғлиқ. Кейинги 350 йилларда дунё аҳолиси 7 марта кўпайган. Дунё аҳолисининг, айниқса охириги 50 йил ичида тез суръатлар билан ўсиши кузатилган.

Бунинг натижасида эҳтиёжларни қондириш билан чекланган ишлаб чиқариш имкониятлари ўртасида қарама-қаршилик кучайиб борди. Бу қарама-қаршилик XIX асрнинг 50-йилларида рўй берган фан-техника инқилоби натижасида ечилмоқда. У хўжалик ривожланиши учун келажакда ниҳоятда катта имкониятлар яратади.

Постиндустриал босқич қуйидаги хусусиятлари билан ажралиб туради:

- Иқтисодийнинг муҳим соҳаси – хизмат кўрсатиш ниҳоятда тез ривожланади. Унда ишловчиларнинг 50–70% и банд бўлади.
- Фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланади. Фан ютуқлари асосида ишлаб чиқаришда табиатда мавжуд бўлмаган маҳсулотлар яратилади.
- Хўжаликнинг барча тармоқларида ва маиший мақсадларда информатика ва ҳозирги замон ҳисоблаш техникаси ютуқларидан кенг фойдаланилади. Жисмоний ва ақлий меҳнатни автоматлаштириш кучаяди.
- Корхоналарда фан ходимлари ва юқори малакали мутахассисларнинг роли тезлик билан ошиб боради.
- Барча турдаги ресурсларни иқтисод қиладиган, маҳсулотни юқори сифатли бўлишини таъминлайдиган юқори технологияга ўтиш амалга оширилади.
- Барча кишиларнинг энг зарур эҳтиёжларини тўла қондиришни таъминлаш, юқори даражадаги эҳтиёжларни кенгайтириш имкониятларига эга бўлинади.

Ишлаб чиқаришдан мақсад истеъмол, лекин бозор хўжалигида пировард мақсад билан товар ишлаб чиқарувчининг мақсади мос келмаслиги мумкин. Пировард мақсад истеъмол яъни, эҳтиёжни қондириш бўлса, товар ишлаб чиқарувчининг мақсади харажатларини қоплаб, фойда олишдир. Бунинг учун ишлаб чиқарилган маҳсулот тўғридан-тўғри истеъмол қилинмай, бозорда айирбошланади ва кейин истеъмолга келиб тушади.

Айирбошлаш жараёнида маҳсулотлар маълум миқдорий нисбатда бири-бирига алмаштирилади. Айирбошлаш моддий неъмат ва хизматларнинг бир субъектдан иккинчисига ўтиш жараёнини билдиради. Тарихан олиб қарасак, айирбошлаш икки хил: маҳсулот ва товар айирбошлаш шаклида юз беради. Маҳсулот айирбошлаш **бартер** дейилади.

Товар ишлаб чиқаришнинг вужудга келиши, ривожланиши билан товар айирбошлаш амал қилади.

Бир маҳсулотни иккинчисига пул воситасида, маълум нарх асосида, яъни олди-сотди йўли билан айирбошлаш – **товар айирбошлаш** дейилади. Бунда товар пулга айирбошланади, кейин эса бу пулга хоҳлаган бошқа товарни сотиб олиш мумкин бўлади.

Ҳозирги пайтда неоклассик йўналиш вакиллари томонидан айирбош-лашнинг унумли экани, унинг жамият бойлиги кўпайишига таъсир кўрсатишни таъкидлайдилар.

Бу хусусда А.Маршалл шундай фикрни илгари суради. Умуман олганда инсон моддий неъматлар яратади, дейишимизнинг ўзи тўғрими? Ваҳоланки, инсон фақатгина табиат яратган нарсаларнигина фойдалироқ тарзда эҳтиёжларини қондиришга мослаштиради. Масалан, ёғочдан стол ясайди ёки хом ашё материални шундай жойлаштирадики, уни табиатга нисбатан кўпроқ фойдали бўлишини охирига етказди. Шу нуқтаи назардан айирбошлаш, ишлаб чиқаришга ўхшаб, неъматларни маълум маконда «кўчиб юришни» таъминлаб, инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга хизмат қилади. Бу жиҳатдан агар бойликни фақат моддий, қўл билан ушлаб, кўз билан кўрадиган нарса сифатида эмас, балки инсон эҳтиёжларини тўлароқ қондириш нуқтаи назаридан қарасак, айирбошлаш ҳам бойликнинг кўпайишига хизмат қилади.

Бойлик фақат моддий ишлаб чиқаришда яратилади, деб таъкидлаш хизматлар кўрсатишни назар-писанд қилмасликка охир-оқибат бу соҳа ривожланишининг секинлашишига олиб келади.

Тақсимот бу яратилган маҳсулотни тақсимлашгина бўлиб қолмай, у ресурслар ёки ишлаб чиқариш омилларини тақсимотини ҳам ифодалайди.

Тақсимот, аввало ҳар бир хўжалик юритувчи субъектнинг яратган маҳсулотдаги ҳиссасини аниқлайди. Бу ҳисса энг аввало яратилган маҳсулот миқдори ва сифатига ҳамда унинг сотилишига боғлиқ. Тақсимот ва айирбошлаш ишлаб чиқариш билан истеъмолни шунчаки боғламайди. Кўп жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг самарали бўлишига айирбошлаш ва тақсимотсиз эришиб бўлмайди.

Ғарб иқтисодчилари иқтисодий хўжалик юритиш фаолиятининг таҳлилини А.Смитдан бошлаб, ҳозирги таниқли иқтисодчиларгача айирбошлаш ва тақсимлаш жараёнини тадқиқ қилишдан бошлашган. Бу тасодиф эмас, чунки иқтисодиётда айирбошлаш юз берганда, тақсимот эса айрим кишиларнинг хоҳишига қараб эмас, балки объектив тарзда бозордан оладиган сигналлар асосида амалга ошганда, эркин иқтисодиёт сифатида таркиб топади. Маҳсулотларнинг мўл-кўллиги учун тақсимлаш услубларидан, яъни нархлар шаклланишини бозор механизидан миннатдор бўлишимиз керак деган эди, асримизнинг таниқли иқтисодчиларидан Ф.Хайек.

Иқтисодий ресурслар тақсимоти нарх механизми орқали амалга ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида тақсимот мулкчиликка боғлиқ. Яратилган маҳсулотдаги улуш ҳар бир омилнинг мулк эгаси сифатидаги ҳиссаси орқали аниқланади. Тақсимот қай тарзда бўлишига қараб, ишлаб чиқаришни фаол янгиланишига таъсир кўрсатади.

Истеъмол – ишлаб чиқариш натижаларидан фойдаланиш, эҳтиёжни қондириш жараёнини ифодалайди. Истеъмол икки хил: шахсий ва ишлаб чиқариш истеъмолларига бўлинади. Биринчидан тирикчилик кечириш учун одамларнинг ўзлари томонидан истеъмол қилинади, иккинчидан, ишлаб чиқаришни давом эттириш учун ишлаб чиқаришнинг ўзида акс эттирилади.

Истеъмол фаолият сифатида якка, гуруҳий, умуммиллий тарзда юз беради. Истеъмол яна такроран маҳсулот ва хизматлар яратишни зарур қилиб қўяди.

Чексиз эҳтиёжни қондириш узлуксиз иқтисодий фаолиятни талаб қилади. Иқтисодий фаолият кишиларнинг маълум бир мақсад йўлидаги хатти-ҳаракатини билдиради. Унинг иштирокчилари айрим кишилар, корхона, фирма, хўжалик ва давлатлар бўлиб, уларни умумий тарзда иқтисодий фаолият субъектлари деб аталади. Улар доимо бир-бирлари билан мунтазам алоқада бўладилар.

2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ва ўзига хослиги

Ишлаб чиқариш жараёни – бу кишиларнинг истеъмоли учун зарур бўлган иқтисодий неъматларни яратишга қаратилган мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Иқтисодий неъматлар яратиш, турли хизматлар кўрсатиш жараёни кишилар фаолиятининг асосий томони, чунки бу жараёнда кишилар ўртасида бўладиган муносабатлар бошқа ҳамма соҳаларда – айирбошлаш, тақсимот ва истеъмол соҳаларида рўй берадиган муносабатларнинг хусусиятларини ва йўналишини белгилаб беради.

Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқариш, биринчи навбатда, меҳнат жараёнидир ёки бошқача қилиб айтганда, табиатдаги бор нарсаларнинг кўринишини ўзининг истеъмоли учун мувофиқ ҳолга келтириш учун қилинган фаолиятдан иборатдир. Ана шу меҳнат жараёнида кишилар, энг аввало, табиат билан, унинг кучлари ва ашёлари билан ҳамда бир-бирлари билан ўзаро маълум муносабатда бўладилар. Ишлаб чиқариш жараёнида бўладиган бу муносабатларнинг характерини, шаклларини ва хусусиятларини ўрганиш ва уларни билган ҳолда ишлаб чиқаришни онгли ташкил этиш олий мақсадга, яъни чекланган иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланилган ҳолда кишиларнинг ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш мақсадига эришишнинг бирдан-бир йўлидир. Моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатишнинг ички қонуниятлари ва унинг ривожланиш хусусиятлари кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан кўрсатиб берилган. Улар меҳнат кишилар яшашининг умумий асосидир деб таърифлайдилар. Демак, меҳнат истеъмол қийматларини яратувчи сифатида, фойдали меҳнат сифатида кишиларнинг яшаши учун ҳеч қандай ижтимоий шаклларга боғлиқ бўлмаган ҳолда абадий табиий заруриятдир. Меҳнат бўлмаганда киши билан табиат ўртасида модда алмашинуви ҳам мумкин бўлмас эди.

Кишилар ўзларининг онгли мақсадга мувофиқ унумли меҳнати билан табиат моддаларининг шаклларини ўзгартирадилар ва истеъмоли учун зарур бўлган маҳсулотни вужудга келтирадилар. Меҳнат жараёнида кишилар билан табиат ўртасида моддалар алмашинуви билан бирга инсоннинг ўзи ҳам ҳар

томонлама камол топиб боради, яъни кишилар ўзининг меҳнатга бўлган қобилиятини, билимини оширади ва уларни амалда қўллашни кенгайтириб боради.

Шундай қилиб, меҳнат жараёни истеъмол қийматларни вужудга келтириш учун мақсадга мувофиқ қилинадиган ҳаракатдир, табиат яратган нарсаларни киши истеъмоли учун ўзлаштириб олишдир, киши билан табиат ўртасидаги модда алмашувининг умумий шартидир, киши ҳаётининг абадий табиий шароитидир.

Ишлаб чиқариш жараёни инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларига, ҳамма мамлакатларга, эл-юртларга ва халқларга хос бўлиб, умуминсоний категориядир (тушунчадир).

Шунинг учун бу жараён узок тарихга эга бўлиб, оддий тош ва ёғоч қуроллардан фойдаланиб, энг содда овчилик ва деҳқончилик қилишдан тортиб, то ҳозирги замон мураккаб технологиясига асосланган роботсозлик, самолётсозлик, компьютер техникаларини, замонавий радио ва телевидение воситаларини ишлаб чиқаришгача бўлган йўлни босиб ўтган.

Ишлаб чиқаришнинг энг йирик соҳалари саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт ва алоқа, қурилиш, савдо, тайёрлов идоралари, моддий – техник таъминот, коммунал ва уй – жой хўжаликлари, турли хил хизмат кўрсатиш соҳалари ва бошқалардан иборат. ҳар бир мамлакат ўз тараққиётининг шу даврдаги босқичи учун зарур ва қулай бўлган тармоқлар таркибини вужудга келтиришга ҳаракат қилади. Бунда ресурслар чекланганлиги ҳисобга олиниб ишлаб чиқаришни ўстириш ва халқнинг талабини қондириш учун ўта зарур бўлган, мамлакат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашга, чет эллар билан бўладиган ҳамкорликни юксалтиришга имкон берадиган тармоқларга алоҳида эътибор берилади.

Турли мулк шакллариининг тенг ҳуқуқлилиги қарор топаётган ҳозирги ўтиш даврида аҳолига турли хизматлар кўрсатиш миқдори ҳам ўсмоқда. Ўзбекистон ЯИМда хизматларнинг улуши 2001 йилда 38,0 фоизни ташкил қилиб, унинг 8,8 фоизи транспорт ва алоқага, 9,6 фоизи савдо ва умумий овқатланишга, 19,6 фоизи бошқа хизматлар улушига тўғри келган бўлса 2010 йилда мазкур улуш 47,6 фоизни ташкил қилган. Бу эса Республикамиз ҳукуматининг кейинги йилларда аҳолининг турмуш шароитини яхшилаш учун олиб бораётган комплекс тадбирлари /индивидуал меҳнат фаолияти, кооперация, ижара пудрати, ер, мулк, тадбиркорлик, солиқлар тўғрисидаги қонунлар/ натижасидир.

Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида меҳнат фаолиятининг муҳим томони бўлган уй хўжалиги имкониятларидан фойдаланиш /касаначилиқ, ҳунармандчилик, нонвойлик, уй боғча ва яслилари очиш, репетиторлик, қўшимча дарс ўтиш/ ички имкониятлардан фойдаланишнинг муносиб йўллари билан бири ҳисобланади, чунки бу усул қўшимча бинолар қурилишини талаб қилмайди ва маблағни тежашга имкон беради ва шу билан бирга хизматлар турини ва миқдорини қупайтиради.

Маълумки, бизда иш вақтининг анчагина қисми уй-рўзғор ишларига тўғри келмоқда. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, мамлакат аҳолиси уй-рўзғор ишларига йилига сарфлаган вақт ижтимоий ишлаб чиқаришга

сарфланган иш вақтига қараганда кўпроқ экан. Бунинг устига уй-рўзғор ишлари талайгина қувватни талаб қилади. Ушбу ва шунга ўхшаш бошқа мисоллар маиший хизматлар кўрсатиш соҳаларини янада ривожлантириш, уй-рўзғор ишларини механизациялаш имконини берадиган машина ва асбоб – ускуналарни кўплаб ишлаб чиқаришни талаб этади. Эҳтиёжлар тури қанча кўп бўлса шунга биноан ишлаб чиқаришнинг тармоқ ва соҳалари ҳам кенгайиб боради. Уларни ўрганиш осон бўлиши учун ишлаб чиқариш икки катта соҳага: ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларига бўлинади.

Ишлаб чиқариш соҳасида зарурий моддий неъматлар яратилади, хизмат соҳаларида эса турли хил маънавий бойликлар яратилади ва хизматлар кўрсатилади. Бу икки соҳа бир-бири билан чамбарчас боғланган ҳолда ривожланади ва бир-бирига таъсир кўрсатади.

Республика миллий иқтисодиётида товарлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг ЯИМдаги мутлоқ миқдори ва нисбий улуши қуйидаги маълумотлар билан тавсифланади.

Ишлаб чиқаришнинг чекланган ресурслардан фойдаланган ҳолда кишилар эҳтиёжини қондиришга қаратилиши ва шунга зарур бўлган сифат ва миқдорда истеъмол қиймати яратишни бош мақсад қилиб қўйиши унинг ижтимоий йўналишини ифода этади. Лекин бу умумий ижтимоий йўналиш аниқ кишиларнинг, тадбиркорларнинг манфаати билан боғлангандагина амалга ошади. Бозор иқтисодиёти шароитида ёки унга ўтиш даврида ҳар бир мулк эгаси ёки тадбиркор маълум миқдорда фойда олишни, сарфланган воситаларига, пул маблағларига нисбатан кўпроқ қийматга эга бўлишни мақсад қилиб қўяди.

**Республика ЯИМда товарлар ва хизматлар улуши
(жорий бозор нархларида % ҳисобида)***

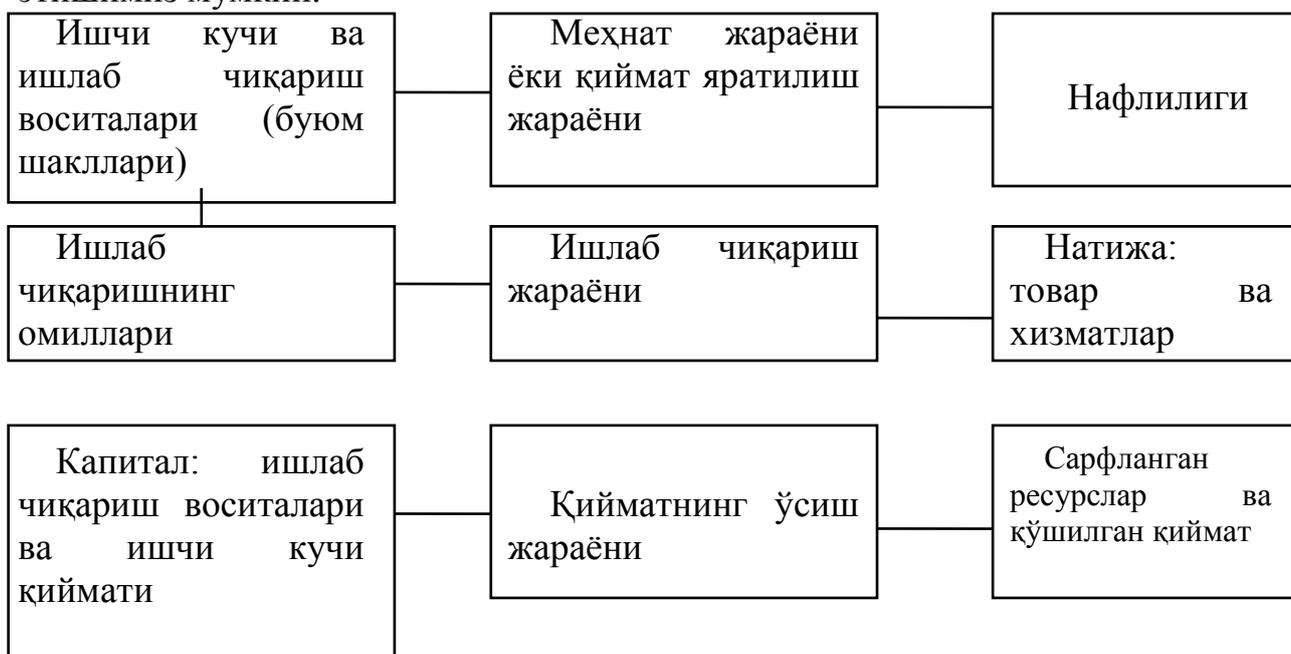
2-жадвал

Кўрсаткичлар	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2009	2010
Ялпи ички маҳсулот	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Шу жумладан:									
ишлаб чиқарилган товарлар қиймати;	50,1	49,8	49,1	48,6	50,6	51,3	49,8	45,4	43,2
кўрсатилган хизматлар қиймати.	38,0	38,5	37,2	37,4	38,4	39,5	42,7	45,3	47,6

*Манба: Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 1999, 2002 и 2010 годы Тошкент-2002, 2003, 2011 гг.

Шунинг учун ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш жараёни бир томондан, нафлиликни вужудга келтириш, иккинчи томондан, қийматнинг ўсиш жараёни ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг бу икки томонини қуйидагича ифода этишимиз мумкин.

7-чизма. Ишлаб чиқариш жараёнининг икки томони.

Ишлаб чиқариш жараёни икки томонлама таҳлил қилиб ўрганилганда уни тўғри тушуниш мумкин бўлади. Бу ерда шуни ҳисобга олиш лозимки, олдинги ишлаб чиқариш жараёнидан чиққан ишлаб чиқариш воситалари қиймати кўпаймаган ҳолда ўзи қанча бўлса, шу миқдорда аниқ меҳнат билан ишлаб чиқарилган товарлар ва хизматлар қийматига ўтказилади. Бу ишлаб чиқариш жараёнида қатнашаётган айрим табиий кучлар қийматга эга эмас, шунинг учун улар нафлиликни ҳосил қилишда омил сифатида қатнашса ҳам, лекин қийматнинг ташкил топишида қатнашмайди. Ишлаб чиқариш жараёнининг икки томонлама табиати унинг натижаларининг ҳам икки томони борлигини кўрсатади.

3. Ишлаб чиқариш омиллари ва унинг таркиби

Иқтисодий неъматларни яратиш, хизматлар кўрсатиш инсон ҳаёти, унинг яшаши ва камол топиши учун моддий асосдир. Шунинг учун ишлаб чиқаришнинг тўхтовсиз такрорланиши ва уни ривожлантириш ҳар доим энг муҳим иқтисодий қонуният ва объектив заруриятдир.

Ҳар қандай жамиятда ишлаб чиқаришнинг амалга ошиши, энг аввало унинг рўй бериши учун бу жараёнда қатнашадиган омиллар мавжуд бўлмоғи лозим. Иқтисодиётнинг тизими ва шаклидан қатъий назар ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишнинг ҳамма соҳалари учун умумий бўлган учта омил: ер, ишчи кучи, капитал (меҳнат қуроли ва меҳнат предметлари) бўлиши шарт.

Ишчи кучи деб, инсоннинг меҳнат қилишга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятларининг йиғиндисига айтилади. Ишчи кучи меҳнат қобилиятига эга бўлган кишилар учун хосдир. Лекин ишчи кучи инсоннинг ўзи эмас ёки унинг меҳнати ҳам эмас, унинг қобилиятидан иборатдир.

Капитал инсон томонидан яратилган ишлаб чиқариш воситалар бўлиб, меҳнат воситалари ва предметларини ўз ичига олади.

Меҳнат воситалари деб, инсон унинг ёрдамида табиатга, меҳнат предметларига таъсир қиладиган воситаларга айтилади (машиналар, станоклар, тракторлар, қурилмалар, ускуналар ва бошқалар). Меҳнат предметлари эса бевосита меҳнат таъсир қиладиган, яъни маҳсулот тайёрладиган нарсалардир (ер-сув, хом-ашё ва бошқа турли материаллар). Меҳнат предметлари табиатда тайёр ҳолда учраши мумкин ёки олдинги даврдаги меҳнат маҳсулоти, яъни хом-ашё бўлиши мумкин. Меҳнат қуроли ва меҳнат предметлари биргаликда ишлаб чиқариш воситалари деб юритилади. Бу эса меҳнат жараёнининг табиатидан келиб чиқади; шунинг учун ҳам ишлаб чиқариш воситалари ҳамма ижтимоий-иқтисодий тизимлар, инсоният жамияти тараққиётининг ҳамма босқичлари учун хосдир.

Меҳнат воситаларини меҳнат предметларига таъсир этиш характерига кўра, бир нечта катта гуруҳларга бўлиш мумкин. Биринчи гуруҳга машиналар, механизмлар, станоклар, ускуналар ва бошқалардан иборат меҳнат қуролиларини киритиш мумкин. Уларнинг ёрдамида ишчи табиат ашёлари ва кучларига бевосита таъсир қилади ва бу ашёларни ўзининг истеъмоли учун зарур бўлган шаклга келтиради.

Иккинчи гуруҳга материалларни сақлаш учун мўлжалланган меҳнат воситалари /цистерналар, турли хил бочкалар, қувурлар, омборлар ва бошқалар/ киритилади.

Учинчи гуруҳга ишлаб чиқариш жараёнида бевосита қатнашмайдиган меҳнат воситалари киради. Лекин бу воситаларсиз ишлаб чиқариш жараёнининг амалга ошиши мумкин эмас ёки тўла ва самарали амалга ошмаслиги мумкин. Буларга бинолар, йўллар ва бошқалар мисол бўла олади.

Ҳозирги фан-техника инқилоби даврида ишлаб чиқаришнинг ривожланишида меҳнат предметларининг аҳамияти ошиб бормоқда. Материалларнинг табиатда тайёр ҳолда учрамайдиган янги турлари яратилмоқда. Ишлаб чиқариш омиллари инсоният тараққиётининг ҳамма босқичлари учун умумий бўлса-да, бу омилларга турли адабиётларда турлича таъриф беришади ва уларни турлича тушунтиришади.

Жумладан, «Сиёсий иқтисод» дарсликларида ишлаб чиқаришнинг икки омили: моддий ва шахсий омиллари мавжудлиги тан олинади. Бунда меҳнат қуроллари ва меҳнат предметлари (ер-сув, ер ости бойликлари каби табиий бойликлар ҳам) ишлаб чиқариш воситалари дейилади ва ишлаб чиқаришнинг моддий омилини ташкил этади, ишчи кучи эса унинг шахсий омили деб юритилади. Ҳозирги бозор иқтисодига доир кўпчилик адабиётларда эса ишлаб чиқаришнинг тўрт омили: меҳнат, капитал, ер, тадбиркорлик қобилияти тан олинади.

Бу ерда ишчи кучи билан меҳнат ўртасидаги фарқни англаб олиш жуда муҳимдир. Бизга маълумки, меҳнат турли омилларнинг ҳаракат жараёнидир. Ишчи кучи, юқорида айтганимиздек, инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилияти, унинг билим, малака даражаси билан биргаликда ишлаб чиқаришда қатнашишига тайёр турган омил бўлиб хизмат қилади. Меҳнат эса ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучининг қўшилиши натижасида содир бўладиган ва маълум самара олишга қаратилган фаолиятдир.

Шунинг учун меҳнат эмас, балки ишчи кучи ишлаб чиқаришнинг омилдир ва ишлаб чиқариш омиллари ишчи кучи, капитал, ер-сув ва тадбиркорлик қобилиятидан иборат бўлади.

Ишчи кучи инсоннинг меҳнатга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятларининг йиғиндиси бўлганлиги учун бозор иқтисодиёти даврида инсон эмас, меҳнат жараёни ҳам эмас, балки ишчи кучи сотилади, унинг бозори бўлади. Шунинг учун ҳозирги кунда кенг қўлланилаётган меҳнат бозори тушунчаси ўрнига ишчи кучи бозори, меҳнат ресурслари ўрнига ишчи кучи ресурслари дейилса тўғри бўлар эди. Ишчи кучи асосий ишлаб чиқарувчи кучдир. Чунки у ҳамма моддий воситаларни ва пул маблағларини ҳаракатга келтиради ва улардан унумли фойдаланади.

Капитал тушунчаси ҳам турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Кўпчилик капитал тушунчасини тарихий тушунча деб қараб, унинг капитализмга хослигини исботлайди ва капитални ўз эгасига қўшимча қиймат келтирувчи қиймат, ўз-ўзидан кўпаювчи, ўсувчи қиймат деб ҳисоблайди. Ҳозирги даврдаги айрим ғарб иқтисодчилари ҳам, масалан, Дж. Кларк,

Л. Вальрас, И. Фишерлар капитални даромад, фойда ва фоиз келтирувчи қиймат деб қарайдилар.

Ғарб адабиётлари, («Экономикс»)да ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида қўлланиладиган моддий воситалардан, яъни ҳамма турдаги машиналар, асбоб-ускуналар, иншоотлар, завод-фабрикалар, омборлар, транспорт воситалари ва бошқа шу кабилардан иборат деб кўрсатади, унга пул ва товарни киритмайди. Бундан кўриниб турибдики, айрим иқтисодчилар капиталистик иқтисодий тизимнинг социал моҳиятини очиш учун масалага бир томонлама қараб, ишлаб чиқариш омилларининг қийматига эътиборни кучайтирган. Ғарб адабиётларининг айримларида капитални бир томонлама, яъни унинг қиймат тарафини эътиборга олган бўлса, бошқаларида эса иқтисодий тушунчаларнинг тарихийлигини эътибордан четда қолдириб, унинг моддий объектини, нарса ва ҳодисаларнинг ашёвий томонини кўрсатадилар. Шунинг учун улар капитални доимий, ўзгармас тушунча деб, ишлаб чиқариш воситаларини капитал деб атайдилар. «Капитал» тушунчасига ҳар хил ёндашувлар, бу бир томондан унинг моддий ва ашёвий кўриниши, иккинчи томондан эса унинг қиймат кўриниши эътиборга олингалигидир. Умумий маънода капитал тушунчаси ўз эгаларига даромад келтирадиган ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишнинг ҳамма соҳаларида ишлатиладиган ишлаб чиқариш воситаларини, сотишга тайёр турган товарларни, янги воситалар ва ишчи кучини сотиб олишга мўлжалланган пул маблағларини, уларнинг ашёвий томони ва қийматининг бирлигини англатади.

Бу ерда капитал турли шаклда: пул, ишлаб чиқариш воситалари, товар ва бошқа моддий воситалар шаклида бўлиши мумкин.

Иқтисодий ресурс сифатида жисмоний капитал дейилганда инсон томонидан вужудга келирилган барча ишлаб чиқариш воситалари тушинилади.

Ҳамма адабиётларда ерга деярли бир хил тушунча берилади, унга ер-сув, ўтлоқлар, яйловлар, сув, ҳаво, ўрмон, қазилма бойликлар, умуман табиий ресурслар киритилади.

Бозор иқтисодиёти шароитида алоҳида ўзига хос омиллардан бири тадбиркорлик қобилятидир.

Тадбиркор деб, иқтисодий ресурслар: ишлаб чиқариш воситалари, ишчи кучи ва табиий ресурсларнинг бир-бирига қўшилишини таъминлайдиган ташкилотчи, янгиликка интилувчи ташаббускор, иқтисодий ва бошқа хавф-хатардан қўрқмайдиган кишиларга айтилади. Бу хислатлар эса тадбиркорлик қобиляти деб юритилади. Ҳозирги даврда айрим адабиётларда ахборот ва унинг воситаларини, экологияни ҳам алоҳида омил деб кўрсатадилар. Бизнинг фикримизча улар ер ва капиталда ўз ифодасини топади. Ишлаб чиқариш жараёнида биз юқорида санаб ўтган омилларнинг ҳаммаси қатнашади, улар бир-бирини тўлдиради, бир-бирига таъсир қилади. Улардан бири бўлмаса ишлаб чиқариш бўлмайди ёки самарасиз бўлади, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди. Икки ёки бир нечта ишлаб чиқариш омилларининг бир-бирига ўзаро таъсири натижасида вужудга келган маҳсулот (товар ёки хизмат) ҳажмининг ўзгариши ишлаб чиқариш функцияси дейилади. Ишлаб чиқаришнинг омиллари доимо бир хил бўлиб турмайди, улар сифат ва миқдор жиҳатдан ўзгаришда, ривожланишда

бўлади. Ишлаб чиқариш воситалари ривожланиб, борган сари мураккаб машиналар, асбоб-ускуналар, станоклар вужудга келади. Шунингдек ишчи кучи ҳам онги, малакаси ошган, янги машиналарни яратадиган, улардан унумли фойдаланадиган бўлиб боради.

Ишлаб чиқариш омиллари бир-бирига боғлиқ ва ўзаро таъсирда бўлади, бирининг ўзгариши иккинчисига таъсир қилади. Ишлаб чиқариш омилларининг ўзаро таъсир усули технологияда ўз ифодасини топади. Кишилар буюмларнинг илгари маълум бўлмаган хусусиятларини англаб, товар ва хизматларнинг янги турларини тайёрлаш сирларини билиб оладилар, илғор технологияни қўллайдилар, янги материаллардан, энергия турларидан фойдаланадилар. Ишлаб чиқариш омилларининг ва технологиянинг ўзгариши ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг мазмуни ва шаклининг ўзгаришига, унинг такомиллашувига сабаб бўлади.

4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари

Ҳар бир корхона ёки ишлаб чиқариш бўғинида турли омилларнинг биргаликда ишлатилиши натижасида маҳсулот, яъни товар ва хизматлар вужудга келади. Юзаки қараганда ҳар бир корхонадаги индивидуал ишлаб чиқариш бир-биридан ажралган ҳолда мустақилга ўхшаб кўринади. Аммо хилма-хил товарлар ва ресурсларнинг узлуксиз оқимида индивидуал маблағларнинг ҳаракатлари бир-бири билан қўшилиб, чатишиб кетади. Чунки айрим олинган индивидуал ишлаб чиқарувчиларнинг фаолияти ва айрим маблағлар, маҳсулотларнинг ҳаракати ўзаро боғлангандир. Шу сабабли, индивидуал меҳнатларнинг ҳаракати қўшилиб кетиши, бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг, жами яратилган товар ва хизматларнинг ҳаракатини билдиради. Демак, ижтимоий ишлаб чиқариш ўзаро боғланган ва алоқада бўлган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг йиғиндисидир. Ҳар бир индивидуал ишлаб чиқариш, унинг сармояси ва ресурслари эса ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ажралмас бир бўлагидир.

Ижтимоий ишлаб чиқариш, яъни турли омилларнинг ҳаракати натижасида жуда кўп турдаги товарлар ва хизматлар массасидан иборат бўлган миллий маҳсулот вужудга келади.

Ялпи миллий маҳсулот – бу маълум вақт давомида, масалан, бир йилда яратилган ва бевосита истеъмолчиларга бориб етадиган барча тайёр маҳсулот ва кўрсатилган хизматларнинг бозор баҳосидаги қиймати. Миллий маҳсулот моддий неъматлар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари йиллик фаолиятининг умумий натижаси ҳисобланади. Ялпи ички маҳсулот ҳам худди шу мазмунда тушунилади.

Ялпи ички миллий маҳсулот билан ялпи ички маҳсулотнинг фарқи шундаки, ялпи миллий маҳсулотга мамлакат ичидаги ва бошқа мамлакатлардаги миллий ишлаб чиқарувчилар вужудга келтирган маҳсулотлар қиймати киради.

Ялпи маҳсулотда эса мамлакат ҳудудида ишлаб чиқарилган барча маҳсулот ва хизматлар (бошқа мамлакатлар корхоналари, қўшма корхоналарда яратилган

ҳамма товар ва хизматлар қўшилиб) ҳисобга олинади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи ҳисобга олинмоқда.

Моддий буюмларнинг ишлатилиши, ишлаб чиқариш ёки шахсий истеъмол воситаси бўлиб хизмат қилишга мувофиқ миллий маҳсулот ўзининг натурал буюмлашган шакли бўйича икки қисмдан: ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол товарларидан ташкил топади. Кейингиси ўз навбатида истеъмол буюмларидан ва аҳолига кўрсатилган турли хизматлардан иборат бўлади.

Ҳозирги даврдаги бозор иқтисодиётига доир адабиётларда ишлаб чиқариш омиллари билан унинг натижалари ўртасидаги боғлиқликни ишлаб чиқариш функцияси деб аташади. Масалан, Ишлаб чиқариш омиллари ер /Е/, капитал /К/ ва ишчи кучи /И/дан иборат деб фараз қилсак, олинган маҳсулотни /М/ дан иборат деб олсак, ишлаб чиқариш функцияси $M = \Phi / E, K, I /$ кўринишни олади.

Бу формула ишлаб чиқаришга жалб қилинган омилларининг, яъни сарфларнинг ҳар бирлиги эвазига олинган маҳсулотни билдиради ва эътиборни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ маҳсулот олиш имкониятини қидиришга қаратади. Ундан ташқари, бу кўрсаткич ҳар бир маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга ва кўпайтиришга мўлжалланган маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқаришга қанча ресурс сарфи талаб қилинишини аниқлаш имконини беради.

Ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган турли хил омиллар сарфини бирданига ёки уларнинг айрим турларини кўпайтириш йўли билан маҳсулот ҳажмини ошириш мумкин. Лекин бошқа омиллар ва шароитлар тенг бўлгани ҳолда айрим омиллар сарфини ошириш йўли билан маҳсулотни чексиз кўпайтириб бўлмайди. Масалан, фирма ёки корхонада ишлаб чиқариш бинолари, машина, станок ва бошқа асбоб-ускуналар сони ва сифати ўзгармаган ҳолда ишчилар сонини ва хом ашёни кўпайтириш йўли билан маҳсулотни маълум миқдорда ошириб бориш мумкин. Бунда бино ва асбоб-ускуналардан фойдаланиш даражаси оширилади, яъни улар тўхтовсиз ишлатилади, илгари бир сменада ишлаётган бўлса энди икки ёки уч сменада ишлатишга эришилади. Аммо маълум даражага боргандан кейин қўшимча жалб қилинган ишчи кучи ёки хом ашёлар самараси камаяди. Иккинчидан, ишлаб турган ишчилар сони ўзгармаган ҳолда уларни янги техника ва технологиялар билан қуроллантириш, яъни ҳар бир ишчига тўғри келадиган капитал миқдорини ошириш ҳисобига ҳам маҳсулотни кўпайтиришга эришиш мумкин. Лекин бу жараён ҳам чексиз эмас. Бунда омиллардан фойдаланиш ва уларнинг миқдорини ошириш эвазига олинган маҳсулотни уч хил ўлчамда аниқлаш мумкин: умумий маҳсулот, ўртача маҳсулот ва қўшилган маҳсулот.

Умумий маҳсулот жалб қилинган асосий капитал, ишчи кучи, хом ашё ва материаллардан фойдаланиш эвазига олинган маҳсулотнинг мутлоқ ҳажмидир.

Ўртача маҳсулот эса жалб қилинган ҳар бир ишчи кучи ёки капиталнинг бир бирлигига тўғри келадиган маҳсулотга айтилади. Бу эса умумий маҳсулот миқдорини умумий омил (ишчи кучи ёки капитал) миқдorigа бўлиш йўли билан аниқланади. $\bar{M} = M / I$. (ёки K).

Қўшилган маҳсулот деб энг сўнгги қўшилган омилкапитал ёки ишчи кучи эвазига олинган маҳсулотга айтилади.

Масалан, ўтган йили 100 нафар ишчи кучи ёрдамида 100 минг сўмлик маҳсулот олинган бўлса, бу йил 120 ишчи кучи ишлаб 130 минг сўм маҳсулот олинса, 20 нафар қўшилган ишчи, 30 минг сўм эса қўшилган маҳсулот бўлади.

Бу охириги қўшилган маҳсулот (ўсган) миқдорини сўнгги қўшилган (ўсган) ишчи кучи ёки капитал миқдorigа бўлиш йўли билан қўшилган омил, яъни қўшилган капитал ёки қўшилган ишчи кучи унумдорлиги аниқланади.

Яъни $КМ = \Delta M / \Delta K$ ёки $КМ = \Delta M / \Delta И$

Ҳар бир қўшилган омил эвазига олинган қўшилган маҳсулот эса қўшилган омил унумдорлиги деб айтилади.

Ҳарб адабиётларида қўшилган маҳсулотни аниқлаш учун ҳамма омиллар олинмайди, балки алоҳида олинган бир омил олиб кўрсатилади. Масалан, бошқа шароитлар тенг бўлганда хом ашё ёки ишчи кучининг ўсганлиги назарга олиниб, унинг эвазига олинган, яъни қўшилган маҳсулот аниқланади.

Юқорида айтганимиздек, алоҳида олинган омил эвазига қўшилган маҳсулот маълум даражага боргандан кейин камая бошлайди. Бу камайиш айниқса унинг ҳар бирлиги эвазига қўшилган маҳсулотда аниқ сезилади. Мана шу қўшилган омил унумдорлигининг пасайишига қараб, маржиналистларнинг вакиллари унумдорликнинг камайиб бориш қонуни деган қонунни кашф қилишган.

Уларнинг ғояси бўйича ҳар бир кейинги қилинган харажат ёки омил олдингисига қараганда кам самара беради ва оқибатда умумий ўртача маҳсулот ҳам пасайиб кетади.

Бу қонунни улар иқтисодиётнинг универсал қонуни деб эълон қиладилар ва уни исботлаш учун кўпдан – кўп ер бир бирлигига (гектарга) сарфланган қўшимча капитал унумдорлигининг пасайиб боришини кўрсатадилар.

Шундай қилиб, кейинги жалб қилинган омил ёки харажат унумдорлигининг пасайиб бориш қонуни қуйидагича тўрт ҳолатда амал қилиши мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг бошқа омиллари ўзгармай фақат бир омил тўхтовсиз оширилганда;

Фан-техника тараққий этмаганда ёки ишлаб чиқаришга жалб қилинмаганда;

Омиллар ўртасидаги миқдорий ва сифатий нисбатлар бузилганда;

Шарт-шароитни ҳисобга олмасдан харажатлар кўр-кўрона амалга оширилганда;

5. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари

Ишлаб чиқариш самарадорлиги ва уни ошириш масаласи ҳар доим иқтисодиёт назарияси фанининг долзарб муаммоси сифатида, унинг диққат марказида бўлиб келади. Айниқса ҳозирги пайтда бу масала янада кескин қўйилмоқда. Бунинг сабаби шундаки, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширмасдан туриб мамлакатимиз олдида турган муҳим масала мустақил иқтисодий тараққиётни жадаллаштириш вазифасини амалга ошириб бўлмайди. Самарадорликнинг иқтисодий мазмуни сифатида ҳар доим ишлаб чиқаришнинг

пировард натижаси билан унга авансланган ресурслар, маблағлар ёки қилинган харажатлар ўртасидаги нисбат тушунилади.

Лекин, турли ижтимоий-иқтисодий тизимлар шароитида шу жамиятнинг мақсадидан келиб чиқиб, самарадорлик муаммосининг туб моҳияти ўзгаради. Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқаришнинг асосий мақсади фойда олишга қаратилганлиги сабабли ҳар бир иқтисодий субъект кўпроқ фойда олишга интилади. Шунинг учун ҳам ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини олинган фойданинг (Φ) ишлаб чиқаришга сарфланган ресурс харажатларига нисбати билан аниқланади, яъни:

$$P^1 = \frac{\Phi}{MC + UX} \times 100\% .$$

Бу ерда P^1 – фойда нормаси, MC – моддий сарфлар, UX – иш ҳақининг миқдори.

Ишлаб чиқариш самарадорлиги кўп қиррали масала бўлиб, бу айtilган биргина асосий кўрсаткичда, уни тўла равишда ҳар томонлама ифодалаб бўлмайди. Шунинг учун ишлаб чиқариш самарадорлигини тўлиқ ифодалашда, унда қатнашган омилларнинг унумдорлигини, улардан самарали фойдаланиш даражасини тавсифловчи кўрсаткичлар тизимидан фойдаланилади.

Булардан бири меҳнат унумдорлигидир. Меҳнат унумдорлиги деб ишчи кучининг вақт бирлиги мобайнида маҳсулот яратиш қобилиятига айтилади ва ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг /истеъмол қийматининг/ сарфланган меҳнат миқдorigа нисбати билан белгиланади. Сарфланган меҳнат миқдори эса ишланган вақт билан, киши куни, киши соати ва ҳ.к. билан белгиланади. Агар меҳнат унумдорлигини MU , маҳсулотни M билан, сарфланган иш вақтини эса - V билан белгиласак, меҳнат унумдорлиги қуйидагича аниқланади: $MU=M/V$

Меҳнат унумдорлиги сарфланган жонли меҳнатнинг ҳар бир бирлиги эвазига, яъни киши куни, киши соати ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори билан аниқланади.

Самарадорликни аниқлашда капитал унумдорлиги деган кўрсаткичдан ҳам фойдаланилади ва унда ишлаб чиқаришда қатнашган капиталнинг ҳар бир бирлиги эвазига олинган маҳсулот, даромад ёки фойда билан аниқланади. Агар капитал унумдорлигини – KU деб, ишлаб чиқаришда қатнашган капитал миқдорини – K , маҳсулотни – M , ялпи даромадни – $YД$ билан, фойдани – Φ билан белгиласак қуйидаги формулалар ҳосил бўлади:

$$KU=M/K ; \quad KU=YД/K ; \quad KU=\Phi/K ;$$

Ишлаб чиқаришнинг муҳим омилларидан бири ер ҳисобланиши сабабли ердан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичи ҳам аниқланади. Бу кўрсаткич олинган маҳсулот ҳажмининг ер майдонига (гектарга) нисбати билан ҳисобланади.

Самарадорликни аниқлашда бу кўрсаткичлардан ташқари маҳсулотнинг меҳнат сиғими, материал сиғими, энергия сиғими деган кўрсаткичлар ҳам қўлланилиб, улар ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг ҳар бир бирлигини яратиш учун кетган ёки ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меҳнат, энергия ва моддий ашёлар миқдорини ифодалайди.

Бу кўрсаткичларнинг ҳар бири ишлаб чиқаришда қатнашган турли омиллар самарадорлигини ифодалаб, бир-бири билан чамбарчарс боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун унга таъсир қиладиган омилларни ҳам билиш зарурдир. Ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга бир қанча омиллар таъсир қилади:

- Фан-техник тараққиётни тезлаштириш ва унинг натижаларини тезлик билан ишлаб чиқаришда қўллаш;
- Ишлаб чиқаришни рационал жойлаштириш, ихтисослаштириш ва кооперациялаш;
- Иқтисодиётнинг таркибий қисмларини ва унинг ташкилий бўғинларини ўзгартириш;
- Ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантириш ва уларнинг фаоллигини ошириш;
- Мавжуд табиий, моддий ва меҳнат ресурсларидан оқилона, тежаб-тергаб фойдаланиш, янги, арзон, сифатли хом ашё ва энергия турларини, экинларнинг янги ҳосилдор навларини, чорва молларининг маҳсулдор зотларини топиб ишлаб чиқаришга жорий қилиш;
- Кишиларнинг билим савиясини, малакасини ошириш, етук ишчи ва мутахассислар тайёрлаш.

Бу санаб кўрсатилган омиллар ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш учун таъсир қиладиган асосий ва бутун иқтисодиётнинг барча соҳалари учун умумий омиллардир. Булардан ташқари, аниқ олинган хўжаликларда, тармоқларда ва ҳудудларда самарадорликни оширишнинг шу жойнинг шароитлари хусусиятидан келиб чиқадиган қанчадан-қанча омиллари борки, уларни топиб ишга солиш ва фойдаланиш самарадорликни кескин оширишнинг кенг имкониятлари ҳисобланади. Биз бу ерда ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг ҳамма омиллари тўғрисида батафсил тўхтала олмаймиз. Лекин унинг муҳим ва ҳозирги кунда республикаимиз учун долзарб омилларидан бири бўлган фан-техника тараққиёти тўғрисида қисқача тўхталамиз.

Фан-техника тараққиёти фан соҳасидаги ишлаб чиқариш қуроллари, технология, бошқариш ва бошқа кўпгина ўзгаришларни ўз ичига олади. Ҳозирги даврда фан-техника тез суръатлар билан тараққий қилмоқда ва у илгариги техника тараққиётига қараганда бирмунча афзалликларга эгадир.

Ҳозирги даврдаги фан-техника тараққиёти афзаллиги шундаки, илғор мамлакатларда фан янгиликлари тезлик билан ишлаб чиқаришга жорий қилинади, бинобарин фан бевосита ишлаб чиқарувчи кучга айланиб боради.

Ҳозирги даврдаги ишлаб чиқаришнинг техник базасини мустаҳкамлаш электроника, радиоэлектроника, телемеханика, атом энергияси, химия ва бошқа фанларнинг эришган ютуқлари билан бевосита боғлиқдир.

Хуллас, фаннинг эришган ютуқлари ишлаб чиқаришнинг тараққиёти ва унинг иқтисодий самарадорлиги учун чексиз имкониятлар очиб беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон давлати фан-техника тараққиётига катта эътибор бериб, уни кескин жадаллаштиришни, техниканинг энг юқори унумдор ва

самарадорликни таъминловчи янги туркумларни, принципиал жиҳатдан янги технологияларни кенг жорий этиш вазифасини кўймоқда. Фан тараққиётининг натижаси ва унинг ишлаб чиқариш билан яқинлашишининг муҳим белгиси такомиллашган, чидамли ва унумли меҳнат қуроллари ва предметларини вужудга келтириш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш ҳисобланади. Ишлаб чиқаришга янги унумли меҳнат қуроллари ва сифатли меҳнат предметлари қанча кўп кириб келса жонли меҳнат шунча кўп меҳнат воситаларини ҳаракатга келтиради ва кўп истеъмол қиймати яратади. Давлатнинг инвестиция сиёсати ресурсларни фан-техника тараққиётининг илғор соҳалари бўлган авиация, машинасозлик саноатини, информатика, электроника, атом энергетикаси, ишлаб чиқариш соҳаларини комплекс механизациялаш, автоматлаштириш, янги материалларни яратиш ва буларга ишлов бериш технологияси сингари муҳим йўналишларига жалб қилишга қаратилгандир. Шунинг учун ҳам фан-техника тараққиётининг эволюцион ва революцион шаклларини фарқламоқ лозим. Фан-техника тараққиётининг эволюцион шаклда ривожланиши деганда, унинг мавжуд технологияси асосида, машиналар ва ускуналар қисман модернизациялаш асосида ривожланиши тушунилади.

Революцион шаклда ривожланиши деганда эса техниканинг энг сўнги авлодларини қўллаш, принципиал янги технологик тизимга ўтиш тушунилади. Фан-техника тараққиётининг кейинги шаклда ривожланиши юксак самара беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.А.Каримов ўзининг асарларида иқтисодийнинг барча тармоқларини ҳозирги замон фан ва техникасининг энг янги ютуқлари билан қайта қуроллантириш лозимлигини таъкидламоқда. Бунинг учун аввалом бор техника тараққиётининг асосини ташкил этувчи ишлаб чиқаришнинг ҳамма соҳаларини янги, унумдор, арзон техника билан қуроллантирувчи машинасозликни ривожлантиришга эътиборни қаратмоқ лозимдир.

Асосий таянч тушунчалар

Ишчи кучи – инсоннинг меҳнат қилишга бўлган ақлий ва жисмоний қобилиятлари йиғиндиси.

Меҳнат қуроллари – инсоннинг табиатга, меҳнат предметларига таъсир қилишда восита бўлиб хизмат қиладиган нарсалар: машиналар, станоклар, тракторлар, плуглар, қурулмалар, ускуналар ва бошқалар.

Меҳнат предметлари – бевосита меҳнат таъсир қиладиган, яъни маҳсулот тайёрланадиган нарсалар (ер – сув, хом ашё, материаллар ва бошқалар).

Капитал – ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишда ишлатилиб, ўз эгаларига даромад келтирадиган ишлаб чиқариш воситалари, товарлар ва пул маблағларидир.

Ер – фойдаланишга тортилган ер ва бошқа табиий ресурслар.

Тадбиркорлик қобилияти – инсонда бўлган ташаббускорлик, ташкилотчилик, новаторлик, иқтисодий хавфдан, жавобгарликдан чўчимаслик ҳислатларининг бирлиги.

Ишлаб чиқариш жараёни – кишиларнинг мақсадни кўзлаб амалга ошириладиган фаолияти бўлиб, истеъмоли учун зарур бўлган моддий ва маънавий неъматларни яратишга қаратилган жараён.

Ижтимоий ишлаб чиқариш – ўзаро боғлиқликда ва доимий алоқада бўлган барча индивидуал ишлаб чиқаришларнинг бирлигидан иборатдир.

Ишлаб чиқаришнинг умумий самараси – ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси билан унга сарфланган ресурс харажатлари ўртасидаги нисбат.

Ялпи ички маҳсулот – бир йил давомида мамлакат ҳудудида вужудга келтирилган ва бевосита истеъмомчиларга етиб борадиган барча тайёр товарлар ва кўрсатилган хизматларнинг бозор баҳосидага қиймати.

Соф миллий маҳсулот – ишлаб чиқаришда ва хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг сарфланган меҳнати вужудга келтирилган янги маҳсулот. У ялпи миллий маҳсулотдан ишлаб чиқариш жараёнида истеъмом қилинган асосий воситалар амортизациясини чегириб ташлаш йўли билан аниқланади.

Ишлаб чиқариш функцияси – ишлаб чиқариш омиллари билан унинг натижалари ўртасидаги боғлиқликни билдиради.

Қўшилган капитал – ишлаб чиқаришда мавжуд банд бўлган капитал миқдори устига янги кўшимча равишда сарфланган капитал, бошқача қилиб айтганда капитал миқдорининг ўсган қисми.

Ўртача маҳсулот – жалб қилинган ишчи кучи ва капиталнинг бир-бирлигига тўғри келадиган маҳсулот миқдори.

Қўшилган маҳсулот – сўнгги қўшилган омил: капитал ёки ишчи кучи эвазига ўсган маҳсулот.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш омиллари нималардан иборат?
2. Капитал тушунчасига таъриф беринг ва унинг таркибига нималар киришини тушунтириб беринг.
3. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмунини ва унинг икки томонини тушунтиринг.
4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижаларини тушунтириб беринг.
5. Йиллик миллий маҳсулотнинг таркиби нималардан иборат?
6. Қўшилган меҳнат, қўшилган капитал ва қўшилган маҳсулот тушунчаларини изоҳлаб беринг.
7. Қўшилган меҳнат ва капитал унумдорлигининг пасайиб бориш қонунини тушунтиринг.

5-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМДА ТОВАР ВА ПУЛ

РЕЖА

1. Ижтимоий хўжалик шакллари ва уларнинг ривожланиши.
2. Товар ва унинг хусусиятлари.
3. Қийматнинг турли хил назариялари.
4. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари.

1. Ижтимоий хўжалик шакллари ва уларнинг ривожланиши

Ижтимоий хўжалик – инсоният жамияти тараққиётининг алоҳида узоқ даврлари давомида ишлаб чиқаришнинг мақсадини анча тўлиқ ифодалаб қоладиган, барқарор умумий белгиларга эга бўлган ва ривожланишида маълум бир қонуниятларга асосланган хўжалик юритишнинг барқарор турларидир.

Натурал ишлаб чиқариш. Умумий иқтисодий шаклларнинг тарихан биринчиси натурал ишлаб чиқариш бўлган, бунда меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжларини қондириш учун, ички хўжалик эҳтиёжлари учун мўлжалланган. Истеъмол кўпинча ишлаб чиқаришга мос келган, уларнинг бир-бири билан боғланиши бевосита ушбу хўжаликнинг ўзида рўй берган. Бундай хўжаликлар ибтидоий жамоада ҳукм сурган. Патриархал деҳқон хўжалигини ва феодал помещьелари ҳам асосан натурал хўжалик бўлган. Натурал ишлаб чиқариш ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланмаганлиги оқибати сифатида вужудга келган, у вақтда ижтимоий меҳнатдан унинг у ёки бу тури эндигина ажрала бошлаган. Бундай шароитда биқик ёки ўз эҳтиёжларини ўзи қондирадиган ишлаб чиқариш организмлари пайдо бўлган. Меҳнат уларнинг тор доирасидагина ижтимоий характерга эга бўлган. Натурал ишлаб чиқариш шакли барча иқтисодий жараёнларни бир хўжалик доирасида қатъий чеклаб қўяди, ташқи алоқалар учун йўл очилмайди. Натурал хўжалик шакллариининг худди шу хусусиятлари қишлоқ хўжалик жамоалари минг йиллар давомида барқарор яшовчан бўлиб қолганлигининг «сири»ни очиб беради. Натурал хўжалик ишлаб чиқариш мақсадларини ниҳоят чеклаб қўяди, ишлаб чиқариш ҳажм жиҳатидан жуда оз ва тури жиҳатидан кам хил бўлган эҳтиёжларини қондиришга бўйсунди. Шунинг учун ҳам жамият аста-секинлик билан товар ишлаб чиқаришга ўтади.

Натурал хўжаликнинг асосий белгилари қуйдагилар:

- Меҳнат тақсимоти етарлича ривожланмаган;
- Ишлаб чиқариш биқик характерга эга бўлиб, ишлаб чиқарувчиларнинг ўз эҳтиёжларини қондиришга бўйсиндирилган;
- Ишлаб чиқариш билан истеъмол ўзаро мос келиб, бевосита хўжалик ичида бир-бири билан боғланган;
- Меҳнат тор доирада ижтимоий характерга эга бўлган;
- Ишчи кучининг ҳаракатчанлиги чекланган.

Товар ишлаб чиқариш. Товар ишлаб чиқариш натурал хўжаликнинг ривожланиши натижасида пайдо бўлди.

Товар хўжалигида кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатлар буюм орқали, улар меҳнати маҳсуллари оиди-сотди қилиш орқали намоён бўлади. Товар ишлаб чиқаришнинг натурал ишлаб чиқаришдан фарқи шундаки, бунда товар ёки хизмат ўзининг истеъмоли учун эмас, балки бозорга сотиш учун яратилади.

Натурал хўжаликни сиқиб чиқариш ва товар айирбошлашнинг ривожланиш жараёни меҳнат тақсимотининг чуқурлашуви, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, хусусий мулкнинг вужудга келиши ва ривожланиши асосида индивидуал хўжаликларнинг товар айирбошлашга, оиди-сотдига ўтиш йўли билан боради. Айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашув, уларни турли хил ишлаб чиқарувчилар ўртасида айирбошлашни зарур қилиб қўяди. Ихтисослашув эса меҳнат унумдорлигининг ошишига олиб келади, демак товар айирбошлаш фақат зарургина эмас, балки фойдали бўлиб боради. Айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришга ихтисослашув, уларни турли хил ишлаб чиқарувчилар ўртасида айирбошлашни зарур қилиб қўяди. Вақтни ва моддий ресурсларни тежаш қонуни товар хўжалигини ривожлантиришнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб чиқади. Товар айирбошлашга тортиладиган ишлаб чиқарувчилар бир-бирига тобора кўпроқ боғлиқ бўлиб қола бошлайди.

Товар хўжалигининг ва умуман айирбошлаш вужудга келиши ва амал қилишининг ижтимоий-иқтисодий асослари ҳамда шарт-шароитлари қандай? Бу, биринчидан, ижтимоий меҳнат тақсимоидир, бунда ишлаб чиқарувчилар у ёки бу аниқ маҳсулотни ишлаб чиқаришга ихтисослашади. Ихтисослашув, ўз навбатида, қиёсий устунлик принципи буйича, яъни маҳсулотни нисбатан кам муқобил қийматда ишлаб чиқариш лаёқати билан аниқланади. Иккинчидан, ишлаб чиқарувчилар хусусий мулк муносабатлари туфайли иқтисодий жиҳатдан бир-биридан муайян тарзда алоҳидалашиб қолади, бунда улар ўз меҳнат натижаларини ўзлари тасарруф қиладилар. Иқтисодий алоҳидалик нима ишлаб чиқариш, қандай ишлаб чиқариш зарурлиги ва яратилган маҳсулотларни кимга ва қаерга сотишни фақат ишлаб чиқарувчининг ўзи ҳал қилишни билдиради. Худди шу икки ҳолат товар ишлаб чиқаришни зарур қилиб қўяди ва бозор вужудга келишининг шарт-шароити ҳисобланади. Меҳнат маҳсули товарга, яъни бозорда айирбошлаш учун, сотиш учун тайёрланадиган нарсага, ишлаб чиқарувчилар эса товар ишлаб чиқарувчиларга айланади.

Ниҳоят, бозор вужудга келишининг муҳим шарт-шароитларидан бири эркин айирбошлаш ҳисобланади. Чунки ижтимоий меҳнат тақсимоиди, ихтисослашув ва иқтисодий алоҳидалик эркин айирбошлаш ва хўжалик субъектлари фаолиятининг энг самарали йуналишини кўрсатиб берадиган эркин баҳоларнинг шаклланишига ёрдам беради.

Шундай қилиб товар хўжалигининг белгилари сифатида қўйдагилар чиқади:

- Ижтимоий меҳнат тақсимотининг мавжуд бўлиши;
- Ишлаб чиқарувчиларнинг мулк эгаси сифатида бир-биридан алоҳидалашуви;
- Маҳсулотларнинг бозор учун эркин айирбошлаш мақсадида ишлаб чиқарилиши.

2. Товар ва унинг хусусиятлари

Товар – пул муносабатларини тушунишда товарнинг мазмунини, унинг хусусиятларини билиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Товар деб бирон-бир нафлиликка ва қийматга эга бўлган айирбошлаш учун яратилган маҳсулотга айтилади. Бошқача айтганда, товар нафлиликка ва алмашув қийматига эга бўлган бозор учун ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки хизматлардир.

Демак, товарнинг икки хусусияти бор: *биринчидан*, у кишининг қандайдир эҳтиёжини қондиради: *иккинчидан*, у бошқа буюмга айирбошлана оладиган буюмдир.

Буюмнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, у кишилар учун фойдали, нафлидир. У шахсий истеъмол буюми сифатида бевосита ёхуд ишлаб чиқариш воситалари сифатида билвосита кишиларнинг бирон-бир эҳтиёжини қондиради.

Хўш, товарнинг маҳсулотдан фарқи нимада? Товар, энг аввало, ўз истеъмоли учун эмас, балки бошқаларнинг истеъмоли учун бозорга сотиш мақсадида тайёрланадиган маҳсулотдир.

Ҳар бир товар маълум бир нафлиликка эга, лекин у яратувчининг ўз эҳтиёжлари эмас, балки айирбошлаш орқали бошқа кишилар эҳтиёжини қондиради. Нафлилик қиймати товарларнинг бошқа товарларга айирбошланиш қобилиятига эга бўлганлиги учунгина, у ўзининг яратувчисини қизиқтиради. Товарнинг шу хусусияти, айирбошланувчанлиги унинг алмашув қиймати номини олади. Товарларни сотишда уларнинг нарх кўрсаткичи алмашув қийматини яққол кўрсатади. Инсон меҳнати билан яратилмаган кўплаб буюмлар масалан, булоқдаги сувлар, ёввойи дарахт мевалари нафлиликка эга бўлади. Лекин улар ҳар доим ҳам товар бўлавермайди. Буюмлар товар бўлиши учун, у айирбошлашга мўлжалланган, маълум миқдорда иқтисодий ресурс сарфланган, бозорга сотишга чиқарилган бўлиши зарур.

Алмашув тарафдорларининг ҳисоблашича, қиймати нимага асосланади? Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорлари¹, товарлар қийматининг умумий асоси – бу меҳнат, шу сабабли улар маълум миқдорларда бир-бирига тенглаштирилади. Уларнинг фикрича товарларнинг табиий хусусиятларидан бирортаси – оғирлиги, ҳажми, шакли ва шу қабилар айирбошқашга умумий асос бўла олмайди, фақат меҳнат сарфлари шундай асос ҳисобланади. Алмашишнинг зарур шарти айирбошланадиган товарларнинг ҳар хил нафлиликка эга бўлиши ҳисобланади. Лекин истеъмол қийматлар меҳнат қиймати назариячилари қарашларича миқдорий ўлчамга эга эмас. Миқдор жиҳатдан бараварлаштириш эса улар фикрича ҳамма товарлар учун сифат жиҳатидан умумий, ягона бирон-бир нарса бўлишини тақозо этади, бундай умумий нарса уларни яратиш учун сарфланган меҳнатдир.

Бу ўринда сўз меҳнатнинг муайян, аниқ турлари тўғрисида бормайди. Бу турлар бир-биридан сифат жиҳатдан фарқ қилади ва шу сабабли улар аниқ истеъмол қийматларининг хусусиятларини келтириб чиқаради. Товарлар

¹ Товар қийматини меҳнат билан аниқлашга ёндошувларида маълум фарқлар мавжуд бўлсада уларга А.Смит, Д.Рикардо, У.Петти, Дж.С.Милл ва бошқа айрим иқтисодчиларни, уларнинг издошларини киритиш мумкин.

ўлчовдош бўлишининг боиси шуки, уларнинг ҳаммаси инсон меҳнати ва иқтисодий ресурс сарфлари маҳсулидир. Айнан шу сабабга кўра товарлар бир хил ва ўлчовдошдир. Товарда мужассамлашган ижтимоий меҳнат яъни жонли ва буюмлашган меҳнат унинг қийматини ташкил қилади. Бу қиймат товар айирбошлаганда кўринади, шунинг учун алмашув қиймати қиймат шакли бўлиб хизмат қилади. Товарнинг ўзи истеъмол қиймат, яъни нафлилик ва қийматнинг узвий бирлигидан иборатдир.

Классиклар фикрича товарнинг икки хил хусусиятга эга бўлишига сабаб уни ишлаб чиқарувчи меҳнати табиатининг икки томонламалигидадир. Бир томондан, бу – муайян турдаги аниқ меҳнатдир. Шунинг учун, нафлиликни (истеъмол қийматни) яратган меҳнат аниқ меҳнат деб ном олган. Иккинчи томондан, меҳнат-аниқ шаклдан қатъий назар умуман сарфланган инсон ишчи кучидир. У ўзининг шу сифатида абстракт меҳнат деб аталади. Бу меҳнат эса бошқа омиллар билан бирга товар қийматини яратишда қатнашади.

Товарлар қийматининг миқдори иқтисодий ресурслар унумдорлиги, хусусан меҳнат унумдорлигига қараб ўзгаради. Меҳнат унумдорлиги маълум иш вақти бирлиги мобайнида ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг миқдори билан ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун сарфланган иш вақти билан ўлчанади. Унумдорлигининг ўзгариши товар бирлиги қийматининг ўзгаришига сабаб бўлади. Унумдорлик ортси, товар бирлигининг қиймати камаяди ёки аксинча, меҳнат унумдорлиги пасайса, товар бирлигининг қиймати ошади. Товар бирлигининг қийматига барча иқтисодий ресурслар унумдорлиги таъсир кўрсатади.

Меҳнат унумдорлигига бир қанча омиллар таъсир қилади. Бу омиллар меҳнат қуролларининг ривожланиши даражаси ва самарадорлиги, ишчининг малакаси ҳамда касб қуникмаси, фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиш даражаси, ишлаб чиқаришнинг тўпланув кўлами, табиий шароитлардир.

3. Қийматнинг турли хил назариялари

Иқтисодий фанда товар қийматининг негизини нима ташкил қилади деган саволга жавоб беришда икки хил йўналиш бўлиб, улар ўртасида доимий мунозаралар бўлиб келмоқда.

Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорлари қарашича, товарларни айирбошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади. Қийматнинг миқдори эса, ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан, яъни ижтимоий зарурий иш вақти билан ўлчанади.

Ижтимоий зарурий иш вақти ишлаб чиқаришнинг мавжуд ижтимоий нормал шароитида ва шу жамиятда меҳнат маҳорати ва жадаллигининг ўртача даражасида бирон истеъмол қийматини тайёрлаш учун талаб қилинадиган иш вақтидир.

Ижтимоий нормал (ёки типик) ишлаб чиқариш шароити муайян турдаги товарларнинг аксарият қисми яратиладиган шароитдир. Бу одатда ўртача

шароит, фақат шу шароитда ўртача маҳоратга эга бўлган ва ўртача жадаллик билан ишлайдиган ишлаб чиқарувчи бир соатлик меҳнат мобайнида бир ижтимоий нормал шароитга мос қиймат вужудга келтиради. Ходимнинг маҳорати ва меҳнатининг жадаллиги жамиятда қарор топган ўртача даражадан юқори ёки пастроқ бўлса, бу ҳолда бир соатлик меҳнат мобайнида яратган қиймат тегишлича кўп ёки кам бўлади.

Қийматнинг меҳнат назариясига кўра ижтимоий зарур иш вақти ўзига хос ижтимоий меҳнат меъёри ролини ўйнайди. Бу меъёр бозорда аниқланади ва товар ишлаб чиқарувчилар унга амал қилишлари зарур. Керагидан ортиқча меҳнат сарфлари жамият томонидан эътироф этилмайди. Бозорда муайян турдаги товарларнинг асосий массасини ишлаб чиқариш учун зарур бўлганидан амалдаги ортиқча меҳнат сарфларига ҳеч ким ҳақ тўламайди.

Товар қийматида оддий меҳнат ифодаланади. Оддий меҳнат деганда махсус тайёргарлик талаб қилмайдиган меҳнат тушунилади. У шундай бошланғич негизки, бошқа меҳнат турлари малакаси жиҳатидан унга тенглаштирилади. Бинобарин, мураккаб меҳнат даражасига кўтарилган ёки кўпайтирилган оддий меҳнат сифатида намоён бўлади. Мураккаб меҳнатни оддий меҳнатга тенглаштириш бозорда индивидуал сарфларни ижтимоий зарур сарфларига тенглаштириш билан бирга содир бўлади.

Қийматнинг меҳнат назарияси тарафдорлари – товар хўжалиги шароитида ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги алоқаларни, тартибга солувчи, объектив қиймат қонунини мавжуд бўлишини тан олади. Улар фикрига кўра, бу қонунга биноан товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш уларнинг қиймати асосида амалга оширилади.

Қиймат қонуни товар ишлаб чиқарувчиларни уларнинг индивидуал меҳнат сарфлари билан ижтимоий зарур меҳнат сарфлари ўртасидаги фарққа боғлиқ ҳолда табақалаштиради, сарфларни камайтирган ишлаб чиқарувчиларни рағбатлантиради ва иқтисодий ресурслар ҳамда ишчи кучининг тармоқлар ва соҳалар бўйича тақсимланишини тартибга солиб туради. Масалан, энг юксак меҳнат унумдорлигига эришган ишлаб чиқарувчилар ўз товарларини ижтимоий зарур сарфларидан камроқ лекин айрим индивидуал сарфларидан юқори баҳоларга сотишлари ва юқори фойда олишлари мумкин.

Қиймат қонунининг тартибга солиб турувчи механизми рақобат кураши натижасида бозор нархларининг стихияли равишда тебраниб туришидан, уларнинг ижтимоий қийматдан фарқ қилиб туришидан иборат. Товар нархининг ижтимоий қийматидан четга чиқиш шарт-шароитлари қуйидагилардан иборат деб ҳисобланади:

Талаб = таклиф, бўлса	нарх = қиймат
Талаб > таклиф, бўлса	нарх > қиймат
Талаб < таклиф, бўлса	нарх < қиймат

Шундай қилиб, товарлар нархининг улар қийматидан фарқ қилиши товар ишлаб чиқарувчиларнинг хоҳиши билан содир бўлмай, балки объектив қиймат қонунининг кучи таъсири остида рўй беради.

Қиймат қонунининг ресурсларни тақсимлашни тартибга солиб туриш вазифаси шунда кўринадикки жамиятда мавжуд бўлган иқтисодий ресурслар фойда нормаси паст бўлган тармоқлардан унинг нормаси юқори бўлган бошқа тармоқларга тўхтовсиз ўтиб туради.

Кўшилган миқдор нафлилиги назарияси. Юқорида қараб чиққанимиздек, қийматнинг меҳнат назариясига кўра, меҳнат сарфларининг ижтимоий зарурий даражаси фақат бозорда, айирбошлашда юзага чиқади. Қиймат фақат бозорда алмашув қиймат кўринишида ўзининг ифодаланиш шаклини олади. У ишлаб чиқаришда яратилади, бозорда эса намоён бўлади. Шу ерда кўшилган миқдор нафлилиги назарийетчилари қарашлари билан қарама-қаршилик пайдо бўлади. Унинг моҳияти нимадан иборат? Агар товар бозорда сотиб олинса, бу кимдир товар ишлаб чиқаришига кетадиган сарфларни ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари сифатида баҳолаши натижасида эмас, балки мазкур товар харидор учун фойдали самарага эга бўлиши сабабли рўй беради.

Кишилар томонидан жуда хилма-хил моддий ва маънавий неъматлар (ҳамда хизматлар) уларни ишлаб чиқаришга ижтимоий зарурий меҳнат сарфланганлиги учун эмас, балки ушбу неъматлар нафлиликка эга бўлиши сабабли қадрланади ва у ёки бу товарни ишлаб чиқаришга меҳнат сарфлари фақат шу сабабли амалга ошириладикки, кишилар аниқ нафлиликларга эҳтиёж сезади. У ёки бу меҳнат сарфларининг ижтимоий зарурлиги ким томонидан ёки нима билан аниқланади? Оддий қилиб бозор томонидан! - деб, жавоб бериш сўзсиз тўғри, лекин бу жуда умумий жавоб. Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги назарияси тарафдорлари фикрларига кўра, фақат товарнинг нафлилиги, меҳнат сарфларига ижтимоий зарурий деб номланадиган характер бериши мумкин.

Кейинги кўшилган миқдор (товар) нафлилиги назарияси билан қийматнинг меҳнат назариясининг бир-бирига тўғри келмаслиги турли хил истеъмол қийматларини ёки нафлиликларни ҳисобга олиш муаммоси билан боғлиқ.

Кейинги кўшилган миқдор фойдалилиги назарияси тарафдорлари, фойдалиликнинг икки турини ажратиб кўрсатиш зарур деб ҳисоблайди. а) туғма фойдалилик, яъни неъматларнинг кишилар бирон-бир эҳтиёжларни қондириш лаёқати; б) аниқ фойдалилик, бу неъмат мазкур нусхаси фойдалилигининг субъектив баҳосини билдиради. Бу субъектив баҳо икки омилга боғлиқ; мазкур неъматнинг мавжуд захираси ва унга бўлган эҳтиёжнинг тўйинганлик даражаси.

Кейинги кўшилган миқдор нафлилиги назарияси тарафдорлари субъектив фойдалилик миқдорини ҳисоблашда Г.Госсен қонунидан фойдаланади (немис иқтисодчиси, 1810 – 1858 й). Бу қонунга биноан, эҳтиёж қондирилиб борилиши билан «тўйинганлик даражаси» ўсади, аниқ кўшилган миқдор нафлилиги эса тушади («зарурий эҳтиёж» даражаси). Бу мазкур эҳтиёжни қондирувчи ҳар бир навбатдаги кўшимча неъмат олдингисига қараганда камроқ нафлиликка эга бўлишини билдиради, неъматлар захираси чекланган бўлганда эса унинг «зарурий эҳтиёжини» қондирувчи кейинги нусхаси мавжуд бўлади. Бундан

шундай хулоса келиб чиқадики, мазкур турдаги неъмат қиймати, энг зарур эҳтиёжни қондирувчи кейинги нусханинг нафлилиги билан аниқланади.

Қиймат ва нарх назариясида янги йўналишни бошлаб берган киши, машҳур инглиз иқтисодчиси М.А.Маршалл ҳисобланади. У қўшилган миқдор нафлилиги назариясининг бир томонлама ёндашувга асосланганлигини қийматни фақат нафлилик билан тушунтиришида кўрди. А.Маршалл кейинги қўшилган миқдор нафлилиги назариясини, талаб ва таклиф ҳамда ишлаб чиқариш ҳаражатлари назарияси билан боғлашга ҳаракат қилди.

А.Маршаллнинг товар қиймати нима билан аниқланишини билишда қўшилган миқдор нафлилиги ва ишлаб чиқариш ҳаражатларини синтез қилиш (умумлаштириш) зарурлиги ҳақидаги фикри жуда машҳур. Янги классикларнинг қиймат ва нархнинг бир негизли (монистик) назариясини яратишга уринишдан чекиниш хусусан А.Маршалл ишлари билан боғлиқ. Бундай ягона манба, масалан, классиклар назариясида меҳнат, маржиналистларда қўшилган миқдор нафлилиги ҳисобланади. А.Маршалл назариясида эса қиймат ва нарх ҳам талаб (қўшилган миқдор нафлилиги) ва ҳам таклиф (товар ишлаб чиқариш ҳаражатлари) томонида ётувчи бозор кучлари ўзаро таъсири орқали аниқланади.

А.Маршалл фикрича, товар қиймати тенг даражада кейинги қўшилган миқдор нафлилиги ва ишлаб чиқариш ҳаражатлари билан аниқланади. Шундай қилиб, А.Маршаллдан бошлаб иқтисодиёт назариясида қийматнинг туб асосини қидириб топишдан чекиниш рўй беради ва функционал таҳлилга, яъни бир вақтда нарх ва талаб – таклифларнинг ўзаро таъсирини аниқлашга ўтилди.

4. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари

Пул узоқ замонлардан бери одамларга маълум. Пул қандай пайдо бўлган ва қандай тарихий йўлни босиб ўтган? Пулнинг келиб чиқиши ҳақидаги масала турли хил назариячилар томонидан айирбошлашнинг ривожланиш жараёни билан боғлиқликда талқин қилинади.

Бир товарнинг қиймати у бошқа товарга айирбошлаганда маълум бўлади (Т-Т). Биринчи қарашда айирбошлаш битимида товарлар бир хил роль ўйнайдигандек кўринади. Аслида эса уларнинг роли турличадир. Бир товар ўз қийматини бошқа товарга нисбатан ифодалайди. Иккинчи товар эса эквивалент ролида чиқади, қийматнинг эквивалент шаклини ташкил этади. Худди мана шу ерда пулнинг куртаги мавжуд бўлади.

Айирбошлаш ривожининг дастлабки босқичи қийматнинг оддий ёки тасодифий шакли деб аталади. Бунда, масалан, болтанинг эгаси уни 4 қоп донга алмаштиради. (1 болта= 4 қоп дон).

Бу тенгликда болта ўз қийматини 4 қоп донда ифодалайди. 4 қоп дон эса болта қийматининг ифодасидир, унинг қийматини ифодалаш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши натижасида айирбошлаш янада ривожланди. Тобора кўп турдаги ва миқдордаги маҳсулотлар айирбошлаш жараёнига жалб этилиб боради.

Бунда ҳамма товарларга айирбошлаш мумкин бўлган товар зарур бўлиб қолди. Дастлаб бундай вазифани турли товарлар бажариб, ишлаб чиқаришнинг ривожланиш жараёнида бу роль аста-секин олтинга ўтиб борган.

XIX асрнинг охирида мамлакатлар бирин кетин олтин валютага, яъни монеметал тизимига ўта бошлайдилар. Бу ҳол Австрияда 1892, Японияда 1897, Россияда 1898, АҚШда эса 1900 йилда содир бўлади. Англияда олтин пул тизими XVII асрнинг охирида, Германияда 1871 йилда, Голландияда 1877 йилдаёқ жорий этилган эди.

Ўзбекистон ҳудудида тарихан бундан ҳам олдинроқ, кумуш ва мис тангалар муомалада бўлган. Шайбонийхон Самарқандни забт этгандан кейин, 1507 йилда пул ислоҳотини ўтказган. Бизгача Шайбонийхон (1501–1610) ва Абдуллахон (1583–1598) зарб этган тангалар етиб келган. Абдуллахон даврида танга (олтин ва кумуш) зарб қилиш давлат пойтахти – Бухорода марказлаштирилади. 1695–1709 йилларда олтин танга зарб қилиш мунтазам тус олади. Танга оғирлиги 4,8 грамм, сифат софлиги жуда юқори – 958 бўлган¹.

Қиймат шакллариининг ривожланишига сабаб бўлган асосий омиллар куйдагилар:

- Меҳнат тақсимотининг ривожланиши ва чуқурлашуви;
- Ишлаб чиқаришнинг ўсиши;
- Маҳаллий ва миллий бозорларнинг вужудга келиши.

Умумий эквивалент ролини нодир металлларга, жумладан олтинга юклатилишига сабаб куйдагилар:

- Сифат жиҳатдан бир хил ўлчамга келтириш мумкинлиги;
- Зангламаслиги ва узоқ муддат сақланиши;
- Бўлинувчанлиги ва уни яхлит ҳолига келтириш осонлиги;
- Табиатда нисбатан камёблиги;
- Озгина миқдордаги ва оғирликдаги нодир металлнинг қиймати анча юқорилиги.

Юқоридагилардан шундай хулоса чиқариш мумкин. Пулнинг вужудга келиши тарихий жараён, у товар айирбошлашнинг ривожланишига асосланади, товар ишлаб чиқариш ва айирбошлаш зиддиятларининг кескинлашуви натижасидир. Олтин (ёки кумуш) пул умумий эквивалент ролини ўйновчи махсус товардир.

Булардан хулоса қилиб, ҳозирги замон пулининг мазмунига қуйдагича таъриф бериш мумкин: Ҳамма товарларни айирбошлашда умумий эквивалент ролини бажарувчи, умумкўпчилик томонидан тан олинган ва давлат томонидан қонунлаштирилган воситалар.

Пул товар муомаласи доирасидан ташқарида ҳам амал қила бошлайди: пул рентаси, пул солиқлари вужудга келади, натурал мажбуриятлар пул мажбуриятларига айланади. Ҳозирги шароитда олтин, пул-товар бўлишдан тўхтади. Ҳозир пул вазифасини нима бажаради? Бу саволга жавоб беришдан олдин пулнинг вазифаларини қараб чиқамиз.

¹ Чжен В.А Пул ва молия бозорлари. Т.: 1996. 25-26-бетлар.

Пул ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида бир қатор вазифаларни бажаради: 1. Қиймат ўлчови; 2. Муомала воситаси; 3. Бойлик тўплаш воситаси; 4. Тўлов воситаси.

Пул вазифаларининг ривожланиш даражаси товар ишлаб чиқаришнинг ривожланиш даражасига боғлиқ.

1. Товарнинг алмашув қийматини ифодалаш ва уни аниқлаш учун қўлда нақд пулга эга бўлиш шарт эмас. Пулнинг бу вазифасини идеал пул бажаради. Товар эгаси фикран идеал равишда шу товарнинг алмашув қийматини пул билан ифодалайди. Товарнинг нархи талаб ва таклиф миқдоран мос келган тақдирдагина унинг қийматига мувофиқ келади. Агар талаб ва таклиф мос келмаса, нарх қийматидан фарқ қилади. Демак, товарларнинг нархи товарларнинг қийматига, талаб ва таклифнинг нисбатига боғлиқ.

Товар алмашув қиймати ва нафлилигининг пул билан ифодаланиши унинг нархиидир.

Дастлаб пул бирликлари ва уларнинг номлари кўпинча муайян оғирликда нодир металллар билан боғлиқ бўлган, валюта тизимларининг номлари (фунт стерлинг) ҳам шундан далолат беради. Лекин вақт ўтиши билан, «вазн» номи пул бирлигидан нодир металлларнинг ҳақиқий вазнидан тобора кўпроқ фарқ қила бошлаган. Бунинг бир қанча сабаблари бор, буларнинг бири шу билан боғлиқки, тарихан унча нодир бўлмаган, умумий эквивалент родини ўйнаган металллар нодирроқ, демак, қимматроқ металллар томонидан сиқиб чиқарилган; бунда пул номлари аввалигича қолган. Масалан, фунт стерлинг дастлаб бир фунт кумушнинг пул билан ифодаланган номи бўлган. Лекин олтин қиймат ўлчови сифатида кумушни сиқиб чиқаргач, аввалги ном ўз қиймати жиҳатидан бир фунт кумушга тенг бўлган олтин миқдорига нисбатан ишлатила бошлаган. Бошқа сабаб тангаларни сохталаштириш бўлиб бунда давлат пул зарб қилинаётганда тангага талаб қилингандан кўра камроқ миқдорда пул материалларини сарфлайди.

2. Товар муомаласи жараёнида нақд пул бўлиши керак, чунки товарларни олди-сотди пайтида уларнинг рамзий баҳолари реал пулга айланмоғи лозим. Бу жараёнда пул муомала воситаси вазифасини бажаради. Пулнинг муомала воситаси сифатидаги вазифаси шундан иборатки, у товарлар муомаласи жараёнида воситачи бўлиб майдонга чиқади.

Дастлаб товарларни айирбош қилишда пул бевосита кумуш ёки олтин қўймалар шаклида мавжуд бўлган. Бу ҳол айирбошлаш вақтида қийинчиликлар туғдирган: пул металлни ўлчаш, уни майда бўлақларга бўлиш, сифатини белгилаш зарур бўлган. Аста-секин пул металл қўймалари ўрнига монеталар ишлатила бошлаган. Монеталар ўз вазни ва сифати жиҳатидан маълум миқдордаги металадан иборат; унинг вазни ва сифати давлатнинг алоҳида муҳри билан тасдиқланган бўлади.

Олтин пул муомаласи амалиёти кўрсатадики, узлуксиз муомалада бўлиш натижасида олтин тангалар ейилиб кетади, ўз массасининг бир қисмини йўқотади ва тўла қийматли бўлмаган пулга айланади. Шу сабабли муомалага олтин ўрнини босувчи пул сифатида тўла қийматли бўлмаган қиймат белгилари чиқарилган.

3. Пул муомаладан чиқарилганда бойлик тўплаш вазифасини бажара бошлайди. Ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи ўзини бозор тасодифларидан эҳтиёт қилиш учун ва ўз товарини сота олиш олмаслигидан қатъий назар бошқа товарларни сотиб олиш имкониятига эга бўлиш учун ўзини маълум пул резерви билан таъминлаши керак.

Натурал хўжалик шароитида бойлик маҳсулот жамғариш шаклида амалга оширилган. Товар хўжалигининг ривожланиши бойлик жамғаришнинг пул жамғариш шаклини келтириб чиқаради. Товарларни чекланмаган миқдорда сақлаб бўлмайди, пулни истаган миқдорда сақлаш мумкин.

Товар хўжалиги тараққиётининг дастлабки даврларида пул жамғариш уни муомаладан чиқариб олиш йўли билан амалга оширилган. Кейинчалик фойда кетидан қувиш ҳукмрон аҳамият касб этиб, бўш ётган пул фойда келтирмаслиги сабабли пул эгалари уни ҳаракатга келтиришга, уни фойдали жойда ишлатиш йўлини топишга интилдилар.

Шунинг учун пул сақлаш учун банкларга қўйилади. Банклар эса, уларни бир жойга тўплаб, кредит воситасида фойдаланади.

Бойлик тўплаш воситасини фақат олтин тангалар эмас, балки пул материаллари, олтин буюмлар ва бошқалар ҳам уйнай олади.

4. Товарлар насияга, тўлов муддати кечиктириб сотилганда, пул тўлов воситаси вазифасини бажаради. Харидорлар товарнинг пулини тўлов муддати келгандан кейингина тўлайди. Пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифаси товар муомаласи доираси билан чекланмайди. Пул қарзга берилганда, рента ва солиқларни тўлашда ҳам тўлов воситаси вазифасини бажаради. Нима учун товарни сотиш билан унга ҳақ тўлаш ўртасидаги вақт жиҳатидан ажралиш пайдо бўлади? Бунинг энг туб сабаби ишлаб чиқариш циклининг турлича давом этишидир. Масалан, қишлоқ хўжалигида ҳосил бир йилда бир марта йиғиб олинади. Лекин деҳқонга бутун йил мобайнида турли хил товарлар керак бўлади. Пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифаси бу хил қийинчиликларни бартараф этишга ва бу билан хўжалик оборотини тезлаштиришга имкон беради. Шундай қилиб, қоғоз пуллар, вексел ва банкнотлар – пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифасидан келиб чиқди.

Кредит пуллар қоғоз пуллар билан қўшилиб, товар муомаласига хизмат қила бошлайди. Бу билан олтинни пул муомаласидан сиқиб чиқариш йўлида яна бир қадам қўйилади.

Кредитнинг ва кредит тизимининг ривожланиши билан пулнинг тўлов воситаси сифатида қўлланиш соҳаси анча кенгайди, кредит пулларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бир киши томонидан бошқа кишига бериладиган кредит – қарз мажбуриятини, векселни келтириб чиқаради. Бироқ векселлар муомаласи чекланган, чунки уларга хусусий шахслар кафолат беради. Шу туфайли пухтароқ кафолатга объектив зарурат келиб чиқади, бунинг орқасида банкнот пайдо бўлади. Банкнот хусусий шахснинг вексели ўрнига банк томонидан бериладиган векселдир. Шундай қилиб, банкнот пулнинг тўлов воситаси сифатидаги вазифасидан келиб чиқади. Банкнотлар билан бир қаторда муомаланинг кредит курулларидан яна бир тури – чеклар иштирок этадилар.

Чек омонат эгаси томонидан ўз ҳисобидаги пулдан чекда кўрсатилган шахсга бериш тўғрисида банкка ёзилган буйруқлардир.

Кредит муносабатларининг ривожланиши нақд пул ишлатмасдан қарз мажбуриятларини ўзаро бир-бирига ўтказиш йўли билан қарзларни узишга имкон беради.

Халқаро иқтисодий муносабатларда ҳисоб-китоблар олтин билан таъминланмаган миллий валюталарда (доллар, марка, иена ва ҳ. к.) амалга оширилади.

Муомалага электрон кредит пулларнинг (вексел, чек, қимматбаҳо қоғозлар) кириб келиш, яъни нақд ва нақд бўлмаган пул ва квота пулларни ишлатилиши натижасида пул массаси ибораси қўлланила бошланди.

Пул масасини нақд пулга айлантириш имконияти турлича бўлиб нақд пулни хоҳлаган мақсадда ишлатиш мумкин.

Тез алмашиш (ликвидлик) тушунчаси, ҳозирги замон қоғоз пулларини (сўм, танга, доллар, лира ва ҳ. к.) бевосита сотиб олиш кучига эга эканлигини билдиради. Тез алмашадиган воситалар, демак, осонлик билан мақсадингизни рўёбга чиқаради. Масалан, агар сизда ортиқча енгил автомашина бўлса, бу умуман хоҳлаган вақтда уни сизга керак бўлиб қолган ҳар қандай буюмга алмаштириш мумкинлигини билдирмайди. Агар сиз маълум миқдордаги пул суммасига (доллар, марка ва ҳ. к.) эга бўлсангиз, сиз ҳар доим уларни ҳар қандай керакли буюмга айирбошлай оласиз. Нима учун кредит – қоғоз пуллар мутлоқ тез сарфланиш хусусиятига эга бўлади? Биз бу ерда ҳозирги замон пулининг табиатига тааллуқли бўлган иккинчи жиҳатга эътиборни қаратамиз.

Пул – бу айирбошлашнинг умумий тан олинган воситаси. Бу ерда «умумий тан олинган»¹ сўзига эътиборни қаратиш жуда муҳим. Пулнинг қадр - қиммати (қиймати) нима билан аниқланади? Қоғоз пул қийматга эга бўладими?

Қатор иқтисодчи неоклассиклар нуқтаи назарига кўра пул шу сабабли қадрланадики, улар қийматга эга бўлган, «қоғоз» дан қилинади деган ноаниқ фикрни билдиришади. Агар одамлар ниманидир пул деб ҳисоблашга келишишса, ана шу «нимадир» пул ҳисобланади деган нотўғри фикрларни кўриш мумкин. Демак, пулнинг қадри унинг қийматдан эмас, балки унга билдирилган ишончдан келиб чиқади деган субъектив ёндашувлар мавжуд. Ҳозирги замон пулининг барқарорлиги (харид қилиш лаёқатининг ўзгармаслиги) умуман олтин заҳиралари билан ҳам боғлиқдир. Табиатда олтин чекланган миқдорда бўлгани каби, Марказий банк ҳам пул таклифини чеклаши зарур. Агар қоғоз пуллар нисбатан чекланганлик хусусиятига эга бўлишдан тўхтаса, бунда уларнинг қадр – қиймати бутунлай йўқолгунча тушиб боради. Шундай экан қоғоз пулларнинг қадри ҳақидаги масала муомала учун зарур бўлган қоғоз пуллар миқдори муаммоси билан узвий боғлиқ.

Шундай қилиб, товар айирбошлаш, ишлаб чиқариш ва пулнинг келиб чиқиши ҳамда товар – пул муомаласининг ривожланиши бозор ва бозор

¹ У ёки бу айирбошлаш воситаси одатга кўра умуман тан олинган бўлиб қолади. Айирбошлашнинг «қонуний» ва «умуман тан олинган» воситалари тушунчасини аралаштириб юбормаслик лозим. Айрим ҳолларда қонуний айирбошлаш воситалари умуман тан олинмаслиги мумкин. Масалан, муомалага чиқарилган қонунлар.

иқтисодиётининг келиб чиқишига сабаб бўлди ва унинг ривожланишига шарт-шароит яратди.

Асосий таянч тушунчалар

Натурал ишлаб чиқариш – бунда меҳнат маҳсулотлари ишлаб чиқарувчининг ўз эҳтиёжларини қондириш, ички хўжалик эҳтиёжлари учун мўлжалланади.

Товар ишлаб чиқариш – бунда товарлар ўзининг истеъмоли учун эмас, балки бозорда сотиш, айирбошлаш учун ва бошқаларнинг истеъмолини қондириш мақсадида ишлаб чиқарилади.

Товар – бирон-бир нафлиликка ва қийматга эга бўлган айирбошлаш учун яратилган маҳсулотдир.

Нафлилик – товарларнинг кишиларнинг бирон-бир истеъмолини қондириш лаёқати.

Алмашув қиймати – бу бирор турдаги истеъмол қийматнинг бошқа турдаги истеъмол қийматга айирбош қилинадиган миқдорий нисбат.

Аниқ меҳнат – муайян аниқ истеъмол қийматларни вужудга келтирадиган меҳнат.

Абстракт меҳнат – аниқ шаклидан қатъий назар умуман инсон ишчи кучининг сарфланиши, ижтимоий меҳнатнинг бир қисми.

Меҳнат унумдорлиги – маълум вақт давомида ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ёки маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун кетган вақт билан аниқланади.

Меҳнат интенсивлиги – меҳнатнинг сарфланиш тезлиги ёки жадаллиги.

Пул – товар ва хизматларни айирбошлашда умумий эквивалентликдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ижтимоий хўжалик шаклларига умумий тавсиф беринг. Товар ишлаб чиқариш ва бозорнинг вужудга келишининг умумий шарт-шароитларини тушунтиринг.
2. Нима учун товарга нафлилик (истеъмол қиймат) ва алмашув қийматининг бирлиги сифатида қаралади? Товардаги бу икки хил хусусият нимадан келиб чиқади?
3. Кейинги (охирги) қўшилган миқдор (товар ва хизмат) нафлилиги нима ва унинг пасайиш сабабини тушунтиринг.
4. Товарларнинг қийматини аниқлашга бўлган қуйидаги фикрларга ўзингизни муносабатингизни билдиринг:
 - а) ижтимоий зарурий меҳнат сарфлари билан белгиланади;
 - б) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги билан аниқланади;
 - в) кейинги қўшилган товарларнинг нафлилиги ва ишлаб чиқариш ҳаражатлари билан аниқланади;
5. Пулнинг мазмунини ва вужудга келишининг умумий шарт-шароитларини тушунтириб беринг.

6. Олтин пул ва қоғоз пул ўртасидаги умумийлик ва фарқларини кўрсатиб беринг: қоғоз ва кредит пулларининг қадр-қиймати ва барқарорлиги нима билан белгиланади?

6-Мавзу. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

РЕЖА

1. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва иқтисодий мазмуни. Мулк объектлари ва субъектлари.
2. Мулкчиликнинг турли шакллари ва уларнинг иқтисодий мазмуни.
3. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш йўллари, мақсади ва усуллари.

1. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва иқтисодий мазмуни. Мулк объектлари ва субъектлари

Мулкчилик муносабатлари ҳар қандай жамият иқтисодий тизимининг асосини ташкил қилиб, инсоният иқтисодий тараққиётининг маҳсули ҳисобланади.

Мулкчилик муносабатлари иқтисодий неъматларни ишлаб чиқариш ҳамда жамият бойликларини ўзлаштириш жараёнларида вужудга келади.

Шундай экан, мулкчилик муносабатлари - бу мулкка эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш жараёнида вужудга келадиган иқтисодий муносабатлардир.

Мулкка *эгалик қилиш* мулкдорлик ҳуқуқининг унинг эгаси кўлида сақланиб туришини билдиради ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришнинг ижтимоий шаклини ифодалайди. Айрим ҳолларда мулкка эгалик қилиш унинг эгаси ихтиёрида сақланган ҳолда, ундан амалда фойдаланиш эса бошқалар кўлида бўлади. Бунга ижарага берилган мол-мулкни мисол қилиб келтириш мумкин. *Мулкдан фойдаланиш* – бу мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилишидир. Мол-мулкдан фойдаланиш юз берганда у даромад олиш учун ёки шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилишини билдиради. *Мулкни тасарруф этиш* – бу мол-мулк тақдирининг мустақил ҳал қилинишидир. У мол-мулкни сотиш, мерос қолдириш, ҳадя қилиш, ижарага бериш каби ҳоллар орқали рўй беради.

Мулкчилик муносабатларининг иқтисодий мазмунини унинг ажралмас уч жиҳати (эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш) белгилаб берсада, бу муносабатлар характери нафақат алоҳида мулк шаклларида, балки битта мулк шакли доирасида ҳам фарқланиши мумкин.

Мисол учун хусусий мулк шаклини олайлик. Ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу мулк шакли бир неча минг йиллардан буён ҳозиргача сақланиб келган. Шу билан бирга бу давр давомида хусусий мулк мазмунида тубдан ўзгаришлар содир бўлди. Унинг ўзгаришига хусусий мулкчиликни рўёбга чиқариш усуллари сабаб бўлди. Хусусий мулкчилик меҳнатга мажбур қилиш

йўли билан рўёбга чиқарилса, у қулдорлик ёки феодал характер касб этади: рўёбга чиқариш мулкдорнинг ўз меҳнати ёрдамида амалга оширилса, майда товар ишлаб чиқариши учун характерли бўлган меҳнат қилиб топилган хусусий мулк пайдо бўлади; ниҳоят, хусусий мулк ёлланма ишчилар томонидан ҳаракатга келтирилса, капиталистик хусусий мулки пайдо бўлади.

Мулкчилик жамиятдаги ҳам ҳуқуқий, ҳам иқтисодий муносабатлар мазмунини ўзида ифодалайди. Мулкчиликнинг ҳуқуқий ва иқтисодий мазмуни ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади, шу сабабли мулкчилик бир вақтда ҳам иқтисодий, ҳам ҳуқуқий категория ҳисобланади. Бу бирликда, юқорида кўрсатилганидек, ҳал қилувчи ролни мулкчиликнинг иқтисодий томони эгаллайди. Агар мулк иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқарилмаса, яъни ишлаб чиқаришда фойдаланилмаса ёки мулк эгасига даромад келтирмаса, бунда у «ҳуқуқий» категория сифатида қолади.

Мулкчилик хўжалик ва тадбиркорлик фаолиятининг турли шакллари орқали иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқарилади.

Бошқа томондан, мулкчиликнинг ҳуқуқий жиҳати унинг иқтисодий томонига нисбатан фақат бўйсунувчи рол ўйнамайди. Бу шунда кўринадики, ишлаб чиқариш воситаларига маълум ҳуқуқий эгалик қилмасдан, ҳеч ким ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошира олмайди, ишлаб чиқариш воситалари ва ишлаб чиқарилган маҳсулотдан фойдалана олмайди. Шу сабабли мулкчиликнинг ҳуқуқий нормалари (эгалик қилиш, тасарруф қилиш, фойдаланиш ҳуқуқи) иқтисодий муносабатларнинг аниқлаштирилган кўриниши ҳисобланади.

Ҳуқуқий нормалар, бир томондан, айнан мулкчилик муносабатларини муҳофаза қилиш зарурати билан боғлиқ ҳолда вужудга келса, бошқа томондан у товар ишлаб чиқариш шароитида мулкчилик муносабатларини ривожлантиришда ғоят муҳим рол ўйнайди. Бу роль шунда кўринадики, товар хўжалиги шароитида айрим ижтимоий қатламлар ишлаб чиқариш жараёнида қатнашмасдан, айирбошлаш муносабатларида иштирок этиб (масалан, савдо воситачилари) мулкдорга айланиш имконияти пайдо бўлади.

Шундай қилиб, мулкчиликнинг ҳуқуқий нормалари, биринчидан, ишлаб чиқариш воситалари ва яратилган моддий неъматларнинг муайян шахсларга (ҳуқуқий ёки жисмоний) тегишли эканлигини, иккинчидан, мулк эгаларининг қонун билан қўриқладиган ваколатларини ва ниҳоят, учинчидан мол-мулкни ҳимоя қилиш усулларини белгилаб беради.

Мулкчилик муносабатлари, унинг объектлари ва субъектлари бўлишини шарт қилиб қўяди. *Мулкка айланган барча бойлик турлари мулкчилик объектларидир.* Мулк объекти бўлиб, инсон яратган моддий ва маънавий бойликлар, табиий бойликлар, ақлий меҳнат маҳсули, инсоннинг меҳнат қилиши қобилияти – ишчи кучи ва бошқалар ҳисобланади. Мулк объектида асосий бўғин – бу ишлаб чиқариш воситаларига эгалик қилиш ҳисобланади. Ишлаб чиқариш воситалари кимники бўлса, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳам унга тегишли бўлади.

Реал ҳаётда ишлаб чиқариш воситаларининг умумлашиш даражаси турли хил, яъни ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан

қўшилиши турли даражада ва турли шаклларда амалга оширилади. Шунга мос равишда мулк субъектлари вужудга келади. *Мулк субъекти жамиятда маълум ижтимоий-иқтисодий мавқеига эга бўлган, мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулк муносабатлар иштирокчилари бўлиб, улар жамоа, синф, табақа ёки бошқа ижтимоий гуруҳларга бирлашган бўлади.* Айрим кишилар, оилалар ва давлат ҳам мулкчилик субъекти бўлиб чиқади.

Мулкнинг тузилиши ва шакли хилма-хиллиги сабабли, бу мулкни ўзлаштирувчи юқорида кўрсатилган субъектлар ҳам турли даражада бўлади. Масалан, давлат мулкнинг бевосита субъектлари республика ҳокимияти ва бошқарув органлари, давлат корхоналари ва муассасалари ҳамда уларнинг меҳнат жамоалари аъзолари бўлиши мумкин.

Жамоа мулк субъектлари (тасарруф этувчилар) сифатида жамоа корхоналари, кооперативлар, хўжалик жамияти ва ширкатлари, акционерлик жамиятлари, хўжалик бирлашмалари (уюшмалари), жамоат ва диний ташкилотлар бўлиши мумкин.

Аралаш мулк, яъни ҳуқуқий шахслар ва фуқароларнинг мулки ҳам мавжуд бўлиши сабабли, бу мулк субъектлари сифатида кўшма корхоналар, хорижий фуқаролар, хорижий ташкилотлар ва хорижий давлатлар чиқади.

Шундай қилиб, мулк субъектлари кўп даражали бўлиб, шу субъектлардан биронтаси ўзини мулк эгаси сифатида юзага чиқара олмаса, унда мулкчилик муносабатлари расмий ва юзаки тус олади.

2. Мулкчиликнинг турли шакллари ва уларнинг иқтисодий мазмуни

Бозор иқтисодиёти мулкчилик шаклларида хилма-хил бўлишини талаб қилади, чунки товар муайян мулк объекти бўлгандагина олди-сотди қилинади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам: «Бозор муносабатларини ривожлантиришга қаратилган Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади»² – деб таъкидланади.

Жамият ривожининг ҳозирги босқичида бу мулк ўз ичига давлат мулкидан ташқари, ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва матлубот соҳаларидаги жамоа мулкнинг хилма-хил турларини, ижтимоий ташкилотлар мулкни, уй хўжалиги ва шахсий томорқа хўжалиги ҳамда яқка тартибдаги меҳнат фаолияти билан боғлиқ бўлган меҳнаткашларнинг шахсий мулкни, ташқи иқтисодий муносабатлар соҳасидаги аралаш мулк шакллари ва хусусий мулкларни олади.

Шу сабабли Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигида турли-туман мулклар қуйидаги мулк шаклларига киритилади: давлат мулки, жамоа мулки, хусусий мулк, шахсий мулк, аралаш мулк.

Мулкчилик турли шаклларида мавжуд бўлиши ва уларнинг иқтисодий мезони, аввало, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши ва ишлаб чиқаришнинг умумлашуви даражаси билан боғлиқ. Шу билан бирга мулкчилик

² Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: «Ўзбекистон», 2003 й. – 11-бет.

шакллари ишлаб чиқарувчи кучларнинг ҳолати, ижтимоий меҳнат тақсимоти ва ташкилий-иқтисодий муносабатларининг етуклик даражаси билан мос келиши зарур.

Ўзбекистонда хўжалик юритувчи субъектларнинг мулкчилик шакллари бўйича тақсимланиши қуйидаги маълумотлар билан тавсифланади (йил бошига, умумий сонига % ҳисобида).

Давлат мулки. Мулк давлатга тегишли бўлганда мулкка эгаллик қилиш, фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш давлат ихтиёрида бўлади. Давлат мулки асосан икки йўл билан ҳосил бўлади:

Хусусий мол-мулкни миллийлаштириб, давлат қўлига олиш.

Давлат маблағлари ҳисобидан корхоналар қуриш, давлатга қаршли корхона ва ташкилотларда инвестицияларни амалга ошириш йўли билан.

Давлат мулки ҳақиқатда ҳам халққа қаршли бўлган, бўлинмайдиган ёки умумий ресурслардан фойдаланиш учун жуда мосдир. Бунга мисол қилиб такрор ишлаб чиқариб бўлмайдиган табиий ресурсларни, йирик иншоотлар ва транспорт воситалари, йўллар каби иқтисодий тузилманинг каттагина қисмини кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистонда Фуқаролик Кодексига мувофиқ давлат мулки республика мулкидан ва маъмурий-худудий (муниципал) тузилмалар мулкидан иборат бўлади. Ер, ер ости бойликлари, сув, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, республика ҳокимияти ва бошқарув тузилмалари мол-мулки, давлатга қаршли маданий ва тарихий бойликлар, бюджет маблағлари, олтин захираси, валюта фонди ва бошқа давлат фондлари республика мулки ҳисобланади.

Маъмурий-худудий (муниципал) тузилмалар мулкида давлат ҳокимияти маҳаллий органлари мол-мулки, маҳаллий бюджет маблағлари, муниципал уй-жой фонди ва коммунал хўжалиги корхоналари ва бошқа мулкӣ мажмуалар, халқ таълими, маданият, соғлиқни сақлаш муассасалари кабилар мол-мулки бўлади.

Бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда иқтисодиётни эркинлаштириш вазифаси давлат мулки монополиясини қисқартиришни тақозо қилади. Чунки соғлом бозор иқтисодиёти давлат монополияси билан чиқишмайди, монополия рақобатга тўсқинлик қилади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш оқибатида иқтисодиётда давлат мулкининг улуши камайиб у асосан жамоа мулкига, айрим ҳолларда фуқаро мулкига ва хусусий мулкка айланади.

Давлат корхоналарининг асосий фондлар, ишловчилар сони, ялпи миллий маҳсулот ва миллий даромад яратишдаги ҳиссаси қисқариб, айна вақтда бошқа мулкка мансуб корхоналар ҳиссаси ортиб боради.

Жамоа мулки – муайян мақсад йўлида жамоага бирлашган кишилар томонидан моддий ва маънавий бойликларни ҳамжихатлик билан ўзлаштиришни билдиради. Жамоа мулки давлат мулкини корхона жамоаси сотиб олиши, бадал тўлаб корхона қуриши, акция чиқариб, уларни сотиш каби йўллар орқали пайдо бўлди. Жамоа мулкининг муҳим хусусияти шундаки, бунда

ишлаб чиқариш воситалари ва меҳнат маҳсулига айрим шахслар эмас, балки маълум гуруҳ, кишилар эгалик қилади.

Жамоа мулкига – кооперативларнинг, ижара ва жамоа корхоналарининг, акционерлар жамиятлари, хўжалик жамиятлари ва ширкатларининг, жамоа ташкилотлари ва диний ташкилотларнинг мулки киради.

Кооперативлар мулкининг асосий белгиси ишлаб чиқариш воситалари ва унинг натижаларини ўзлаштиришнинг жамоа-гуруҳ хусусиятидир. Мулкчиликнинг бу турида ишлаб чиқарувчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан қўшилиши муайян меҳнат жамоаси доирасида рўй беради. Ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ва уларни ўзлаштириш мулк эгаси бўлмиш меҳнат жамоаси доирасида амалга оширилади, ҳамда жамоа ва шахсий иқтисодий манфаатларнинг муштараклиги вужудга келади.

Кооперативлар қишлоқ хўжалигида, саноат, қурилиш, транспортда, савдо ва умумий овқатланиш, пулли хизматлар соҳасида ҳамда ишлаб чиқариш ва ижтимоий-маданий ҳаётнинг бошқа тармоқларида, илмий ва илмий-техникавий хизмат кўрсатиш соҳаларида барпо этилиши ва фаолият кўрсатиши мумкин.

Ишлаб чиқариш кооперативлари ўз аъзоларининг шахсий меҳнатига асосланади. Ишлаб чиқариш ва хизматларнинг бошқа соҳаларидаги кооперативларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, улар ичида қишлоқ хўжалиги кооперативлари алоҳида ажралиб туради.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш кооперативларининг асосий шакли жамоа ва ширкат хўжаликларидир.

Масалан, жамоа хўжаликлари ва бошқа қишлоқ хўжалик корхоналари доирасида ер участкалари ва асосий фондларни ижарага олиш шароитида даромадлари пировард натижага боғлиқ равишда шаклланадиган фермер хўжаликлари ривожланмоқда.

Мулкчиликнинг давлат шакли билан бир қаторда соҳани ривожлантиришнинг бир қатор масалаларини ечишда (уй-жой, ижтимоий инфраструктуранинг бошқа объектлари-санаториялар, дам олиш уйлари, болалар боғчалари ва шу кабиларни қуриш) кооперативлар роли ошиб бормоқда.

Меҳнаткашларнинг шахсий мулки асосида ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳалари, уй қурилиш кооперативлари, боғ-томорқа ширкатлари ва шу каби кооперативлар ривожланмоқда.

Шаҳарларда аҳолининг товарлар ва хизматларга бўлган талабини яхшироқ қондириш мақсадида давлат корхоналари ва ташкилотлари унинг тасарруфидан чиқарилиб турли хил матлубот кооперациялари вужудга келмоқда. Матлубот кооперациясининг мулки мулкчиликнинг давлат ва бошқа шаклларида келиб чиқади. Мулкчиликнинг бу шакли фаолиятида унинг аъзолари ўз меҳнати билан иштирок этиши шарт эмас. Матлубот кооперациялари мустақил ёки турли корхона, ташкилот ва муассасалар қошида ташкил қилиниши мумкин. Матлубот кооперацияси тизими хизмат кўрсатиш, шахсий томорқа хўжалигида етиштирилган маҳсулотлар ва халқ ҳунармандчилиги буюмларини шартнома асосида сотишни таъминлашда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади.

Шахсий мулк – мулк шакллари ичида муҳим ўрин тутди. Шахсий мулк бу фуқаролар мулки бўлиб, уларнинг шахсий ёки оилавий эҳтиёжини қондиришга хизмат қилади. Бу мулк шакли асосан шахнинг ёки унинг оила аъзоларининг меҳнати асосида кўпаяди ва ривож топади.

Фуқаронинг шахсий мулки асосан уларнинг ижтимоий ишлаб чиқаришда иштирокидан, ўз хўжалигини юритишдан тушган меҳнат даромадлари ҳисобига вужудга келади ва кўпаяди. Бозор иқтисодиёти шароитида шахсий мулк акциядан келадиган дивиденд, банк фоизлари, хусусий соҳибкорлик даромади каби янги манбаларга асосланади.

Шахсий мулк объектлари – бу турар жойлар, боғ-ҳовли ва уйлар, транспорт воситалари, пул жамғармалари, уй-рўзғор ва шахсий истеъмол буюмлари, яқка тартибда ва бошқа хўжалик фаолияти учун керакли ишлаб чиқариш воситалари, уларда ҳосил қилинган маҳсулот ва бошқалар бўлиши мумкин. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида»ги қонунда кўрсатилганидек, савдо, умумий овқатланиш, маиший хизмат соҳасидаги, халқ хўжалик фаолиятининг бошқа тармоқларидаги майдорқ корхоналар фуқаро ва уларнинг оила аъзоларининг мулки бўлиши мумкин. Шахсий мулк объектлари эҳтиёжларини қондириш доирасидан чиқиб, даромад топиш йўлида ишлатилиши ҳам мумкин.

Хусусий мулк – айрим соҳибкорларга қаршли ёлланма меҳнатга асосланган ва ўз эгасига фойда келтирувчи мулкдир.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигида (7-модда), хусусий мулк ўз мол-мулкига хусусий эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир деб кўрсатилган. Шу билан бирга хусусий мулк бўлган мол-мулкнинг миқдори ва қиймати чекланмаслиги таъкидланади.

Хусусий мулк ҳам, бошқа ҳар қандай мулк шакллари каби, ўзининг ижобий ва салбий томонларига эга. У, сўзсиз, ташаббускорлик ва тадбиркорликни, меҳнатга маъсулиятлилик муносабатларини рағбатлан тиради. Шу билан бирга, товар ишлаб чиқариш шароитида у хуфёна даромад орттиришга интилиш ҳиссини туғдиради. Мулкчиликнинг бу шаклини тан олиш халқ хўжалигида уни қўллаш фойдали бўлган бўғинларни аниқлаш, уни тартибга солишнинг молиявий ва ҳуқуқий механизмларини шакллантиришни тақозо қилади. Лекин хусусий мулкчиликни бундай тан олиш уни мутлақлаштириш билан умуман боғлиқ эмас. Бу мулк сотиб олинган ишлаб чиқариш воситалари асосида мустақил хўжалик юритиш ёки давлат корхоналари, кооператив фирмалар, магазин, ошхона ва шу кабиларни сотиб олиш орқали вужудга келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида хусусий мулкни шакллантириш манбалари ҳам кўрсатилади. Тадбиркорлик билан шуғулланиш, ёлланиб ишлаш, кредит муассасаларига қўйилган маблағлар, қимматли қоғозлардан олинган даромадлар, мерос тартибда мол-мулкни қўлга киритиш кабилар ана шундай манбалар бўлиши мумкин. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигидан бошқа айрим фаолиятларда ер ҳам хусусий мулк объекти бўлиши мумкин. Шу сабабли Республика қонун ҳужжатларига (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1994 йил 21 январдаги Фармонининг 3-банди) мувофиқ

савдо, хизмат кўрсатиш соҳаси объектларини улар жойлашган ер участкалари билан бирга танлов асосида сотилишига рухсат берилади. Мазкур ер участкаларига хусусий мулк ҳуқуқининг ҳамма меъёрлари тааллуқли бўлиб, улар сотилиши, васият қилиб қолдирилиши ёки ижарага берилиши мумкин. Бироқ ернинг бошқа тоифалари, жумладан, умумий фойдаланишдаги ерлар, қишлоқ хўжалик экинзорлари ва давлат заҳирасига киритилган ерлар давлатнинг алоҳида мулк объектларидир ва шу сабабли улар фуқароларга фақат мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод эгаликка берилиши мумкин.

Турли шаклдаги мулкларнинг бирикиб кетиши натижасида аралаш мулк пайдо бўлади. Бу мулк алоҳида олинган объектнинг турли мулкдорлар иштирокида ўзлаштирилишини билдиради.

Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш даврида мулкчиликнинг турли хил шакллари вужудга келтириш асосий мақсад эмас. Бу фақат ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва унинг самарадорлигини оширишнинг барча имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш, ташаббускорлик ва соғлом рақобатни вужудга келтириш учун қулай муҳит яратишга қаратилгандир.

3. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мақсади, йўллари ва усуллари

Бозор муносабатларига ўтишнинг асосий шартини кўп укладли иқтисодиётни ва рақобатлашувчи муҳитни шакллантириш учун шарт-шароитини вужудга келтиришдан иборат. Бунда асосийси мулкчилик масаласини ҳал қилишдир. Шу сабабли республикамиз Президенти И.А. Каримов мулкчилик масаласини ҳал қилишни «Бозорни вужудга келтиришга қаратилган бутун тадбирлар тизимининг тамал тоши бўлиб хизмат қилади»¹ деб алоҳида таъкидлаб кўрсатади. Узоқ йиллар мобайнида республикамиз иқтисодиётида умумхалқ мулки деб аталган, аслида эса давлатлаштирилган мулк тўлиқ ҳукмронлик қилиб келди. Назария ва амалиётда умумхалқ мулки деб ҳисобланган мулк субъекти сифатида давлатнинг чиқиши жамият аъзолари ўртасида бу мулкка «ҳеч кимники», «давлатники», «биронинг мулки» деб қарашларининг шаклланишига олиб келди.

Бозор иқтисодиётини вужудга келтириш вазифаси ўтиш даврида мулкчиликда давлат секторининг салмоғи анча юқори бўлган мамлакатларда бу мулкнинг маълум қисмини давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни тақозо қилади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш хусусийлаштиришга қараганда анча кенг тушунча. Хусусийлаштириш давлат мулкига эгалик ҳуқуқини давлатдан хусусий шахсларга ўтишидир. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш хусусийлаштиришдан ташқари, бу мулк ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллариининг вужудга келтиришни ҳам кўзда тутди. У бир қатор йўллар билан амалга оширилади: давлат корхоналарини ҳиссадорлик жамиятига айлантириш, давлат корхонасини сотиб, уни жамоа мулкига айлантириш; мулкни қийматига қараб чиқарилган чеклар (ваучер)

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т-3. -Т: «Ўзбекистон», 1996. 202 бет.

бўйича фуқароларга бепул бериш; мулкни айрим тадбиркор ва иш бошқарувчиларга сотиш; айрим давлат корхоналарини чет эл фирма ва фуқароларига сотиш ёки қарз ҳисобига бериш; давлат мол-мулкни аукционларда ким ошди савдоси орқали сотиш ва ҳ.к.

Бу йўллардан қайси бирини танлаш ундан кутилган мақсадга боғлиқ. Масалан, Россияда Давлат мулкни ваучер орқали бепул тақсимлаш усули қўлланилди. Бундан оммавий хусусийлаштиришдан кўзланган мақсад қисқа муддат ичида чеклар бозорини жорий этиш ҳисобига мулкдорларнинг ғоят кенг қатламини вужудга келтиришдан иборат эди. Агар тадбиркорликни рағбатлантириш кўзда тутилса, хусусийлаштириш танлаб олинган озчилик ўртасида ўтказилади. Агар хусусийлаштириш четдан капиталнинг кириб келишига йўл очиши зарур бўлса, давлат мулкни хорижий тадбиркорларга бериш шаклида амалга оширилади. Мулкни давлат тасарруфидан чиқаришда айрим усулларга устуворлик бериш бошқа усулларни қўллашни рад этмайди, аксинча, уларни ҳам қўллаш зарурлигини билдиради. Масалан, корхона жамоасига устунлик берилиб, давлат мулкни акциялаштириш, бу акцияларни сотиб олишда шу жамоадан ташқари кишилар ва чет эл капиталининг иштирок этиши ҳам бўлиши мумкин. Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш шароитга қараб пулли, пулсиз ёки имтиёзли тарзда ўтказилади. Ўз шакли ва усулидан қатъий назар бу тадбир хилма-хил мулкчиликни вужудга келтиришни таъминлайди, чунки давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулкнинг барча шакллари ва турлари ривожланади.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мулкчиликнинг ривожланишига тўсқинлик қилаётган давлатнинг монопол ҳукмронлигига чек қўйиб, жамиятда фаоллик кўрсатаётган эркин тадбиркорлик ташаббусига кенг йўл ва имкониятлар очиб беришдан иборат. Аслида хусусийлаштириш иқтисодиётни давлатлаштиришдан қайтиш йўлларидадир. Хусусийлаштириш давлат мулкни маълум даражада ҳақиқий эгалари – фуқароларга бериш демакдир. Кўпинча хусусийлаштириш – бу давлат мулкни ишловчиларга бериш, деб талқин қилинади. Аслида мамлакатнинг барча аҳолисига давлат мулкни бўлиб бериб бўлмайди, бунда аҳолининг ҳаммаси мулкка эга бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил этиш, уни бошқариш ишлаб чиқариш ҳамда маҳсулотни айирбошлаш каби машаққатли ишларни ўз зиммасига олавермайди.

Давлат мулкни унинг тасарруфидан чиқариш жараёнида, авваламбор, хусусийлаштириш йўли билан яхши иқтисодий натижаларга эришган мамлакатлар тажрибасидан тўлароқ фойдаланиш ва улар йўл қўйган хатолар такрорланмаслиги керакки, бу билан бозор иқтисодиётининг ривожланишини таъминлаши мумкин. Хусусийлаштиришни амалга ошириш учун давлат мулкни хусусийлаштиришнинг кенг кўлами дастурини ишлаб чиқариш зарур.

Ҳуқуқий жихатдан хусусийлаштирилган барча корхоналарга эркин иқтисодий хўжалик юритиш ҳуқуқи берилиши ва давлат сектори билан тенг имкониятларга эга бўлиши кўзда тутилади. Давлат секторига нисбатан бу корхоналарга солиқларни бирмунча камайтириш ва айримларини маълум муддатга солиқдан озод қилиш зарур.

Хусусийлаштириш натижасида аҳоли орасида ижтимоий жиҳатдан табақаланиш юз беради ва кишиларнинг бажарган ишига қараб оладиган ҳақи турлича бўлиб, аҳолининг даромадларида ҳам табақаланиш юз беради. Кишилар турли соҳаларда, масалан бизнесда турли шакллардаги мулкка эга бўлиб, акция сотиб олиш ва корхона мулкида ўз ҳиссаларини ошириб боришга ҳаракат қиладилар.

Хусусийлаштириш орқали корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилиб, маълум жамоа ва шахсларга сотилгандан кейин фаолиятларини бозорнинг шафқатсиз рақобат қонунлари асосида ташкил этади. Бозор корхоналарининг яшовчанлигини ва уларни доимо рақобат курашида ўз манфаатларини ҳимоя қилишга мажбур этади. Мабодо корхона рақобат курашига дош беролмай синса, олдинги даврдагидек давлат бюджетидан маблағ ҳисобига уни сақлаб қолиш ҳолларига хусусийлаштириш орқали барҳам берилади.

Хусусийлаштириш мулкнинг бир шаклидан иккинчи шаклига ўтишни акс эттирмаслиги керак, балки хусусийлаштириш олдида қўйилган вазифа катта бўлиб, яъни хусусийлаштириш орқали аввало барча соҳани ўз қарамоғида турли услублар орқали бирлаштириб турган давлат ҳукмронлигини иқтисоддан ажратиш учун бир қанча тадбирларни ишлаб чиқиш керак бўлади.

Давлат корхоналарини хусусийлаштириш бу мулкчиликнинг ривожланишига, унинг янги босқичига ўтишига бўлган талабидан келиб чиқадиган бир жараён дир. Хусусийлаштиришнинг ривожланишини таъминлайдиган муҳим омиллардан бири – бу ишлаб чиқарувчилар ҳамда тадбиркорларнинг ташаббуси, уларнинг ишлаб чиқаришдаги фаоллиги ҳамда ишбилармонлигидир. Давлат мулкни хусусийлаштириш натижасида ҳокимият ва ишлаб чиқариш соҳаларига янги ишбилармонлар, аҳолининг фаол қисми жалб этилади ва мулкӣ муносабатларни ривожлантиришдан ҳамда мулк шаклларини такомиллаштиришдан аҳолининг шу қисми манфаатдоргина бўлиб қолмай, балки ўрта ва қуйи ижтимоий қатламни ҳам мулкӣ муносабатларни такомиллаштиришдан манфаатдор қиладди.

Давлат мулкни хусусийлаштириш сиёсати мамлакатнинг ўзига хос хусусиятларини, маҳаллий ва миллий шароитларни, урф-одатларни ҳисобга олган ҳолда олиб борилишини кўзда тутлади.

Давлатлаштиришдан қайтишнинг муҳим йўналишлари бу ижара муносабатларини ривожлантириш ва акционерлик мулкни шакллантириш ҳисобланади. Бу жараён маълум тадбирларга риоя қилинган ҳолда олиб борилиши лозим, бу аввало, ихтиёрийлик асосида, ошкоралик ҳамда жамоатчиликнинг умум иштирокида амалга оширилиб, у меҳнат жамоаларининг иқтисодий манфаатига, давлат манфаатларига путур етказмаслиги, шу билан бирга истеъмолчилар манфаатларига ҳам зид бўлмаслиги зарур. Бу ҳолда маҳсулот ҳажми, сифати ва меҳнат унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришни бошқаришни яхши ташкил этиш, мавжуд моддий техника, молиявий ва меҳнат ресурсларидан, фан ва техника ютуқлари, янги технологиядан самарали фойдаланиш, товар ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳисобига бозорда нархларнинг пасайишига эришиш йўли билан аҳолининг моддий фаровонлигининг ошишига эришиш талаб этилади.

Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг биринчи босқичидаёқ мулкчиликнинг ҳамма шакллари тенг ҳуқуқли эканлиги конституцион тарзда эътироф этилди ва давлат мулки монополизмини тугатиш ҳамда бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантириш вазифаси қўйилди. Аввало мулкчиликнинг турли хил шакллари қарор топиши учун тенг ҳуқуқий нормалар ва амал қилиш механизмлари яратилди¹.

Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришга ёндошувнинг муҳим хусусияти – уни дастурлар асосида босқичма-босқич амалга оширишдан иборат. 1992–1993-йиллар хусусийлаштиришнинг биринчи босқичини ўз ичига олиб, бу босқичда хусусийлаштириш жараёни умумий уй-жой фондини, савдо, маҳаллий саноат, хизмат кўрсатиш корхоналарини ҳамда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш тизимини қамраб олди. Енгил, маҳаллий саноатга, транспорт ва қурилишга, бошқа тармоқларга қарашли айрим ўрта ва йирик корхоналар кейинчалик сотиб олиниш ҳуқуқи билан кўпроқ ижара корхоналарига, жамоа корхоналарига, ёпиқ турдаги акционерлик жамиятларига айлантирилди. Акцияларнинг назорат пакети давлат ихтиёрида сақлаб қолинди.

Хусусийлаштиришнинг биринчи босқичида давлат халқ хўжалигининг иқтисодий жиҳатдан самарасиз бўлган, бироқ бутун мамлакатнинг иқтисодий тараққиётида муҳим роль ўйнайдиган айрим секторларини, айрим корхоналарни сақлаб туришни ва маблағ билан таъминлаш вазифаларини ўз зиммасига олди.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг биринчи босқичи натижасида кичик хусусийлаштириш амалда тугалланди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантириш учун керак бўлган муассасалар тизими вужудга келтирилди.

Савдо, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, маҳаллий саноат корхоналари хусусий ва жамоа мулки қилиб берилди. Натижада 1997 йилда савдо-сотик ҳажми ва умумий овқатланиш ялпи маҳсулотининг 95 фоиздан ортиқроғи давлатга қарашли бўлмаган секторга тўғри келди. Уй жойларни хусусийлаштириш жараёнида илгари давлат ихтиёрида бўлган бир миллиондан ортиқ квартира ёки давлат уй-жой фондининг 95 фоиздан ортиқроғи фуқароларнинг хусусий мулки бўлиб қолди.

Давлат ижтимоий дастурида белгилаб берилган *иккинчи босқич* 1994–1995-йилларга тўғри келди. Бу босқичда кўплаб ўрта ва йирик корхоналар ҳиссадорлик жамиятларига айлантирилди ҳамда уларнинг акциялари республика қимматбаҳо қоғозлар бозорининг асосини ташкил этди. Давлат мулки ҳиссадорликка айлантирилиши билан бир қаторда кичик хусусий бизнес корхоналари қизғин ташкил қилинди.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг бу босқичида очик турдаги акционерлик жамиятларини вужудга келтириш, давлат

¹ Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш чора-тадбирлари (1994 й. 21 январь) ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёнини янада ривожлантиришнинг устувор йўналишлари тўғрисидаги (1994 йил 16 март) фармонлар.

мулкани танлов асосида ҳамда ким ошди савдосида сотиш амалиётга жорий қилинди. Кўчмас мулк ва қимматли қоғозлар бозорининг янги муассасалари барпо этилди.

Давлат мулкани хусусийлаштириш бошланган даврдан 1994 йил охиригача 54 мингга яқин корхона ва объект давлат тасарруфидан чиқарилди. Шулардан 18,4 мингтаси хусусий, 26,1 мингтаси акциядорлик, 8,7 мингтаси жамоа мулкига ўтди, 661 таси ижара корхоналарига айланди¹.

Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришдан келадиган самара икки ёқлама характерга эга. Бир томондан, у аҳолининг бўш турган маблағларини ўзига жалб қилиб, уларнинг бозорга тайзиқини пасайтиради. Иккинчи томондан, янги маблағларни ишлаб чиқаришга жалб этиш ва товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида рақобатни юзага келтириш учун шароит яратади. Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки хусусийлаштириш иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган секторини шакллантиришнинг ягона йўли эмас. Ташаббускорлик асосида якка тартибдаги хусусий мулкчиликка асосланган, шунингдек, турли хил кооперативлар, ширкатлар, маъсулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги кичик ва ўрта корхоналарни ташкил қилиш – иккинчи кудратли жараён ҳисобланади.

Республика иқтисодиёти 1996 йилдан бошлаб мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг *учинчи босқичига* кирди. Бу босқич яқунловчи характерга эга бўлиб, бу даврда хусусийлаштирилмайдиган объектлар рўйхатига кирмаган барча объект ва корхоналар давлат тасарруфидан чиқарилди.

Республикада хусусийлаштиришнинг адресли йўналтирилганлиги унинг навбатдаги хусусиятидир. Бу аҳолининг барча қатламларига мазкур жараёнда аниқроқ ва натижалироқ қатнашиш имконини беради. Хусусийлаштиришнинг адресли йўналтирилганлиги уй-жойларнинг ўз эгаларига имтиёзли ёки бепул берилишида, аҳолининг кўпроқ муҳтож ва заиф қатламларини қўллаб-қувватлашнинг турли хил дастурлари бюджет маблағлари ҳисобига қопланишида, қишлоқ аҳолиси ўз ёрдамчи хўжалиги учун чек ерлар олиши кабиларда ифодаланади.

Ўзбекистонда хусусийлаштиришнинг тўловлиги унинг навбатдаги муҳим хусусиятидир. Пулни тўлаш орқали давлат тасарруфидаги корхона ва объектларни хусусийлаштиришда мулкни бепул тақсимлаш билан боғлиқ салбий ҳолатлар бартараф этилиши билан бирга қатор муаммоларни ҳал қилиш имконияти яратилади. Булардан асосийси аввало тадбиркорликни, хусусийлаштирилган корхоналарни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг молиявий манбалари пайдо бўлади, бозор инфраструктурасини барпо этиш учун ресурслар вужудга келади ва аҳолини ижтимоий муҳофазалаш дастурини рўёбга чиқариш учун маблағлар жамланади.

Давлат мол-мулкани янги мулкдорларга сотиш йўли орқали уларнинг мулкчиликнинг бошқа шакллариغا айлантирилиши билан бирга хусусийлаш-

¹ Қаранг: И.А.Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.–Т., «Ўзбекистон», 1995, 56-бет.

тиришдан олинадиган маблағлар шу корхонанинг ўзини қўллаб-қувватлашга, янги рақобатлашувчи корхоналар барпо этишга ҳам сарфланади.

Навбатдаги муҳим хусусият – республикада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш чоғида аҳоли учун кучли ижтимоий кафолатлар яратилди ва таъминланди¹. Ижтимоий кафолатлар бир бутун имтиёзлар тизими орқали яратилди. Булар хусусийлаштирилаётган корхона меҳнат жамоасига акцияларни имтиёзли шартлар билан сотиш, янги мулкдорга эскирган асосий фондлар ҳамда ижтимоий инфраструктура объектларини бепул топшириш, давлат корхоналарининг мол-мулки, фермалар, боғлар ва шу кабиларни имтиёзли шартлар асосида хусусийлаштириш, ҳамда солиқ тўлашда айрим имтиёзлар бериш кабилардир.

Ижтимоий кафолатлар истеъмол саватининг энг кам миқдорини кузатиб бориш, энг кам иш ҳақини, даромад солиғини тартибга солиш кабиларни ҳам ўз ичига олади.

Ижтимоий муҳофазалаш давлатнинг барча мулкдорлар: хиссадорлар, хусусийлаштирилган уй-жойларнинг, сотиб олинган техника ва автотранспорт воситаларининг, ер майдонлари, хусусийлаштирилган фермалар ва бошқа *воситаларнинг эгаларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишида ўз ифодасини топади.*

Республикада давлат мулкни хусусийлаштиришнинг ўзига хос бошқа жиҳатлари Президентимиз И.А. Каримов томонидан баён қилинган иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг асосий қоидаларидан келиб чиқади. Булар қуйидагилар:

а) давлат мулкни хусусийлаштириш республикада амалга ошири-лаётган ислохотларнинг ички мантиқига бўйсиндирилади ва уларнинг асосини ташкил қилади;

б) мулкни хусусийлаштириш жараёни давлат томонидан бошқарилади;

в) хусусийлаштиришни ҳуқуқий-меъёрий жиҳатдан таъминлашда қонун-ларга риоя этилади.

Республикада хусусийлаштириш жараёнининг ҳозирги босқичдаги йўналишлари ислохотларни чуқурлаштириш талабларидан келиб чиқиб белгиланади. Бу аввало, кичик ва ўрта бизнесни, хусусий тадбиркорликни рағбатлантиришга қаратилиши зарур. Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек: «кичик ва ўрта бизнес, хусусий тадбиркорлик мамлакатнинг нафақат ялпи ички маҳсулотини шакллантиришда асосий бўғин, балки аҳоли бандлиги ва даромадлари манбаининг, миллий фаровонликка эришишининг муҳим омили ҳам бўлиши даркор².

Ҳозирги даврда хусусийлаштиришдаги анъанавий йўналиш давлат рўйхатига кирмаган корхона ва объектларни бу жараёнга жалб қилиш ҳам ўз ўрнига эга бўлиб қолаверади. 2008 йилда республикада хусусийлаш-тирилган корхона ва объектлар сони 392 бирликни ташкил қилиб, улардан 130,6 млрд. сўмлик маблағ олинган. Ёпиқ турдаги акционерлик жамиятларини

¹ Қаранг: И.А.Каримов Ўзбекистон, иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида.-Т.: «Ўзбекистон», 1995. 51 бет.

² Каримов И.А. Жамиятда тадбиркорлик руҳини қарор топтириш – тарққиёт гарови. «Халқ сўзи» газетаси, 2001 йил 18 июнь № 140.

кенг аҳоли қатлами, шу жумладан чет эл капитали иштирокини таъминлайдиган очик турдаги жамиятларга айлантириш хусусийлаштиришдаги навбатдаги йўналишдир.

Республикада давлат корхоналарини хусусийлаштириш, 1995-2008й.й.

3-жадвал

Кўрсаткичлар	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2008
Хусусийлаштирилган корхоналар сони	8537	1915	1231	451	448	374	1449	1912	1519	1228	980	392
Хусусийлаштириш натижасида ташкил қилинган нодавлат корхоналари сони	8537	1915	899	266	373	372	1238	1800	1452	1228	980	...
Акционерлик жамиятлари	1026	1257	456	110	141	152	227	223	75	28	3	...
Хусусий корхоналар	6036	420	260	1032	156	103	827	1252	981	1038	902	...
Бошқа турдаги корхоналар	1475	238	183	53	76	117	184	325	396	162	75	...
Хусусийлаштиришдан олинган маблағлар, млрд. сўм.	2.4	5.3	4.4	8.9	9.1	14.3	23.2	43.6	56.1	78.4	80.5	130.6

Республикада хусусийлаштириш бўйича қўйилган вазифа, давлат сектори бозор шароитида ҳам сезиларли рол ўйнашини инкор қилмайди. Чунки иқтисодиётнинг давлат корхоналари сақланиб қолиши керак бўлган соҳалар ҳам мавжуд. Бундай корхоналар учун уларнинг бозор шароитларига таркибан мослашувига имкон берадиган хўжалик юритиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Асосий таянч тушунчалар

Мулкчилик муносабатлари – бу мулкка эгаллик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

Мулкдан фойдаланиш – бу мол-мулкнинг иқтисодий фаолиятда ишлатилиши ёки ижтимоий ҳаётда қўлланилиши.

Мулкни тасарруф этиш – бу мол-мулк тақдирини мустақил ҳал қилиш.

Мулкка эгаллик қилиш – мулкдорлик ҳуқуқининг унинг эгаси қўлида сақланиб туришини билдиради ва яратилган моддий бойликларни ўзлаштиришининг ижтимоий шаклини ифодалайди.

Мулк объектлари – бу мулкка айланган барча бойлик турлари.

Мулк субъектлари – бу мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулк муносабатлар иштирокчилари.

Хусусийлаштириш – мулкка эгаллик ҳуқуқининг давлатдан хусусий шахсларга ўтиши.

Давлат тасарруфидан чиқариш – бу давлат мулки ҳисобидан бошқа нодавлат мулк шакллариининг вужудга келтирилиши.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Мулкчиликнинг моҳиятига таъриф беринг ва унинг турли шаклларининг иқтисодий мазмунини тушунтиринг. Мулкчиликнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мазмунини таърифланг.
2. Мулк шаклларига унинг субъектлари мос келадими? Мулк субъектларининг кўп даражали бўлишига сабаб нима? Мулкчилик шаклларининг фарқланиши асосида нима ётади? Мулк ҳар бир шаклининг (давлат, жамоа, аралаш, хусусий) тузилиш ва таркибини тушунтириб беринг.
3. Бозор иқтисодиётига ўтиш нима учун мулкчиликнинг турли шаклларини тақозо қилади? Давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш нима учун ҳозирги босқичда объектив зарурият ҳисобланади?
4. Хусусийлаштириш босқичлари ва шаклларига тавсиф беринг.
5. Хусусийлаштиришнинг қандай усулларини биласиз? Бу усуллардан бирини танлаб олишга қандай омиллар таъсир кўрсатади?

II БЎЛИМ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

7-Мавзу. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ

РЕЖА

1. Бозор иқтисодиётининг вужудга келиши ва унга ўтишнинг асосий моделлари.
2. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари.
3. Бозор иқтисодиётининг асосий муаммолари.
4. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари.

1. Бозор иқтисодиётининг вужудга келиши ва унга ўтишнинг асосий моделлари

Кишилиқ жамияти тарихий тараққиёти давомида товар хўжалиги бағрида бозор иқтисодиёти вужудга келиб, у борган сари ривожланиб боришини кўрсатди. XVII–XVIII асрларга келиб, инсоният хусусий мулкчиликка асосланган бозор иқтисодиётига ўтди. Иқтисодиётда унга хос бўлган туб белгилар секин-аста шаклланиб, пировард натижада қатор афзалликлар ҳамда айрим камчиликлари бўлган ҳозирги замон бозор иқтисодиётига хос яхлит иқтисодий тизим ташкил топди.

Дастлаб, яқка хусусий мулк монополияси ҳукмрон бўлиб, капиталистик жамиятга хос зиддиятлар кучайган

- XIX аср ўрталарида марксистик ғоя вужудга келди. Бу ғояга биноан жамият аъзоларининг фаровон яшаши, адолат ўрнатилиши учун адолатсизликнинг бош манбаи хусусий мулкчилик йўқотилиши лозим эди. Шу ғояга биноан собиқ иттифоқ ва айрим мамлакатларда хўжалиқ юритишнинг альтернатив варианты тарзида маъмурий буйруқбозлик, марказий режалаштиришга асосланган хўжалиқ юритиш вужудга келди.

Бу хўжалиқ юритиш шаклида:

- Хусусий мулкчиликни йўқотиш;
- Бозор, товар-пул муносабатларини тугатиш;
- Неъматлар ва ресурсларни тақсимлашнинг бозор механизми ўрнига ижтимоий мулкчиликка асосланган давлат тақсимооти ва назоратини ўрнатиш;
- Ҳар бир кишини яратган неъматлардаги улушини қилган меҳнатига қараб белгилаш, меҳнат миқдорини эса иш вақти асосида аниқлаш кўзда тутилади.

Тарихий парадокс шундаки, марксизмнинг асосий концепцияси – инсонни нурли келажакка олиб боришнинг назарий жиҳатдан илгари сурилган ғояси билан тарихий тажрибада эришилган натижа кескин фарқ қилади. Тарихий тажриба ижтимоий мулкчиликка, бир марказдан, режа асосида бошқаришга асосланган иқтисодиёт сароб эканлигини кўрсатди. Шундай бўлиши муқаррар эди. Сабаби, хусусий мулкчиликка барҳам бериб, ижтимоий, яъни давлат мулки

монополиясини ўрнатилиши бозор муносабатиларини чеклаш, монополизмни вужудга келтириш ва бозор иқтисодиётининг ҳаракатга келтирувчи асосий куч бўлган рақобатни йўқолишига олиб келади.

Бозор иқтисодиётида юқори даражада бажарилган ишни рағбатлантириш меҳнат бозоридаги рақобат орқали хал этилади. Айнан меҳнат бозоридаги рақобат меҳнатнинг юқори унумдорлиги ва иш сифатини таъминлайди. Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат эса харажатларни пасайтириш, маҳсулот сифатини яхшилашга олиб келади. Нархларнинг эркинлиги эса зарур товар ва хизматлар мўл кўллигини таъминлайди.

Маъмурий буйруқбозликка асосланган хўжалик юритишда иш ҳақи марказлашмаган тарзда ставкалар асосида режа бўйича белгиланган.

Иқтисодий рағбатлантиришдан кўра меҳнатга мажбур қилиш кўпроқ рол ўйнаган. Корхоналарда маблағларни муқобил ишлатишнинг иложи йўқ, чунки бутун фаолият режадан чиқмаслиги керак эди. Зарар келтирадиган корхоналарнинг банкрот бўлиш хавфи йўқлиги уларнинг самарали ишлаш заруратини йўққа чиқаради. Зарар келтирадиган корхоналар дотация олар, фойда келтирадиганлар маблағи бюджетга тортилар эди. Фойданинг рағбатлантирувчи роли йўққа чиқарилди. Асосий эътибор директив режа топшириқларини бажаришга қаратилди. Ҳар бир корхоналарнинг иш фаолиятига режани бажаришига қараб баҳо берилди.

Белгиланган нархларнинг қатъийлиги ҳам самарасиз харажатлар кўпайишига олиб келди. Иккинчи томондан, тақчилликнинг асосий сабабларидан бирига айланди.

Бозор иқтисодиёти эса демократияга асосланган. Иқтисодий демократиянинг асоси – бозор. У иқтисодиётдан тортиб жамият ҳаётининг сиёсий, ҳуқуқий-маънавий томонларигача демократлашувига олиб келди.

Бозор муносабатлари тизимида шундай рағбатлантирувчи куч жойланганки, у муттасил иқтисодий ўсиш ва социал ривожланишни таъминлайди. Бозор тизимининг афзаллигини Таиланд, Жанубий Корея, Тайван, Сингапур каби Осиё мамлакатлари ҳам намойиш этди. Ҳозирги пайтда Хитой, Шарқий Германия (Собиқ ГФР), Вьетнам ҳам унинг устунлигини кўрсатмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш тарихий объектив зарурат бўлиб, келажакда равнақ топишининг, оқилона хўжалик юритишга эришишнинг ягона йўли сифатида Ўзбекистон ҳам бозор иқтисодиётига ўтиш йўлини танлади.

XX асрга келиб бозор иқтисодиётига ўтиш глобал, яъни умумжаҳон воқелигига айланди. Бозор иқтисодиётига ўтиш мураккаб жараён, шунинг учун у узоқ вақт давом этади. Ундан ташқари, ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтишнинг турли моделлари, йўналишлари асосида амалга ошади. Ҳар бир мамлакатнинг бозор иқтисодиётига ўтишининг ўзига хос йўли қуйидаги омилларга боғлиқ:

- Географик ўрни;
- Табиий ресурсларнинг мавжудлиги ва уларнинг захираси;
- Тарихий тараққиёт даражаси;
- Аҳолининг анъаналари ва урф-одатлари;

- Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш даражаси;
- Жамиятнинг ижтимоий йўналиши.

Шу билан бирга бозор иқтисодиёти моделларининг умумий томонлари бўлиб, булар:

- Бозор иқтисодиётининг турли-туман мулкчиликка асосланганлиги;
- Товар ва хизматларга эркин нархлар устунлиги;
- Рақобат курашига асосланиши;
- Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг маълум тизими мавжудлиги ва бошқалардан иборат.

Бозор иқтисодиёти барча мамалакатларда ўз хусусиятлари ва умумий томонларининг ўзига хос қоришмасидан иборат бўлиб, иқтисодий фанда ҳар қил модел (андоза) тарзида ифодаланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш моделларини тарихий нуқтаи назардан 3 гуруҳга бўлиш мумкин. Ана шундай гуруҳларга бўлишнинг асосий мезони қилиб:

- Давлат дастурларининг мақсади, йўналиши;
- Иқтисодиётни тартибга солиш усуллари;
- Иқтисодиётда давлат секторининг улуши;
- Иш ҳақидаги фарқ кабилар олинади.

Бозор иқтисодиётига ўтишнинг қуйидаги асосий моделларини ажратиб кўрсатишади:

I. Фарбий Европа мамлакатлари ва бошқа ривожланган мамлакатлар йўли. Бунда бозор иқтисодиётига эволюцион ўзгаришлар орқали ўтиб борилади. XX асрнинг 30-йилларига келиб, айниқса 50-йиллардан бу жараён янада тезлашди. Бу моделни иқтисодчилар классик модел деб атайдилар. У бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин. Чунки, классик моделда бозор иқтисодиётининг қонун-қоидалари, ҳаётийлиги синаб кўрилган. Классик моделнинг ўзи ҳам 3 га бўлинади:

1. Социал бозор иқтисодиёти модели кўпроқ фуқаролар манфаатини ҳимоя қилиш, узоқ муддатли дастурлар ишлаб чиқиш, аҳолининг ҳаддан зиёд табақаланишига йўл қўймаслик, давлат мулки улушининг бошқа моделларга қараганда кўплиги (25–30%) билан ажралиб туради. Бу модель Германия, Австрия, Скандинавия мамлакатларига хос.

2. Аралаш ёки эркин бозор иқтисодиёти моделида эса давлат тадбир-корликни ривожлантириш учун шароит яратиши, иқтисодиётни тартиблашда устун даражада тактик усуллардан фойдаланиш, иқтисодиётда давлат мулкининг ҳиссаси (10% атрофида) камлиги, аҳолининг табақаланиши, иш ҳақидаги фарқнинг катталиги билан ажралиб туради. Бу модельни қўллаган энг типик мамлакат сифатида АҚШ ни кўрсатиш мумкин.

3. Корпоратив иқтисодиёт модели давлатнинг йирик бизнес манфаатини ҳимоя қилиш, асосий устувор тармоқларни аниқлаб, уларнинг ривож-

ланишига ёрдам бериш, давлат мулки ҳиссаси камлиги, лекин иш ҳақидаги фарқ ҳаддан ташқари катта эмаслиги билан фарқланади. Бу ижобий натижалар билан ўтиш Японияда ва унинг издошлари бўлган мамлакатларда қўлланилган.

Бозор иқтисодиёт моделлари¹

Т/Т №	Модель турлари	Асосий тавсифий белгилари
1	Америка	<ul style="list-style-type: none"> • Давлатнинг тартибга солиш роли энг кам даражада (сезиларсиз); • Тадбиркорликнинг ҳар томонлама рағбатлантирилиш; • Аҳоли даромадларининг сезиларли даражада табақаланиши
2	Япония	<ul style="list-style-type: none"> • Давлатнинг иқтисодиётга таъсири юқори даражада; • Иш ҳақи даражасидаги фарқлар сезиларсиз.
3	Германия	
4	Швед	<ul style="list-style-type: none"> • Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг ижтимоий йўналтирилганлиги, камтаъминланган аҳоли қатламига ғамхўрлик кўрсатиш; • Иқтисодиёт давлат секторининг юқори салмоққа эгаллиги.
5	Француз	<ul style="list-style-type: none"> • Давлатнинг тартибга солишдаги юқори роли; • Давлат тадбиркорлик фаолияти кўлашининг анча кенглиги.
6	Жанубий Корея	<ul style="list-style-type: none"> • Молия-кредит соҳасида давлат монополияси; • Экспортни рағбатлантириш ва импортни чеклаш.
7	Хитой	<ul style="list-style-type: none"> • Марказлашган режали иқтисодиёт моделидан «социалистик режали товар иқтисодиёти» моделига ўтиш; • Бозорлар (фонд, товар ишчи кучи ва бошқалар) тизимининг яратилганлиги.
8	Россия	<ul style="list-style-type: none"> • Марказдан бошқариш ва бозор механизмининг уйғунлашганлиги; • Аҳоли ижтимоий ҳимояланганлигининг етарлича юқорилиги.

II. Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил тараққиёт йўлига ўтиб ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси малакатлари йўли.

Бу йўл мустамлакачиликдан қолган қолоқ, анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш йўлидир. Бунда бозор иқтисодиётига хос белгилар турли

¹ Гордиенко Д.В. Основы экономической безопасности государства. Курс лекций: учеб. – метод. пособие. – М: Финансы и статистика. ИНФРА – М., 2009. с 17.

хўжаликлар: азалий натурал хўжалик, ривожланиш даражаси, бозор муносабатларига тортилиши жиҳатидан фарқ қилишига қарамай, трансформация орқали юз беради.

Ривожланаётган мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтиш: а) бозор инфраструктурасини яратиш; б) иқтисодиётни барқарорлаштириш; в) саноат тармоқларини (айниқса қайта ишловчи) вужудга келтириш орқали юз беради.

Бу мамлакатлар учун бозор иқтисодиётига кириб бориш мустақиллик гарови ҳисобланади. Сабаби бозор иқтисодиётига ўтиш ишлаб чиқаришнинг жадал ўсишига олиб келади.

III. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг собиқ социалистик мамлакатлар йўли. Бу мамлакатларда давлат мулки ҳукмрон мавқега эга бўлиб, иқтисодиёт давлат томонидан марказлашган тарзда тузилган режалар асосида бошқарилган. Яратилган маҳсулот ҳам давлат томонидан тақсимланган.

Тоталитар иқтисодиётнинг бозор билан умумийлиги йўқ, улар бир-бирига зид, табиатан ҳар хил. Шунинг учун ҳам бу моделда аҳолига бозор муносабатлари ғояларини сингдирмай, уларда янгича кўникма ҳосил этмай туриб, бозор иқтисодиётига ўтиб бўлмайди. Лекин бу тизимнинг афзаллиги шундаки, у ўзига хос йўллар билан кучли ишлаб чиқариш ва илмий-техникавий кадрлар потенциалини яратган. Уларга таянган ҳолда бозор иқтисодиётига ўтиш нисбатан енгил кечиши мумкин.

Бу тизимга кирган мамлакатларда хусусий мулк тамомила йўқотилган ёки қисман мавжуд. Тадбиркорликка интилиш, иқтисодий тараққиёт даражаси турлича; масалан, Польша, Венгрия, Германияда хусусий мулкчилик улуши анча юқори сақланган. Собиқ Иттифоқида эса акинча, хусусий мулк тамомила йўқотилган. Буларнинг ҳаммаси албатта, бозор иқтисодиётига ўтишда ўз таъсирини ўтказади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш учун ислоҳатлар икки йўл билан амалга оширилади: а) бозор иқтисодиётига тезлик билан ўтиш; б) бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш.

Собиқ ГДР (ГФР билан қўшилиб ягона давлат вужудга келиши туфайли), Польшада қисқа муддатда бозор иқтисодиётига ўтиш амалга оширилди.

Бошқа мамлакатларда ўз хусусиятларидан келиб чиқиб, бозор иқтисодиётига ўтиш амалга оширилиб, бу турли муддатларни талаб этди.

Умуман олганда ўзининг ёрқинлиги, самарадорлиги, эришган ютуқлари билан жаҳон иқтисодиёти тараққиёти тарихига кирган моделлар «Америка», «Япония», «Германия», «Швеция», «Жанубий Корея», «Хитой» модели ва бошқалар ҳисобланади.

«АҚШ модели» либерал модел сифатида тавсифланади. Америкача андозанинг ўзига хос хусусияти унинг тадбиркорликни аҳоли орасида кенг ёйишга, оммавийликка эришишни таъминлашга асоланганлигидадир. У жамият аъзоларидан ҳар бирининг ишбилармонлик фаолиятини қўллаб-қувватлаш, иқтисодий фаолиятни, хусусий манфаатдорликни ошириш учун кенг шарт шароит яратишга қаратилган.

«Японча модел» – бу иккинчи жаҳон урушида вайронага айланган мамлакат аҳолисининг қаттиқ меҳнати ҳисобига, ҳокимиятни ҳар томонлама ва

сўзсиз қўллаб-қувватлаши, ватанпарварлик туйғуси асосида яратилган. Япония ҳарбий харажатлардан воз кечгач, тинчлик мақсадида барча ресурсларни тўплаш ва ишлатиш ҳамда саноатда иқтисодий потенциални ўстириш имкони яратилди. Энг аввало, ишлаб чиқариш экспортга мўлжалланиб, мослаштирилиб валюта ишлаб топилди, унинг эвазига хорижий мамлакатлардан, айниқса Америка ва Ғарбий Европадан энг янги техника, технология, лицензия, патент, «ноу-хау» сотиб олиниб, юқори меҳнат унумдорлигига эришилди, тадбиркорлик қўллаб қувватланди. Жаҳон бозорида хом ашё ва ёқилғининг арзонлашуви, нисбатан арзон иш кучи, катта ҳарбий харажатларнинг йўқлиги Япония экспортининг ортиб боришига олиб келди. Бу борада йирик компанияларни қўллаб-қувватлаш, мамлакатда илмий техникавий тараққиётга алоҳида аҳамият берилиши катта роль ўйнайди.

Аҳолининг табақаланиши дастлаб кучайган бўлса, мақсадга эришилгач, уларнинг эҳтиёжманд қисмига давлат ва фирмалар ёрдами кучайтирилди ва натижада умумий фаровонликка эришилди.

«Шведча модел» – унинг бошқа моделлардан фарқ қилувчи хусусияти ижтимоий йўналтирилганлиги, мулкдаги нотенгликни қисқартиришга қаратилганлигидир. Аҳолининг кам таъминланган қатлами ҳимоя қилинади. Ишсизликни камайтириш чора-тадбирлари кўрилади. Бу андозанинг шаклланишида Швециянинг тарихан иқтисодий жиҳатдан юксак ривожланганлиги ва меҳнаткашлар касаба ташкилотларининг жамиятда, айниқса ишлаб чиқаришда катта ўрин тутиши алоҳида аҳамиятга эга бўлганлигидир.

«Немисча модел» – бу модел ижтимоий йўналтирилганлиги билан ажралиб туради. Ижтимоий бозор иқтисодиётининг бош ғояси Людвиг Эрхардга (1897–1977) тегишли. У 1949–1963-йиллар давомида ГФРнинг иқтисодиёт вазири, 1963–1966-йилларда эса федерал канцлер бўлиб ишлаган.

Дастлаб, Эрхард индустриаллаштириш режасини ишлаб чиқди. Унда саноат маҳсулотини 1936 йилга нисбатан 65%, 1938 йилга нисбатан эса 50-55% га кўпайтириш режалаштирилган. Бундан ташқари пул ислоҳоти, нарх-наво ислоҳоти ўтказиш, давлатнинг иқтисодиётдаги ролини белгилаб, қай даражада аралашуви кўрсатилган.

Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти концепцияси мазмунан фақат иқтисодиётга тегишлигина эмас, балки унда инсоннинг эркинлиги масалалари ҳам илгари сурилган.

«Жанубий Корея модели» – бу модел шуниси билан қизиқарлики, у Жанубий Кореяни қисқа муддат ичида қолоқ мамлакатлар сафидан ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқди. 1962 йили иқтисодий ислоҳотлар бошланаётган пайтда аҳоли жон бошига тўғри келадиган даромад 82 долларга тенг бўлган бўлса, 1996 йилга келиб 10,6 минг долларга етди.

Марказлаштирилган тарзда узоқ ва ўрта муддатли режалар, мақсадли дастурлар тузиш, уларда ишлаб чиқариш топшириқлари ҳамда бажариш муддатларининг белгиланиши, хўжалик юритишда бозор услубларини қўшиб олиб бориш Жанубий Кореяга қисқа муддатларда ривожланган мамлакатлар сафига қўшилиб, жаҳон цивилизациясида ўзига хос муносиб ўринни эгаллаш имконини беради.

«Хитой модели» – иқтисодиётни қайта қуриш қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдан бошланди. Қишлоқ хўжалигида халқ коммуналлари асосий хўжалик юритувчи субъект бўлиб, давлат пудрат тизими барпо қилинди. Бу иш 1984 йил охирига келиб якунланди. Оилавий пудрат деҳқон хўжалигини бир оила аъзолари ташкил этиб, фойдаланиш учун ер 15-20, баъзи жойларда 30 йилга берилган. Ерга оила ёки бир неча оила қўлидаги ўзи эгалик қилаётган техника, асбоб-ускуна ва бошқалар ёрдамида ишлов берилади. Деҳқонлар ишлаб чиқарган маҳсулотларининг бир қисмини давлатга шартнома асосида топширадилар, бир қисмини солиқ ўрнида, яна бир қисмини маҳаллий фондга, қолгани ўз ихтиёрига кўра юқори нархда давлатга ёки бозорда сотишлари мумкин эди.

Шундай қилиб, ҳар бир мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан ўхшашлик томонларига қараб, уларни бозор иқтисодиётига ўтишнинг у ёки бу гуруҳига киритиш мумкин. Шу билан бирга ҳар бир мамлакат ўзига хос хусусиятлар билан бошқалардан фарқ қилар экан, ҳақли равишда бозор иқтисодиётига ўтишда ўз йўлига эга, у ўз моделини яратади деб айта оламиз.

2. Бозор иқтисодиётининг мазмуни ва асосий белгилари

Бозор иқтисодиёти – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир. Бундай иқтисодиёт эркин товар-пул муносабатларига асосланади, унинг негизида товар ва пулнинг турли шаклларидаги ҳаракати ётади, иқтисодий монополизмни инкор этади. Ҳозирги замон иқтисодий назарияларида бозор иқтисодиёти деганда бозор хўжалиги субъектлари иқтисодий ҳатти-ҳаракатларининг эркин, мустақил равишда юз бериши ва уларнинг товар-пул механизми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви тушинилади. Бозор иқтисодиётида бозор алоқалари бутун тизимни, унинг ҳамма босқичларини ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнларини ҳамда иқтисодий муносабатларининг барча субъектларини қамраб олади.

Демак бозор иқтисодиёти – бу хусусий мулк устунлигига асосланган ҳамда иқтисодий жараёнлар бозор механизми ёрдамида бошқариладиган ва тартибга солинадиган иқтисодиётдир.

Бозор иқтисодиёти субъектлари таркибига тадбиркорлар ҳам, ўз меҳнатини сотувчилар ҳам, пировард истеъмолчилар, ссуда капитали эгалари ҳам киради. Одатда, бозор хўжалигининг барча асосий субъектлари 3 га бўлинади:

1. **Уй хўжаликлари** – иқтисодиётнинг истеъмочилик соҳасида фаолият кўрсатувчи асосий таркибий бирлик. Уй хўжаликлари доирасида моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларида яратилган товар ва хизматлар истеъмол қилинади. Бозор иқтисодиётида уй хўжаликлари мулкдор ва ишлаб чиқариш омилларини етказиб берувчилар ҳисобланади. Иқтисодий ресурсларни сотишдан олинган пул даромадлари шахсий эҳтиёжни қондириш учун сарфланади.

2. **Тадбиркор (корхона) лар сектори** – бу даромад (фойда) олиш мақсадида амал қилувчи иқтисодиётнинг бирламчи бўғинларидир. У иш юритиш учун ўз капиталини ёки қарзга олинган капитални ишга солишни тақозо этади ва ундан олинган даромад ишлаб чиқариш фаолиятини кенгайтириш учун сарфланади. Тадбиркорлар товар хўжалигида товар ва хизматларни етказиб беради.

3. **Давлат** – фойда олишни мақсад қилиб қўймаган асосан иқтисодиётни тартибга солиш вазифасини амалга оширадиган, ҳар хил бюджет ташкилотлари ва муассасалари сифатида намоён бўлади.

Ҳар қандай бозор иқтисодиётини тартибга солиш механизми асосан тўртта таркибий қисмдан иборат бўлади: баҳо, рақобат, талаб ва таклиф.

8-чизма.

Баҳолар нисбати ўзгариб туради, шунинг учун баҳо, ишлаб чиқарувчи учун ишлаб чиқариш хажмининг ўзгариши зарурлигини аниқлашда йўл кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Талаб ва таклиф ҳамда рақобатчилик муҳитидаги ўзгаришлар, ўз навбатида, баҳолардаги ўзгаришларни келтириб чиқаради.

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилари қуйидагилардан иборат:

- Турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва тенглиги ҳамда хусусийлик устиворлиги;
- Тадбиркорлик, танлов ва нархлар эркинлиги;
- Рақобат курашининг мавжудлиги;
- Давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви;
- Бозорни харидор измига бўйсунуши;
- Корхона ва фирмаларнинг ички ҳамда ташқи шарт-шароитлар ўзгаришларга мослашувчанлиги.

Ана шу белгилар мавжуд бўлганда, бозор механизми яхши ишлай бошлайди, ҳақиқий рақобат вужудга келади, иқтисодиётни ўз-ўзидан тартибга соладиган, мувозанатга келтирадиган механизми вужудга келади.

Бозор иқтисодиётининг бу белгилари унинг ҳамма босқичлари учун умумийдир. Лекин бозор иқтисодиётининг мазмуни ва белгилари ҳақида гап борганда бу иқтисодиётнинг тарихда таркиб топган икки турини бир-биридан фарқ қилиш зарур. Унинг биринчи кўриниши узоқ вақт давомида шаклланди, ғарбдаги ривожланган мамлакатларда XIX асрнинг охирларигача давом этиб келди. У иқтисодий адабиётларда классик ёки соф бозор иқтисодиёти деб ном олди. Унинг асосий белгилари: а) хусусий мулкчиликка асосланган ҳолда иқтисодий фаолият юритиш; б) капитал ва ишлаб чиқаришнинг корхона миқёсида умумлашганлиги; в) тадбиркорлар, ишчилар, ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг шахсий эркинлиги; г) тадбиркорларнинг юқори фойда олиш учун курашлари; д) иқтисодиётининг талаб ва таклиф, эркин бозор баҳоси ва рақобат курашлари асосида тартибланиши; е) аҳолининг ижтимоий ҳимоя қилинмаслиги ишсизликнинг ва аҳоли ижтимоий табақалашувининг кучайиши.

Бозор иқтисодиётининг иккинчи кўриниши ҳозирги замон ривожланган аралаш иқтисодиёт деб аталиб, XIX асрнинг ва XX аср бошларидан буён амал қилади. Унинг асосий белгилари:

- Мулкчиликнинг турли шаклларига, яъни хусусий, давлат, жамоа, аралаш ва бошқа мулк шаклларига асосланиб, иқтисодий ва тадбиркорлик фаолиятининг юритилиши;
- Капитал ва ишлаб чиқаришнинг юқори даражада умумлашганлиги, мулкнинг бир қисми монополиялар ва давлат қўлида тўпланиб, миллий ва халқаро миқёсида умумлашганлиги;
- Иқтисодиётни тартибга солишда давлатнинг фаол иштироки. Бунда давлат фан-техника тараққиёти ва бошқа омилларни ҳисобга олиб, турли иқтисодий тадбирларни, ривожланиш истиқболини аниқлаш, турли соҳалар ва тармоқлар ўртасидаги нисбатларни тартибга солиш чора-тадбирларини белгилаш вазифаларини бажаради;
- Хўжаликларни юритишда режа усулидан фойдаланишнинг кучайиши (бизнес режаси, маркетинг тизими орқали бошқариш);
- Ижтимоий ҳимоянинг кучайиши. Бунда турли хил давлатга, жамоалар ва хусусий кишиларга тегишли ижтимоий таъминот ва ижтимоий суғурта фондларининг вужудга келиши.

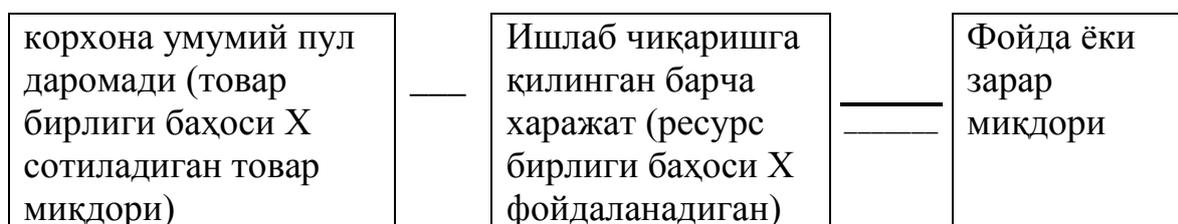
Бу иккала турдаги бозор иқтисодиётининг асосий белгилари ва хусусиятлари сақланиб қолади, уларда товар ва пулнинг ҳаракати, уларнинг қонунқоидалари ривожланиш учун негиз ва шарт-шароит бўлиб хизмат қилади.

Бозор иқтисодиётида юқорида тилга олинган белги ва тартиблар билан бирга, барча ҳозирги замон иқтисодий тизимларига хос бўлган бир қатор шарт-шароитлар бўлишини тақозо қилади. Булар қуйидагилар: илғор технология ва янги техник воситалардан кенг миқёсда фойдаланиш, ишлаб чиқаришни ихтисослашиши ва кооперацияси; пул ва унга тенглаштирилган молиявий воситаларнинг қўлланиши.

3. Бозор иқтисодиётининг асосий муаммолари

1. Нима ишлаб чиқариш зарур? Фойда келтирадиган товарлар ишлаб чиқарилади, зарар келтирадиганлари ишлаб чиқарилмайди.
2. Қандай ишлаб чиқариш зарур? Янги техника ва технолигиёга асосланган корхоналарда ишлаб чиқариш зарур.
3. Қанча ишлаб чиқариш зарур? Иқтисодий ресурслар тақозо қиладиган миқдорда ишлаб чиқарилади.
4. Ким учун ишлаб чиқариш зарур? Аҳолининг алоҳида табақалари (юқри, ўрта ва кам таъминланганлар) талабини ҳисобга олиб ишлаб чиқариш ташкил қилинади.
5. Иқтисодий тизим рўй берадиган ўзгаришларга мослаша оладими? Бунда мавжуд иқтисодий тизим бозор иқтисодиёти муҳитига мослаша олишлик даражаси ҳисобга олинади.

Фойда олиш ёки зарар кўриш мумкинлигини корхона умумий даромадларини барча харажатлари билан таққослаш орқали аниқланади.

4. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари

Бозор иқтисодиётининг афзалликлари юқоридаги таҳлиллардан келиб чиққан ҳолда уларнинг учтаси эътиборга лойиқдир. Булар:

1. Ресурсларни тақсимлашнинг самарадорлиги. Бозор тизими ресурсларни самарали тақсимлашга ёрдам беради. Унинг мазмуни шуки, рақобатли бозор тизими ресурсларни жамиятга энг зарур бўлган товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтиради. У ишлаб чиқариш учун ресурсларни уйғунлаштиришнинг анча самарали усуллари ва ишлаб чиқаришга янги, анча самарали технологияни қўллашни тақозо этади. Қисқаси, бозор тизими шахсий манфаатни шундай тартибда бошқарадики, у жамият учун мавжуд ресурслардан зарур товарларни талаб даражасига мос миқдорда ишлаб чиқаришни таъминлайди.

2. Эркинлик. Бозор иқтисодиёти тизимининг муҳим афзалликларидан бири шундаки, у шахсий эркинлик ролига устуворлик беради. Кўплаб айрим шахслар ва корхоналар иқтисодий фаолиятини уйғунлаштириш ва ташкил қилиш бозор иқтисодиётининг асосий муаммоларидан биридир. Бундай уйғунлаштиришни амалга оширишнинг икки усули мавжуд. Бири – марказдан бошқариш ва мажбур қилиш тадбирларини қўллаш; иккинчиси – бозор тизими воситаси орқали ихтиёрий ҳамкорлик. Фақат бозор тизими иқтисодий фаолиятни мажбур қилмасдан уйғунлаштиришга лаёқатлидир. Бозор иқтисо-

диёти тадбиркорлик ва танлаш эркинлигини намоёиш қилади, хусусан шу асосда у муваффақиятга эришади.

3. Бозор иқтисодиётининг яна бир афзаллиги шундаки, бунда ҳар бир шахс, корхона, фирма ва корпорациялар тинимсиз ҳаракатда ва изланишда бўлишади. Чунки хўжасизлик, сусткашлик, беғамлик ҳар қандай хўжалик тизимини хонавайрон қилишга олиб келади. Жисмоний ва юридик шахслар рақобатга бардош бериш, доимий равишда фойда олишни таъминлаш учун курашади. Натижада бозор иқтисодиёти миллион-миллион кишиларни ҳаракатга солади, уларни боқимандалик кайфиятидан қутқаради.

Бозор иқтисодиётининг зиддиятлари шундаки, у ўзининг бош назорат механизми – рақобатнинг кучсизланишига йўл қўяди ва ҳатто буни рағбатлантиради

Бозор иқтисодиётидаги эркин муҳитда тадбиркорлар фойда кетидан қувиб ва ўз иқтисодий мавқеини яхшилашга интилиб, рақобатнинг чекланган йўлидан озод бўлишга ҳаракат қиладилар. Фирмаларнинг қўшилиб кетиши, компанияларнинг хуфёна келишуви, шафқатсиз рақобат – буларнинг ҳаммаси рақобатнинг кучсизланиши ва унинг тартибга солувчилик таъсирининг пасайиб боришига олиб келади.

Бозор тизими рағбатлантирадиган техника тараққиёти ҳам рақобатнинг заифлашишига олиб келади. Энг яхши технология одатда: а) жуда катта миқдордаги реал капиталдан фойдаланишни; б) йирик бозорлар бўлишини; в) комплексли, марказлашган ва қатъиян бир бутун бўлиб бирлашган бозорнинг таркиб топиши; г) бой ва ишончли хом ашё манбаларини талаб қилади. Бундай технология бозорнинг ҳажмига нисбатан кенг миқёсдаги ҳисобланувчи ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлиши зарурлигини билдиради. Бошқача айтганда, энг янги технологияни қўллаш асосида ишлаб чиқаришнинг энг юқори самарадорлигига эришиш, кўпинча кўп миқдордаги майда фирмалар эмас, балки унча кўп бўлмаган йирик ишлаб чиқарувчилар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Бозор иқтисодиётининг навбатдаги зиддияти жамият аъзолари даромадларидаги тенгсизликнинг кучайиб бориши ва аҳолининг табақаланиши билан боғлиқ. Бундай иқтисодиёт ҳар қандай юксак даражада ривожланмасин, даромадлар тенгсизлигини бартараф қила олмайди, фақат уни маълум даражада юмшатиши мумкин.

Бозор иқтисодиётининг умумий эътироф этилган камчиликларидан бири шундан иборатки, у ижтимоий истеъмол қилинадиган неъматлар ва хизматларни ишлаб чиқариб, бозорга таклиф қилишга қодир эмас. Шу сабабли жамият аъзоларини бундай неъматлар ва хизматлар билан таъминлаш давлат зиммасида бўлади.

Товарлар ҳажми билан пул массаси ўртасидаги рўй бериб турадиган номувофиқликни бартараф эта олмаслиги ҳам бозор иқтисодиётининг зиддияти ҳисобланади ва бу – пулнинг қадрсизланиши – инфляция билан бирга боради.

Асосий таянч тушунчалар

Бозор иқтисодиёти – товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи кунун-қоидалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иқтисодий тизимдир.

Бозор механизми – бозор иқтисодиётининг амал қилинишини тартибга солишда ва иқтисодий жараёнларни уйғунлаштиришда қўлланиладиган дастак ва воситалар, яъни мурувватлар тўпламидир.

Уй хўжаликлари – иқтисодиётнинг истеъмолчилик соҳасида фаолият қилувчи асосий таркибий бирлик.

Тадбиркорликнинг (корхона) сектори – иқтисодиётнинг бирламчи ишлаб чиқариш бўғинлари.

Давлат – иқтисодиётни тартибга солиш мақсадида фаолият қилувчи муассасалар.

Такрорлаш учун саволлар

1. Бозор иқтисодиёти мазмуни ва асосий белгилари нималардан иборат?
2. Классик ва ҳозирги замон бозор иқтисодиётининг умумий томонларини ва фарқларини тушунтириб беринг.
3. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари нималардан иборат?

8-Мавзу. ЎТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

РЕЖА

1. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари.
2. Республикада бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари.
3. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари.
4. Ўзбекистонда иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш вазифалари.
5. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида республикада ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг уствор йўналишлари.

1. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари

Бозор иқтисодиётининг олдинги мавзуда тилга олинган белгилари узоқ давр давомида шаклланиб, пировард натижада яхлит ижтимоий тизимни ташкил қилади.

Бунда бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари (моделлари) хилма-хил бўлиб, уларнинг умумий ва хусусий томонлари фарқланади.

Жаҳон тажрибасида бозор иқтисодиётига ўтишнинг барча йўллари умумлаштирилиб, қуйидаги учта асосий моделга бўлинади:

- I. Ривожланган мамлакатлар йўли;
- II. Ривожланаётган мамлакатлар йўли;
- III. Собиқ социалистик мамлакатлар йўли.

Бу йўлларнинг умумийлиги шундаки, уларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишни мақсад қилиб қўяди ва мазкур иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, амал қилиш механизми кўп жиҳатдан умумий бўлади. Шу билан бирга ҳар бир йўлнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам бор, бу эса бозор муносабатларини шакллантиришнинг ижтимоий-иқтисодий, тарихий, миллий шароитлари ҳар хил бўлишидан келиб чиқади.

Масалан, бозор муносабатларига ўтишнинг ғарбча модели (ривожланган мамлакатлар йўли)да оддий товар хўжалигидан эркин рақобатга асосланган классик ёки эркин бозор иқтисодиётига ва ундан маданийлашган бозор иқтисодиётига ўтилади.

Мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил ривожланаётган мамлакатларнинг бозор иқтисодиётига ўтиш йўлининг хусусияти – бу қоқоқ, анъанавий иқтисодиётдан эркин бозор иқтисодиётига ўтишдир. Ниҳоят, собиқ социалистик мамлакатлар йўлининг муҳим белгиси марказлаштирилган, маъмурий – буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан ҳозирги замон ривожланган бозор тизимига ўтишдан иборатдир. Бу йўлнинг бошқа йўллардан фарқи шундаки, тоталитар иқтисодиётнинг бозор иқтисодиёти билан умумийлиги йўқ, улар батамом бир-бирига зид. Шу билан бирга учинчи йўлда бозор муносабатларига ўтаётган мамлакатларнинг ўзи ўтиш шароитлари, иқтисодий ривожланиш даражаси, мулкчилик ва хўжалик юритиш шакллари билан бир-бирларидан фарқланади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига ўтишнинг мазкур йўлининг ўзига хос хусусиятларидир.

Марказлашган маъмурий-буйруқбозликка асосланган иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишда мақсад бир хил бўлса-да, турли мамлакатлар турли йўлларни танлашлари мумкин. Ҳаммага маълумки, бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишда икки йўл, яъни революцион ва эволюцион йўллар мавжуд. Польша, Чехословакия, Россия ва бошқа айрим мамлакатлар бозор иқтисодиётига ўтишнинг революцион йўлини, бирданига катта тўнтаришлар қилиш йўлини танладилар. Бошқача айтганда улар «қарахт қилиб даволаш» деган усулни қўладилар. Бу йўлни амалга ошириш учун Россияда «300-кун», «500-кун» деган ўтиш дастурлари ишлаб чиқилди. Бу дастурларни тезкорлик билан амалга ошира бошладилар. Бунда улар бир тизимдан иккинчи тизимга ўтишда анча узоқ муддатли ўтиш даври бўлишини унутдилар. Натижада бу мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳажми кескин тушиб кетди, қўплаб корхоналар ёпилиб, ишсизлар сони кўпайди, пулнинг қадри кескин пасайиб кетди, иқтисодиёт ва кишиларнинг иқтисодий аҳволи оғирлашди.

Ўзбекистонда қабул қилинган ўзига хос ислоҳот ва модернизация модели орқали биз ўз олдимизга узоқ ва давомли миллий манфаатларимизни амалга

ошириш вазифасини кўяр эканмиз, энг аввало, «шок терапияси» деб аталган усулларни бизга четдан туриб жорий этишга қаратилган уринишлардан, бозор иқтисодиёти ўзини ўзи тартибга солади, деган ўта жўн ва алдамчи тасаввурлардан воз кечдик.

Шунинг учун Ўзбекистон бу йўлдан бормаи бошқа йўл танлади. Бу йўл Ўзбекистоннинг ўзига хос маданий, тарихий, иқтисодий ва табиий хусусиятларини ҳамда бу йўлдаги жаҳон тажрибасини ҳисобга олган ҳолда революцион тўнтаришларсиз, ижтимоий тўкнашувларсиз, ижтимоий ҳимояни кучайтирган ҳолда аста-секинлик, лекин қатъиятлилик билан босқичма-босқич ривожланган бозор иқтисодиётига ўтишдан иборатдир.

«Бизнинг бозор муносабатларига ўтиш моделимиз Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини, анъаналар, урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳар томонлама ҳисобга олишга, ўтишдаги иқтисодиётни бир ёклама, бесўнакай ривожлантиришнинг мудҳиш меросига барҳам беришга асосланади»¹, деб ёзади мамлакатимиз Президенти Ислом Каримов.

Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтиш йўли ижтимоий-йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган. Бу йўлни амалга оширишга, иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилишга Президентимиз И.Каримов томонидан ишлаб чиқилган бешта муҳим тамойил асос қилиб олинган.

Биринчидан, иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш, унинг устунлигини таъминлаш.

Иккинчидан, ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислоҳотчи бўлиши.

Учинчидан, бутун янгиланиш ва тараққиёт жараёни қонунларга асосланмоғи, қонунларнинг устунлиги таъминланмоғи лозим.

Тўртинчидан, бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни амалга ошириш.

Ниҳоят, бешинчидан, бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш. Бозор муносабатларига ўтишда бу принципларнинг ҳаммаси ҳам муҳим аҳамиятга эгадир, лекин уларнинг ичида бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтиш принципи алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки тегишли ҳуқуқий негизни, бозорнинг инфратузилмаларини яратиш, одамларда бозор кўникмаларини ҳосил қилиш, янги шароитларда ишлай оладиган кадрларни тайёрлаш учун вақт керак бўлади.

Бундан ташқари, бозор муносабатларига ўтиш фақатгина иқтисодиёт соҳаларини ўзгартириш билан чекланмайди. У ижтимоий ҳаётнинг бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлган барча соҳаларини, шу жумладан сиёсий, маънавий-ахлоқий, маиший ва бошқа соҳаларни ҳам тубдан ўзгартиришни тақозо қилади. Буларнинг ҳаммаси бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион йўл билан ўтиш ҳақидаги ғоя жуда муҳим ва афзал эканлигини кўрсатади.

Бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш тамойилини амалга ошириш иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг асосий босқичларини аниқ фарқлаш,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. –Т.: «Ўзбекистон», 1998. 101–102-бетлар.

бу босқичларнинг ҳар бири учун аниқ мақсадларни, уларга эришиш воситаларини белгилаб олишни талаб қилади.

Президентимиз И.А.Каримовнинг асарларида бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида қуйидаги иккита вазифани бирданига ҳал қилиш мақсад қилиб қўйилганлиги таъкидланади:

- тоталитар тизимнинг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш;

- Республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантириш.²

Шу вазифаларни ҳал қилиш учун биринчи босқичда ислоҳ қилишнинг муҳим йўналишлари аниқлаб олинди ва бажарилди.

Биринчидан, ўтиш жараёнининг ҳуқуқий асосларини шакллантириш, ислоҳотларнинг қонуний-ҳуқуқий негизини мустаҳкамлаш;

Иккинчидан, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш, қишлоқ хўжалигида ва халқ хўжалигининг бошқа соҳаларида мулкчиликнинг янги шакллари ва шаклларини вужудга келтириш.

Учинчидан, ишлаб чиқаришнинг пасайиб боришига барҳам бериш, молиявий аҳволнинг барқарорлашувини таъминлаш.

Республика иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтказиш бўйича биринчи босқичда қўйилган вазифаларни амалга ошириш жараёнида иқтисодиёт соҳасига тегишли бўлган, иқтисодий муносабатларни шакллантиришнинг ҳуқуқий негизини барпо этадиган 100 га яқин асосий қонун - ҳужжатлар қабул қилинди.

Биринчи босқичда кичик хусусийлаштириш амалда тугалланди, давлат мулкни бошқариш ва уни мулкчиликнинг бошқа шаклларига айлантириш учун зарур бўлган муассасалар тизими тузилди.

Қишлоқ хўжалигида аграр ислоҳот жараёнида бозор иқтисодиёти талабларига мос келадиган янги хўжалик тизими шаклланди ва иқтисодиётнинг давлатга қаршли бўлмаган қисми кенг ривожланди.

Миллий хўжалик, тармоқлар ва ҳудудларни бошқаришнинг энг мақбул ва мавжуд шароитларга мос бўлган тизимлари ишлаб чиқилди. Нархлар тўлиқ эркинлаштирилди, бозор инфратузилмасининг асосий қирралари шакллантирилди, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими амалга оширила бошлади, иқтисодий ва молиявий барқарорликка эришилди.

Республикада бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичида иқтисодиётда ва ижтимоий соҳада юз берган туб ўзгаришлар унинг ўз тараққиётида кейинги сифат жиҳатдан янги босқичга ўта бошлаш учун мустаҳкам шарт-шароит яратди. Шу билан бирга ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи натижалари кейинги босқичнинг стратегик мақсадлари ва устун йўналишларини аниқ белгилаб олиш имконини берди.

Иккинчи босқичда инвестиция фаолиятини кучайтириш, чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва шунинг негизиде иқтисодий ўсишни таъминлаб, бозор муносабатларини тўлиқ жорий қилиш мақсад қилиб

² Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. –Т.: «Ўзбекистон», 1995, 19-бет.

қўйилади. Шу мақсаддан келиб чиқиб И.А. Каримов асарида бу босқич учун бир қатор вазифалар ажратиб кўрсатилади¹.

Биринчи вазифа – давлат мулкларини хусусийлаштириш соҳасида бошланган ишни охирига етказиш. Бунда давлат мулкни хусусийлаштириш, тадбиркорлик фаолиятини кенг қўллаб-қувватлаш, кичик хусусий корхоналар ташкил қилишни рағбатлантириш ҳисобига ишлаб чиқаришда давлатга қарашли бўлмаган қисмнинг улушини ошириш кўзда тутилади.

Иккинчи вазифа – ишлаб чиқаришнинг пасайишига барҳам бериш ва макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш. Бу ҳам корхоналар ва тармоқларнинг, умуман давлатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлигига эришиш имконини беради.

Учинчи вазифа – миллий валюта-сўмни яна ҳам мустаҳкамлашдан иборат.

Бу эса сўмнинг конвертацияси, қатъий валюталарга эркин суръатда алмаштириш лаёқати демакдир, унга пулнинг қадрсизланишига қарши таъсирчан чораларни қўллаш, истеъмол моллари ишлаб чиқаришни кўпайтириш ҳамда ички бозорни шундай моллар билан тўлдириш, корхоналарнинг четга мол чиқаришини кенгайтириш ҳисобига валюта захираларини мустаҳкамлаш йўли билан эришилади.

Тўртинчи вазифа – иқтисодиётнинг таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш, хом ашё етказиб беришдан тайёр маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш.

Бу таркибий ўзгаришларда Республика учун энг асосий ҳисобланган тармоқларни, жумладан ёқилғи, энергетика ва ғалла комплексларини ривожлантириш назарда тутилади.

Ўтиш даврининг иккинчи босқичида аҳолининг кам таъминланган қатламларини ижтимоий ҳимоялашни кучайтириш, уларга тегишли ёрдам кўрсатиш борасида биринчи босқичда тутилган йўл давом эттирилади.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда иқтисодиётни бозор муносабатларига ўтказишда икки босқичли тараққиёт юзага келади. Биринчи босқичда давлат сектори ва бозор хўжалигидан иборат ярим эркинлашган иқтисодий тизим юзага келади. Иккинчи босқичда иқтисодиёт тўлиқ эркинлаштирилади, хусусийлаштириш тугалланади, нархлар эркин қўйиб юборилади, давлат корхоналарининг монопол мавқеи тугатилади.

Лекин бундан Республикада иқтисодий ислохотларни амалга ошириш мақсадига тўлиқ эришилди ва бу соҳада қўйилган вазифалар тўлиқ бажарилди деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки бозор иқтисодиётига асосланган эркин демократик давлат барпо этиш, фуқаролик жамиятининг мустаҳкам пойдеворини шакллантириш ҳар бир даврда кун тартибига янги вазифаларни қўяди.

Президентимиз И. Каримов таъкидлаб ўтганларидек, ҳозирги босқичда «эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш нафақат иқтисодий, балки ҳам ижтимоий, ҳам сиёсий вазифаларни ҳал қилишнинг асосий шартидир»¹. Бу эса иқтисодиёт соҳасида қўйидаги аниқ вазифаларни амалга оширишни кўзда тутди.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т.: Ўзбекистон, 1998. 332-333 бетлар.

¹ Қаранг: И.А. Каримов «Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз». Т.: Ўзбекистон, 2000. 15-бет.

- Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан ўтказиш ва иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш;
- Хусусийлаштириш жараёнини янада чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш;
- Мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини, аввало, бевосита йўналтирилган сармояларни кенг жалб этиш учун қулай ҳуқуқий шарт-шароит, кафолат ва иқтисодий омилларни янада кучайтириш;
- Кичик ва ўрта бизнес иқтисодий тараққиётда устивор ўрин олишига эришиш;
- Мамлакатнинг экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш, иқтисодиётимизнинг жаҳон иқтисодий тизимига кенг кўламда интеграциялашувини таъминлаш;
- Иқтисодиётда мамлакатимиз иқтисодий мустақиллигини янада мустаҳкамлашга қаратилган таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

2. Республикада бозор ислоҳотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари

Иқтисодий муносабатлар ва ташкилий – бошқарув тузилмаларининг бир туридан бутунлай бошқа янги турига ўтиш, иқтисодий ислоҳотлар стратегиясини ишлаб чиқиш ва унинг асосий йўналишларини аниқлаб олишни тақозо қилади. Иқтисодий ислоҳотлар – бу бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Иқтисодий ислоҳотлардан кўзда тутилган мақсад мамлакат аҳолиси учун яшаш ва фаолият қилишнинг энг яхши шароитларини яратиш, уларнинг маънавий-ахлоқий етуқлигига эришиш, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашдан иборат.

Ислоҳотларни амалга оширишдан олдин бозор иқтисодиётига ўтишнинг назарий модели яратилди.

Бу моделда янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий томонлари ва миллий хусусиятлари назарда тутилади, ислоҳотларнинг асосий йўналишлари белгиланади.

Республикада иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- мулкий муносабатларни ислоҳ қилиш;
- аграр ислоҳотлар;
- молия-кредит ва нарх-наво ислоҳоти;
- бошқариш тизимини ислоҳ қилиш ва бозор инфратузилмасини яратиш;
- ташқи иқтисодий алоқалар ислоҳоти;
- ижтимоий ислоҳотлар.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг бу асосий йўналишлари И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида баён қилиб берилган.

Иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг бошланғич нуктаси бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий негизини яратишдан иборат бўлади.

Республикада иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий негизини яратиш бўйича амалга оширилган ишларнинг бир нечта йўналишини ажратиб кўрсатиш мумкин.

Биринчи йўналиш – давлат ва иқтисодий мустақилликнинг ҳуқуқий негизларини яратиш, давлатни бошқариш қодаларини тартибга солувчи қонунларни қабул қилиш.¹

Бошқарув тизимининг юқори ва қуйи даражадаги вазифалари аниқ чегаралаб қўйилди. Ваколатли ҳокимиятнинг ягона тўла ҳуқуқли органи бўлган ҳокимлик институти яратилди, фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш соҳасида фуқаролар йиғини жорий қилинди.

Иккинчи йўналиш – тизимдаги ўзгаришларга, янги иқтисодий муносабатларга ва шу жумладан мулкчилик муносабатларига асос бўладиган қонунлар тизимини яратиш.² Республикада бу йўналиш бўйича қабул қилинган қонунларда мулкдорнинг ҳуқуқи тан олинди, хусусий мулкчилик ҳуқуқи эътироф қилинди, мулкчиликнинг барча шакллари учун тенг шароит яратилди. Давлат мулкини хусусийлаштиришнинг самарали механизми ишлаб чиқилди, қисқача айтганда, бозор муносабатларининг негизи бўлган кўп укладли иқтисодиётни шакллантиришнинг барча ҳуқуқий асослари яратилди.

Учинчи йўналиш – хўжалик юритишнинг ва институционал ўзгаришларнинг бозор шароитларига мос келадиган янги механизмни яратишга қаратилган қонунлар.³ Бозор инфратузилмасини яратиш ва унинг фаолиятига хос жараёнларни тартибга солишни таъминлайдиган қонунларни қабул қилишдан олдин, иқтисодиётнинг турли соҳаларида хўжалик юритаётган субъектларнинг ҳуқуқ ва иқтисодий эркинлик борасидаги мақомини белгилаб берадиган қонунлар қабул қилинди. Корхоналар тўғрисидаги қонун, кооперация тўғрисидаги, деҳқон хўжалиги тўғрисидаги, хўжалик жамиятлари ва ширкатлари тўғрисидаги қонунлар шулар жумласидандир.

Тўртинчи йўналиш – Республикамизни халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатида таърифловчи ҳуқуқий нормаларни яратиш.⁴ Бу йўналишдаги қонунларни қабул қилиш натижасида мамлакатимизнинг ташқи иқтисодий алоқаларининг ривожланиши тарихида сифат жиҳатдан янги босқич бошланди.

Бешинчи йўналиш – кишиларнинг конституцион ва юридик ҳуқуқларини, ижтимоий қафолатларини ва аҳолини ижтимоий ҳимоялашни таъминлайдиган

¹ Шу йўналиш бўйича Республикада қуйидаги қонунлар қабул қилинди: Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг асослари тўғрисида; Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар маҳкамаси тўғрисида; Жойларда давлат ҳокимияти тўғрисида; Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида.

² Бундай қонунлар жумласига мулкчилик тўғрисидаги, ер тўғрисидаги, давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисидаги, ижара тўғрисидаги ва шу каби қонунлар киради.

³ Бу гуруҳ қонунларга банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги, пул тизими тўғрисидаги, тадбиркорлик тўғрисидаги, суғурта тўғрисидаги, биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги, аудиторлик фаолияти тўғрисидаги, қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисидаги қонунлар киради.

⁴ Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикасининг етакчи халқаро ташкилотларга аъзолиги тўғрисидаги, валютани тартибга солиш тўғрисидаги қонунлар.

қонунларни ишлаб чиқиш.¹ Бу қонунлар бозор муносабатларига ўтиш шароитида аҳолининг энг муҳтож табақалари манфаатларини қонун кучи билан ҳимоя қилишгагина эмас, балки уларнинг маънавий имкониятларини намоён қилиш, ислохотлар учун мустаҳкам ижтимоий замин яратишга ҳам имкон беради.

Юқорида қараб чиқилган барча қонунларда бозор иқтисодиётининг ҳуқуқий асосларини яратиш ҳам амалий, ҳам иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг ҳуқуқий асосини ташкил қилди.

Бозор ислохотларининг бош бўғини мулкчилик муносабатларини тубдан ўзгартиришдир, чунки шу орқали кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатлашиш муҳити шакллантирилади ҳамда бозор иқтисодиётига ўтишнинг шарт-шароитлари вужудга келтирилади. Шу сабабли Республикада мулкий муносабатларни ислоҳ қилишдан кўзда тутилган мақсад давлат мулки монополизмини тугатиш ва бу мулкни хусусийлаштириш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни реал шакллантиришдан иборат.³

Республикада иқтисодий ислохотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичидаёқ қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишга устунлик берилди. Бунга қуйидагилар сабаб бўлди. Биринчидан, Республикада иқтисодиётда аграр соҳа устунликка эга, аҳолининг кўпчилиги қишлоқ хўжалигида банд, иқтисодий ўсиш кўп жиҳатдан шу тармоқ аҳволига боғлиқ. Ҳозирги кунда аграр сектор ҳиссасига ялпи ички миллий маҳсулотнинг 19,0% дан кўпроғи тўғри келади, халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 25 фоизга яқини қишлоқ хўжалигида ишлайди ва барча аҳолининг ярмидан кўпроғи қишлоқда яшайди.

Иккинчидан, Республика бутун саноат потенциалининг ярмига яқинини ташкил қиладиган саноатнинг кўпгина тармоқларини (пахта тозалаш, тўқимачилик, енгил, озиқ-овқат, кимё саноати, қишлоқ хўжалик машинасозлиги ва бошқалар) ривожлантириш истиқболлари бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқ.

Учинчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (асосан пахта) ҳозирги вақтда валюта ресурслари, Республика учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари, дори-дармонлар, техника ва технология усқуналарини четдан сотиб олишни таъминлаётган асосий манбадир.

Тўртинчидан, мустақиллик шароитида қишлоқ хўжалигининг озиқ-овқат муаммосини ҳал этишдаги роли ортиб боради.

Ўзбекистонда аграр ислохотнинг негизи ерга бўлган мулкчилик масаласидир. Республика Конституциясида ер хусусий мулк қилиб сотилиши мумкин эмаслиги, балки уни узоқ муддатли ижара шартлари билан топшириш мумкинлиги таъкидланган.

¹ Иш билан бандлик тўғрисида, ногиронларни ижтимоий ҳимоялаш тўғрисида, фуқароларнинг давлат нафақаси таъминоти тўғрисида, таълим тўғрисида, виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида қабул қилинган қонунлар.

² Мулкий ислохотларнинг негизи бўлган давлат мулкни хусусийлаштиришнинг Республикадаги хусусиятлари, уни амалга оширилиш шакллари, усуллари ва йўллари билан биз кейинги бандда танишишимиз мумкин бўлганлиги сабабли, бу ерда иқтисодий ислохотларнинг бошқа йўналишларига кенгрок ўрин берамиз.

Шундай экан, қишлоқда бозор муносабатларини шакллантиришга ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланиш учун ижарага бериб қўйиш орқали эришиш кўзда тутилган.

Республикада ерга бўлган мулкчилик муносабатларини ислоҳ қилишнинг бошқа хусусияти шундан иборатки, мелиорация, ирригация, ерларнинг унумдорлигини ошириш дастурларини бажаришни давлат ўз зиммасига олади. Буни биздаги деҳқончиликнинг хусусияти тақозо қилади. Бу хусусият фақат суғориладиган ерларга хосдир. Республикада барча ҳайдаладиган ерларнинг 3/4 қисмидан кўпроғи (4,2 млн.га) суғориладиган ерлар бўлиб, унинг ярмидан кўпроғи яхши мелиоратив ҳолатда, қолган ерлар эса мелиорация ишлари (қайта ўзлаштириш, коллектор-дренаж тармоқларини реконструкция қилиш)ни олиб боришни талаб қилади. Ҳозирги вақтда суғориб келинган ҳар гектар ерни қайта ўзлаштириш учун 1990 йилги даражадан 14-15 баравар кўп харажат талаб қилинади. Бундан хулоса шуки, бирорта ҳам фермер ирригация ва мелиорация ишларини ўзи мустақил амалга ошира олмайди. Фақат давлатгина мелиорация тармоқларини реконструкциялашга, қуришга ва ирригация тадбирларини амалга оширишга қодирдир.

Республикада аграр ислохотларнинг навбатдаги йўналиши барча давлат қишлоқ хўжалик корхоналарини (биринчи навбатда зарар кўриб ишлаётганларини) жамоа хўжалиқларига ва мулкчиликнинг бошқа шакллари (кооперативлар, акциядорлик хўжалиқлари ва ҳар хил хусусий корхоналар)га айлантиришдан иборатдир.

Бунда бирламчи қишлоқ хўжалик бўғини фермер хўжалиқларини бирлаштирадиган ва уларга моддий-техникавий таъминот, техника, агрокимё хизмати кўрсатадиган кооператив бўлиши лозим. Уларнинг таркибида фермер хўжалиқлари қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асоси сифатида фаолият кўрсатади (Республикада фермер хўжалиқларининг ривожланиши 5-жадвалда келтирилган).

Республикада фермер хўжалиқларининг ривожланиши (ҳар йилнинг январ ойида)¹

4-жадвал

Кўрсаткич-лар	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Сони (минг)	1,9	5,9	7,5	14,2	18,1	21,4	23,0	43,8	72,4	103,9	125,2	189,2	217,0	220,0
Умумий майдони (мингга)	14	45	71	193	265	413	447	889,9	1591,5	2935,4	3775,3	4953,2	5787,8	5896,6
Экин майдонларининг улуши, %	0,3	1,1	1,7	4,6	6,6	9,7	11,3	23,6	22	28,2	30,0	26,2	26,7	27,0

¹ Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги статистика департаменти маълумотлари.

Республикада аграр ислоҳотларни амалга ошириш дастурларига асосланиб, 1992 йилдан бошлаб ўтган давр мобайнида мавжуд 1137 давлат хўжалигидан 1066 таси мулкчиликнинг акциядорлик, жамоа ва ижарадаги корхона шаклларига айлантирилди. 2001 йил давомида яна 776 та қишлоқ хўжалик корхонаси ширкат хўжалигига айлантирилди, ва уларнинг сони 1754 тага етди². Бу жараён кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Натижада қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг таркиби мулкчилик шакллари бўйича анча ўзгарди.

1994 йилда қишлоқ хўжалигида давлатга қарашли бўлмаган сектор бутун маҳсулотнинг деярли 95%³ (1991 йил 63%)ни, 1998 йилда 98,7% ни⁴ ва 2002 йилда 99,0 ни, 2008 йилда эса тўлиғича етиштириб берди.

Қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишнинг кейинги йўналиши – бу шахсий томорқаларни кенгайтириш, янги суғориладиган ерларни шахсий хўжаликлар ва боғ-дала ҳовли участкаларига ажратиб бериш йўли билан аҳолини ер билан таъминлашдан иборатдир. Шу кўрилган чора-тадбирлар ҳисобига, биринчидан, қишлоқ жойларда ишсизликнинг кучайиб бориш хавфини барҳам топтиришга, иккинчидан, аҳолининг реал даромадларини оширишга, учинчидан, аҳолини ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдаги кескинликка барҳам беришга ва тўртинчидан, якка тартибда уй-жой қурилиш кўламини анча кенгайтиришга муваффақ бўлинди.

Ислоҳотлар амалга оширилган дастлабки йилларда аҳолига фойдаланиш учун қўшимча 550 минг гектар суғориладиган ер ажратиб берилди, шахсий томорқа учун берилган ернинг умумий майдони 700 минг гектарга етди. Натижада деҳқон хўжаликларнинг қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариши умумий ҳажмидаги улуши 1992 йилдаги 33% дан 1999 йилда 60,3% га, 2002 йилда 66% га ва 2008 йилда эса 65,3% ни ташкил қилган⁵.

Республикада аграр ислоҳотларнинг навбатдаги йўналиши – бу қишлоқ хўжалик **ишлаб чиқаришининг таркибий тузилишини такомиллаштиришдир**. Бунда хўжаликларга экин майдонлари таркибини ва ишлаб чиқариш ҳажмини мустақил белгилаш ҳуқуқи берилди.

Дон мустақиллигига эришиш ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тайёрлашни тиклаш йўли изчил амалга оширилиши натижасида донли экинлар майдони анча кенгайди, пахта экиладиган майдонлар эса тегишли равишда қисқарди. Дон етиштиришни кўпайтириб бориш (1994 йил 2,5; 1996 йил 3,5; 1998 йил 4,1, 2000 йил 4,3; 2002 йил 3,9; 2008 йил 5,3 млн. т.), уни четдан келтиришни қисқартириш ва қисқа даврда тўлиқ дон мустақиллигига эришиш имконини берди.

Республикада аграр ислоҳотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичида хўжалик юритиш механизмини такомиллаштиришга ҳам катта аҳамият берилди.

² Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2002 год. Тошкент - 2003. 41-бет.

³ Қаранг: Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т.: «Ўзбекистон», 1995. 64–65-бетлар.

⁴ Ўзбекистон Республикасининг 1998 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари. Тошкент-1999, 7-бет.

⁵ Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2002-2009 годы. Т., -2003-2009 43-бет

Бунга дастлаб умумдавлат эҳтиёжлари учун етказиб берилаётган маҳсулотларга оқилона харид нархларини белгилаш, кейинчалик маҳсулотларнинг кўпчилик турларига давлат буюртмасини аста-секин бекор қилиш (1995 йилдан фақат пахта ва донга давлат буюртмаси сақланиб қолди) ҳамда қишлоқ хўжалик корхоналарини кўллаб-қувватлаш (солиқлардан озод қилиш, кредитларни қайтариш муддатини чўзиш ва бошқалар) орқали эришилди.

Ҳозирги даврда аграр ислохотни тубдан ҳал этишни тақозо қилаётган ғоят муҳим йўналиш – қишлоқ хўжалигида банд бўлган ортиқча ишчи кучини бўшатиб олиш ва уларни иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига (саноат, хизмат кўрсатиш соҳаларига) жалб этишдан иборатдир. Бунда қишлоқ жойларда фаолият шаклини тез ўзгартира олувчи, замонавий технологияга эга бўлган, қишлоқ хўжалик хом ашёсини қайта ишлайдиган, касаначилик ва халқ ҳунармандчилигига асосланган кичик корхоналарни очиш устувор вазифа ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш – аграр ислохотнинг ҳозирги кундаги устувор йўналишидир.

Бу йўналишда коммунал ва инженерлик тизимларининг кенг тармоғини яратиш, сервис ва маиший хизмат тармоғини шакллантириш муҳим вазифа ҳисобланади.

Шу вазифани бажариш йўлида кейинги йилларда ҳам қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда қишлоқ аҳолисини ичимлик суви ва табиий газ билан таъминлаш дастурини амалга ошириш ишлари давом эттирилди. Мамлакатимизда «Қишлоқ тараққиёти ва форовонлиги йили» Давлат дастури (2009й)да қишлоқларни замонавий архитектура ва саноат асосида тубдан ўзгартириш ва янгилаш, уй-жой, ижтимоий ва коммунал объектлар, коммуникацияларни барпо этиш бўйича узоқ муддатга мўлжалланган, аниқ вазифаларни амалга ошириш учун фақат 2009 йилнинг ўзида 2 триллиард сўмдан зиёд маблағ йўналтирилди. Шу йилнинг ўзида қишлоқ жойларда қурилиш олиб бориш учун лойиҳалаштириш, саноат-қурилиш, муҳандислик-техник жиҳатдан кучли база яратишга эришилди. «Қишлоқ қурилиш банк» ва «Қишлоқ қурилиш лойиҳа» каби ихтисослаштирилган тузилмалар ташкил этилди. 2010 йилги Инвестиция дастури доирасида фақат уй-жой қурилиши учун «Қишлоқ қурилиш банк» орқали аҳолига 250 миллиард сўмдан ортиқ имтиёзли кредитлар ажратиш кўзда тутилган. Бу 2009 йилда ушбу мақсадлар учун йўналтирилган маблағлар миқдоридан 4 марта демакдир.

Натижада 2010 йили мамлакатимизнинг барча 159 та қишлоқ туманида намунавий лойиҳалар бўйича тайёр ҳолда топшириш шарти билан 6 минг 800 та уй-жой барпо этилди.¹ Юқорида тилга олинган аграр ислохотларни амалга оширишнинг барча йўналишлари республиканинг хусусиятлари ва бозор иқтисодиётига ўтиш талабларидан келиб чиқади.

¹ И.Каримов Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2011.

Мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор муносабатларига ўсиб ўтишида **молия-кредит соҳасини ислоҳ қилиш** алоҳида ўрин тутади. Молиявий муносабатларда давлат бюджети танқислигини камайтириб бориш, бюджетдан бериладиган дотациялар ва субсидияларни босқичма-босқич қисқартириш, биринчи даражали, энг зарур умумдавлат эҳтиёжлари учунгина бюджетдан маблағ ажратиш, миллий хўжаликни ривожлантиришда инвестиция кредитларидан кенг фойдаланиш ислохотларнинг асосий йўналишлари ҳисобланади.

Кредит соҳасидаги ислохотлар банк тизимини такомиллаштириш, банкларнинг мустақиллигини ва пул муомаласи учун жавобгарлигини оширишга қаратилади. Шу мақсадда Республикада марказий банк ҳамда кенг тармоқли тижорат ва хусусий банклардан иборат икки босқичли банк тизими вужудга келтирилди. Марказий банк зиммасига федерал резерв тизимига хос бўлган вазифалар юклатилди. Ихтисослашган акциядорлик – тижорат банклари «Ғалла банк», «Тадбиркор банк», «Савдогар банк», «Пахта банк» ва бошқа банклар шакллантирилди.

Иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг энг асосий муаммоларидан бири нархларни эркинлаштиришдир. Нархларнинг эркин шаклланиши учун нархлар тизимини ислоҳ қилиш ҳам зарурдир. Дастлаб давлат харид нархларининг амал қилиш доираси қисқартирилади ва кейин ички нархлар жаҳон нархларига мувофиқлаштириб борилади. Шунингдек, нархларни эркинлаштиришда хом-ашё ва маҳсулот айрим турларининг, нарх-наво билан аҳоли ва корхоналар даромадлари ўртасидаги тенгликка эришишга ҳаракат қилинади.

Республикада ислохотларни аста-секин ва босқичма-босқич амалга ошириш принципи, айниқса нархларни эркинлаштиришга ёндашишда ёрқин намоён бўлади.

Ислохотлар бошланишдан олдинги даврда республикада нарх-навонинг номутаносиб тизими таркиб топган эди. Хом ашё ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари нархи пасайтирилиб, ишлов берувчи ва қайта ишловчи тармоқлар товарларининг нархи сунъий равишда ошириб борилган эди. Бундан кўрилган катта зарар республикани дотация олувчи минтақага айлантириб қўйди.

Нарх белгилашдаги номутаносибликлар туфайли бутун тармоқлар, шу жумладан қишлоқ хўжалигидаги кўплаб корхоналар зарар кўриб ишлади. Халқ хўжалик тармоқлари кўрган зарар, айрим маҳсулот турлари (дон, ун ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари) етиштиришга қилинган харажатлар ва турли ижтимоий имтиёзлар беришдан кўрилган зарар бюджет маблағлари ҳисобидан қопланар эди. 1991 йил шу мақсадда сарфланган маблағ республика бюджети жами харажатларининг 12% дан ортиғини ташкил қилган.

Буларнинг ҳаммаси нархлар ислохотини амалга оширишга реал вазиятни ва аҳолининг мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олиб, олдиндан ишлаб чиқилган дастур асосида ёндашишни талаб қилади.

Нархлар ислохоти бошлангандан 1994 йилгача ҳамма турдаги хом ашё ва маҳсулотлар бўйича эркин нархларга ўтилди, барча истеъмол моллари нархи устидан давлат назорати бекор қилинди.

Ислоҳ қилишнинг дастлабки даврида (1992 йил) кенг доирадаги ишлаб чиқариш-техник воситаси бўлган маҳсулотлар, айрим турдаги халқ истеъмол моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг келишилган нархлари ва тарифларга ўтилди. Аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди.

Нархлар ислоҳотининг навбатдаги босқичида (1993 йил) келишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш тўлиғича тўхтатилди. Нархларни эркинлаштиришнинг охириги босқичида (1994 йил октябрь-ноябрь) халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархи эркин қўйиб юборилди.

Шундай қилиб, иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни тўлиқ эркинлаштириш билан тугади.

Иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш бошқаришнинг тегишли тизимини яратишни талаб қилади. Шунга асосан республикада бутун халқ хўжалигини, тармоқлар ва ҳудудларни бошқаришнинг энг мақбул ва ҳозирги даврга мос бўлган тузилмалари ишлаб чиқилди.

Кўплаб марказий иқтисодий органлар ва вазирликлар тугатилди (Давлат режа қўмитаси, Давлат таъминот қўмитаси, Давлат нархлар қўмитаси, Давлат агро-саноат қўмитаси ва бошқа қўмита ҳамда вазирликлар) ёки уларнинг фаолияти тубдан қайта қурилди. Фаолияти тугатилган маъмурий аппаратлар ўрнига янги бошқариш бўғинлари тузилди.

Масалан, Макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, республика улгуржи ва биржа савдоси акциядорлик уюшмаси, антимонопол ва нарх-наво сиёсатини ўтказиш бошқармаси кабилар шулар жумласидандир.

Республика Молия вазирлиги ва Марказий банкининг вазифалари ҳамда таркибий тузилиши анча ўзгартирилди.

Масалан, Молия вазирлиги зиммасига Республика бюджетини вужудга келтириш билан бир қаторда, давлат солиқ сиёсатининг асосий йўналишлари ва қоидаларини ишлаб чиқиш, валюта ишларини бошқариш вазифаси юклатилди.

Назорат органлари фаолиятини тартибга солиш, давлатнинг ягона солиқ ва божхона сиёсатини ўтказиш мақсадида Давлат солиқ қўмитаси ва Божхона қўмитаси тузилди. Ўтказиладиган иқтисодий ислоҳот ишларини мувофиқлаштириб туриш учун Президент ҳузурида иқтисодий ислоҳот, тадбиркорлик ва чет эл инвестициялари бўйича идоралараро кенгаш тузилди.

Кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш дастурларини ишлаб чиқиш каби вазифаларни бажариш учун Давлат мулкни бошқариш ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш давлат қўмитаси тузилди.

Ташқи иқтисодий алоқаларни бошқариш ва шу соҳа корхоналари фаолиятини мувофиқлаштириб туриш учун Ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги тузилди.

Республика иқтисодиётининг тармоқлари ва айрим соҳаларини бошқариш тизимида ҳам чуқур таркибий ўзгаришлар рўй берди. Тармоқ вазирликлари уюшмаларга, концернларга, корпорациялар, уюшмалар ва бошқа хўжалик бирлашмаларига айлантириш билан батамом тугатилди. Транспорт, туризм,

маданият, кинолаштириш каби фаолият соҳаларида миллий компаниялар тузилди.

Бошқаришнинг маҳаллий даражасида (вилоят, туман, шаҳар) ижроия – бошқарув вазифаларини бажариш учун ҳокимлик жорий қилинди. Қуйи бўғин бошқарувида корхона ва ташкилотларга иқтисодий эркинлик берилиб, улар янги иш услубига ўтди.

Ислоҳ қилиш натижасида таркиб топган бошқарув тизими бозор иқтисодиётига ўтиб бориш билан янада такомиллашиб ва ривожланиб боради.

Бозор ислоҳотлари бозор инфратузилмасини яратиш чора-тадбирларини ҳам қамраб олади. Бунда молия, банк-кредит тизими муассасалари, суғурта, аудиторлик, юридик ва консалтинг фирмалари ҳамда компанияларини, биржа тизимини яратиш тақозо қилинади.

Республикада бозор инфратузилмасини яратиш бир қатор йўналишлар бўйича борди. Биринчи йўналиш бўйича товар-хон ашё биржаси тизими ривожланди. Бу, ўз навбатида, брокерлик ва дилерлик идоралари, савдо уйлари, воситачи фирмалар пайдо бўлишига олиб келди.

Иккинчи йўналишда капитал бозорининг ишини таъминлайдиган тузилмалар вужудга келтирилди. Кредит ресурслари бозори ва валюта бозори вужудга келтирилди ҳамда давлатга қарашли бўлмаган суғурта компаниялари тузилди.

Учинчи йўналиш меҳнат бозорини шакллантиришдан иборат бўлиб, бу соҳада 240 дан ортиқ меҳнат биржасини ўз ичига олувчи қатта тармоқ тузилди.

Бозор ислоҳотлари ташқи иқтисодий алоқаларга ҳам тегишлидир. Бу соҳада ислоҳотларни амалга ошириш борасида республиканинг замонавий ташқи иқтисодий комплекси мутлақо янгидан шакллантирилди, ташқи иқтисодий фаолиятни бошқаришнинг моҳият эътибори билан янги механизми вужудга келтирилди. Ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланиши зарур бўлган муассасалар (Ташқи иқтисодий алоқа вазирлиги, Ташқи иқтисодий фаолият миллий банки, божхоналар хизмати) барпо этилди. Республиканинг барча вазирликлари ва идоралари, корхоналарида ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланувчи махсус бўлимлар, ташкилотлар ва фирмалар тузилди.

Туб иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш ва бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётни барпо этиш асосий мақсад эмас. Барча ислоҳотларнинг асл мақсади инсонга муносиб яшаш ва фаолият кўрсатиш шароитларини вужудга келтиришдан иборат. Шу сабабли иқтисодий ислоҳотларни амалга оширишнинг бутун даври давомида аҳолини ижтимоий ҳимоялаш бўйича чора-тадбирлар кўриш объектив заруриятдир.

Республикада аҳолини ижтимоий ҳимоялаш чора-тадбирлари қуйидаги йўналишлар бўйича амалга оширилди.

Биринчи йўналиш – нархлар эркинлаштирилиши ва пулнинг қадрсизланиш даражаси ортиб бориши муносабати билан даромадларнинг энг кам ва ўртача даражасини мунтазам ошириб бориш.

Иккинчи йўналиш – республиканинг ички истеъмол бозорини ҳимоя қилиш ҳамда озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат моллари асосий турлари истеъмолини муайян даражада сақлаб туриш.

Учинчи йўналиш – ислоҳотларнинг дастлабки босқичида аҳолининг кам таъминланган табақаларини ижтимоий ҳимоялаш ва қўллаб-қувватлаш.

Республика учун ижтимоий ҳимоялаш тизимини танлаб олишда халқнинг узок йиллар давомида қарор топган маънавий ахлоқий қадриятлари, турмуш тарзи ва дунёқараш хусусиятлари ҳисобга олинади.

Шундай қилиб, ислоҳотларнинг барча йўналишлари мавжуд иқтисодий тизимнинг изчиллик билан бозор иқтисодиётига ўсиб ўтишига қаратилди. Бу ислоҳотлар Ўзбекистоннинг мустақиллигини иқтисодий жиҳатдан таъминлаш, уни иқтисодий жиҳатдан ривожланган ва халқаро миқёсда обрў-эътиборли мамлакатга айлантиришга хизмат қилади.

3. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари

Республикада бозор иқтисодиётига ўтиш даврида, иқтисодиётни ривожлантириш борасида бир қатор вазифалар туради. Булар хусусийлаштириш ва рақобатчилик муҳитини шакллантириш жараёнларини чуқурлаштириш; макроиқтисодий барқарорликка эришиш; миллий валютани мустаҳкамлаш; иқтисодиёт таркибий тузилишини тубдан ўзгартириш; ижтимоий кафолатлари кучли бўлган демократик давлатни шакллантириш вазифаларидир. Бу вазифаларни амалга оширишнинг назарий ва амалий асослари ҳамда устивор йўналишлари Президентимиз И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» китобида ифодалаб берилган.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида давлат мулкни хусусийлаштириш натижасида иккита асосий вазифа ҳал қилинади.

Биринчидан, давлат ихтиёрида бўлган мулк ўзининг ҳақиқий эгалари қўлига топширилади.

Иккинчидан, кўп укладли иқтисодиёт ва рағбатлантирувчи рақобатчилик муҳити вужудга келтирилади.

Мулкни ҳақиқий эгалари қўлига топшириш тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун кенг имкониятлар яратилишини билдиради. Рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш эса, энг аввало, мулкнинг давлат монополияси эканлигига барҳам бериш ва бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи (хизмат кўрсатувчи), аммо мулкчиликнинг турли шаклларида-давлат, жамоа, хусусий ва бошқа шаклларида асосланган кўпдан-кўп корхоналар ташкил қилишдан иборат.

Хусусийлаштириш жараёнида мулкчилик шакллари ўзгариши билан бирга, ягона халқ хўжалик комплекси шароитида таркиб топган тор ихтисослашган тармоқ монополия тузилмаларига барҳам бериш имконияти ҳам туғилади. Монополиялаштирилган тузилмаларни хусусийлаштиришда ишлаб чиқаришнинг ўзини нисбатан ихчамлаштириш, корхоналарни техникавий, технологик ва ташкилий-иқтисодий жиҳатдан қайта ўзгартириш лойиҳаларини ишлаб чиқиш зарур бўлади.

Ташаббускорликка асосланган, шунингдек турли хил кооперативлар, ширкатлар, маъсулияти чекланган жамиятлар кўринишидаги янги кичик ва ўрта

корхоналарни ташкил қилиш иқтисодиётнинг давлатга қарашли бўлмаган қисмини шакллантиришнинг иккинчи кудратли жараёнидир.

Ўз-ўзидан аниққи, бозор иқтисодиёти шароитида ҳам давлат корхоналари сақланиб қолиб, иқтисодиётда сезиларли рол ўйнайверади. Шу сабабли, бундай корхоналар учун уларнинг бозор шароитларига мослашувига имкон берадиган хўжалик юрителиш механизмини ишлаб чиқиш талаб қилинади, улар тижоратлаштирилади, яъни фойда учун ишлайдиган корхоналарга айлантирилади.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш бозор муносабатларини шакллантириш йўлидаги муқаррар жараёндир. У энг аввало танглик ҳолатларига барҳам беришга қаратилади. Танглик ҳолати инқирозга учрашнинг олдини олиш учун ишлаб чиқариш, чиқарилаётган товар ва хизматларнинг сифати ва турини ўзгартириш юзасидан чора-тадбирлар кўришга ундайди, ишлаб чиқариш харажатларини камайитиришга, маҳсулотнинг сифати ва истеъмол хоссаларини яхшилашга, унинг рақобатга бардошлигини оширишга мажбур қилади. Буларнинг барчаси пировард натижада бозорда талаб ва таклиф ўртасида қулай мувозанатни таъминлашга олиб келади. Кенгроқ маънода барқарорлаштириш – бу энг аввало макроиқтисодиётда мувозанатни сақлаш, ишлаб чиқаришнинг кескин пасайишига ва оммавий ишсизликка йўл қўймаслиқдир. Шунингдек, у пул қадрсизланишининг олдини олиш, тўлов балансини бир меъёрда сақлаш соҳасида аниқ мақсадни кўзлаб олиб бориладиган давлат сиёсатидир.

Жаҳон тажрибасида барқарорлаштириш сиёсатини амалга оширишда бир неча хил ёндошувлар таркиб топган. Булардан биринчиси **монетар ёндошув** деб аталади. У пулнинг қадрсизланиш даражасини пасайтириб туришга, пул массасини ҳамда тўловга қодир бўлган жами талабни кескин камайитириш ҳисобига пул муомаласини барқарорлаштиришга асосланади. Бу ёндошувнинг камчилиги шуки, у ишлаб чиқаришнинг жисмоний ҳажми камайишига ва инвестиция фаолиятининг тўхтаб қолишига олиб келади.

Иккинчиси – ишлаб чиқариш ва тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиришга, таркибий ўзгартиришларни амалга оширишга ёрдамлашиш, иқтисодиётда номутаносибликларга барҳам беришга асосланган ёндошув. Бунда бир меъёрдаги қаттиқ молиявий ва пул-кредит сиёсати товар билан қоплашнинг иложи бўлмаган ортиқча талабларни чеклаш бўйича тадбирлар билан узвий боғлаб олиб борилади.

Республикада ўтиш даврида макроиқтисодий барқарорликка эришишда иккинчи ёндошувга устунлик берилади. Бу ишлаб чиқаришнинг илғор тузилмасига эришиш учун устунликка, истикболга эга бўлган тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни ҳар томонлама рағбатлантириш, энг муҳим бўғинларни аниқлаш (нефть, энергетика, дон, пахтани қайта ишлаш саноати ва ҳ.к.) ва шу орқали иқтисодиётни таркибан қайта ташкил қилиш бўйича амалга ошириладиган ёндошувдир. Бошқалардан устун ҳисобланган етакчи тармоқлар белгилаб олиниши билан бирга, уларнинг ички тузилишини қайта ўзгартириш ҳам ҳисобга олинади.

Барқарорлаштириш дастурини ишлаб чиқишда, мувозанатга келтирилган монетар сиёсат асосий тармоқлар ва ишлаб чиқаришларни таркибан қайта

ташқил қилишни қўллаб-қувватлаш сиёсати билан бирга қўшиб олиб борилиши зарур.

Ана шу ёндошувлар негизда иқтисодий барқарорликка эришишнинг асосий мезонлари қуйидагилардан иборат бўлади:

- I. Ишлаб чиқариш ҳажмининг қисқаришига йўл қўймаслик;
- II. Бошқалардан устун бўлган тармоқларда ишлаб чиқаришни юксалтириш учун қулай шароитларни вужудга келтириш ва рағбатлантириш;
- III. Давлат бюджети ва корхоналар молиявий аҳволининг барқарорлигини таъминлаш;
- IV. Пулнинг кадрсизланишини тўхтатиш;
- V. Тўлов баланси ва давлат валюта резервларининг ҳолатини яхшилаш;
- VI. мувозанатлаштирилган ижтимоий сиёсат асосида аҳоли турмуш даражасини яхшилаш.

Бюджет интизомига риоя қилиш ва унинг камомадини чеклаш барқарорлаштиришнинг ҳал қилувчи омилларидан биридир. Бунда солиқ тизимини такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади. Ҳозирги босқичда иқтисодиётни барқарорлаштиришда кредит-банк тизимини, пул муомаласини мустаҳкамлаш, валюта муносабатларини тартибга солиш ҳам алоҳида ўрин тутади.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида миллий валютани мустаҳкамлаш умуммиллий вазифа ҳисобланади. Шу сабабли миллий валютанинг барқарорлиги, унинг ички бозорда эркин алмашинувини таъминлаш учун республикада бир қатор дастурларни амалга ошириш кўзда тутилади.

Биринчидан, миллий валютанинг товар (хизмат) лар билан барқарор таъминланишига эришиш. Бунда бозорни истемол моллари билан тўлдириш ва уларнинг умумий ҳажмида республикада ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар ҳиссасини ошириб бориш ҳал қилувчи ўринга эга бўлади.

Иккинчидан, етарли барқарор валюта захираларига эга бўлиш. Бунга республика экспорт имкониятини кенгайтириш, экспорт учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган корхоналар сонини қўпайтириш ва уларнинг жаҳон бозоридаги мавқеини ошириш орқали эришилади.

Учинчидан, ишлаб топилган ҳар бир сўмни кадрлаш ва халқ хўжалигига сарфланган ҳар бир сўмнинг фойда билан қайтишига эришиш. Бунинг учун қатъий молия-кредит сиёсатини изчиллик билан ўтказиш зарур.

Тўртинчидан, пул кадрсизланишига, инфляцияга қарши пухта ўйланган сиёсат ўтказиш. Бунда ички бозорни моллар билан тўлдириш, нақд пул ва кредит эмиссиясининг ўсишига, аҳоли қўлида пулнинг ҳаракатсиз туриб қолишига йўл қўймаслик биринчи даражали аҳамиятга эга.

Республиканинг бозор иқтисодиётига ўтишида иқтисодиёт таркибий тузилишини ўзгартириш вазифаси бутунлай янги миллий хўжалик мажмуасини бунёд этишга қаратилади. Бу эса иқтисодиётнинг тармоқ ва ҳудудий тузилишини, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот, экспорт ва импорт таркибини қайта қуриш, шунингдек, энг муҳим макроиқтисодий ва такрор ишлаб чиқариш нисбатларини тартибга солишни талаб қилади.

Республикада бозор муносабатларига ўтиш жараёнида: «Иқтисодиётнинг барча соҳа ва тармоқларида эркинлаштириш жараёнини изчиллик билан амалга

ошириш ва олиб борилаётган ислохотларни янада чуқурлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг мустақиллигини янада ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги мавжуд тўсиқларни бартараф этиш – бу соҳадаги ўзгаришларнинг асосий йўналишларидир»¹.

Шундай қилиб, Республикада иқтисодий ислохотларни амалга ошириш иқтисодиётда янги бозор муносабатларига асос солади, иқтисодий фаолият эркинлиги ва тадбиркорликни намоён этиш учун шароит яратиб беради, ижтимоий-маънавий соҳадаги ижтимоий кафолатларни мустаҳкамлайди.

Ўзбекистонда иқтисодиёт соҳасида эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш олдида қуйилган вазифалар қуйдагилардир:

- Хўжалик юритувчи субъектлар эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш:

давлатнинг назоратчилик ва бошқарувчилик вазифаларини қисқартириш; хусусий бизнесга кўпроқ эркинлик бериш; муассасавий ўзгаришларни амалга ошириш, молия-банк тизимини ислоҳ этишни чуқурлаштириш ва ривожланган бозор инфратузилмасини яратиш.

- Хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштириш ва амалда мулкдорлар синфини шакллантириш.

- Иқтисодиётга хорижий сармояларни, аввало, бевосита йуналтирилган сармояларни кенг жалб қилиш учун шарт-шароитлар, кафолат ва иқтисодий омилларни кучайтириш.

- Кичик ва ўрта бизнеснинг иқтисодий тараққиётда устувор ўрин олишига эришиш;

- Мамлакат экспорт салоҳиятини ривожлантириш ва иқтисодиётнинг жаҳон иқтисодий тизимига интеграциясини таъминлаш.

- Иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш.

Ўзбекистонда демократик ўзгаришларни чуқурлаштириш ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантиришнинг асосий устувор йўналишлари сифатида қуйдагиларни қайд қилиб ўтиш мумкин:

- **Биринчи устувор йўналиш** – мустақилликни асраб-авайлаш, ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлаб бориш

- **Иккинчи устувор йўналиш** – мамлакатда хавфсизлик ва барқарорликни, давлатнинг ҳуқуқий яхличлигини, тинчлик ва осойишталигини таъминлаш.

- **Учинчи устувор йўналиш** – бозор ислохотларини янада чуқурлаштириш, кучли бозор инфратузилмасини яратиш ва эркин иқтисодиёт тамойилларини жорий этиб бориш.

- **Тўртинчи устувор йўналиш-инсон** ҳуқуқлари ва эркинликларини, шунингдек, ошкораликни амалий ҳаётга жорий қилиш.

- **Бешинчи устувор йўналиш** – нодавлат ва жамоат ташкилотларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва ақамиятини кескин кучайтириш.

¹ Миллий истиқлол тўғрисида асосий тушунча ва тамойиллар. Маъруза матнлари учун материаллар. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2001, 9-бет.

Олтинчи устувор йўналиш – суд-ҳуқуқ соҳасини ислоҳ қилишни давом эттириш.

• **Еттинчи устувор йўналиш** – кучли ижтимоий сиёсат олиб бориш.

4. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида республикада ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишлари

Мамлакатимизда жаҳон молиявий иқтисодий инқирозининг салбий оқибатларини бартараф этиш бўйича 2009–2012-йилларга мўлжаллаб қабул қилинган Инқирозга қарши чоралар дастури шу даврда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг устувор йўналиши бўлиб қолади.

Бугунги кунда мамлакатимизни, аввало, иқтисодиётимизни ислоҳ этиш, эркинлаштириш ва модернизация қилиш, унинг таркибий тузилишини диверсификация қилиш борасида амалга оширилаётган, ҳар томонлама асосли ва чуқур ўйланган сиёсат инқирозлар ва бошқа таҳдидларнинг салбий таъсиридан ҳимоя қиладиган кучли тўсиқ, мустаҳкам ва ишончли ҳимоя воситасини яратди.

Инқирозга қарши чоралар дастурида – белгиланган комплекс чоратадбирлар куйидаги бешта асосий вазифани ҳал этишга қаратилади.

Биринчидан – корхоналарни модернизация қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлашни янада жадаллаштириш, замонавий, мослашувчан технологияларни кенг жорий этиш. Бу вазифа авваламбор, иқтисодиётнинг асосий тармоқлари, экспортга йўналтирилган ва маҳаллийлаштириладиган ишлаб чиқариш қувватларига тегишлидир.

Иккинчидан – жорий конъюктура кескин ёмонлашиб бораётган ҳозирги шароитда экспортга маҳсулот чиқарадиган корхоналарнинг ташқи бозорларда рақобатдош бўлишини қўллаб-қувватлаш бўйича конкрет чора-тадбирларни амалга ошириш ва экспортни рағбатлантириш учун қўшимча омиллар яратиш, хусусан:

- айланма маблағларини тўлдириш учун корхоналарга Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 70 фоизидан ортиқ бўлмаган ставкаларда 12 ойгача бўлган муддатга имтиёзли кредитлар бериш;
- тайер маҳсулот ишлаб чиқаришга ихтисослашган, хорижий инвестиция иштирокида ташкил этилган корхоналарни бюджетга барча турдаги солиқ ва тўловлардан – қўшимча қиймат солиғи бундан мустасно – озод қилиш муддатини 2012 йилгача узайтириш;
- банклар кредитлари бўйича тўлов муддати ўтган ва жорий қарзлар миқдорини қайта кўриб чиқиш, бюджетга тўланадиган тўловларнинг пенясида кечиш ва бошқа муҳим имтиёз ва преференциялар бериш.

Учинчидан – қатъий тежамкорлик тизимини жорий этиш, ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини камайтиришни рағбатлантириш ҳисобидан корхоналарнинг рақобатдошлигини ошириш. Шу мақсадда 2008 йили хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодиётимиздаги етакчи тармоқ ва

соҳаларда маҳсулот таннарҳини камида 20 фоиз туширишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш борасидаги таклифлари маъқулланди.

Шу билан бирга, Инқирозга қарши чоралар дастурида 2009 йилда барча турдаги энергия манбаларни ва коммунал хизматларнинг асосий турлари бўйича нарҳларнинг кўтарилишини чеклаш, яъни уларни 6-8 фоиздан оширмастик механизми ишлаб чиқилган.

Тўртинчидан – электроэнергетика тизимини модернизация қилиш, энергия истеъмолини камайтириш ва энергия тежашнинг самарали тизимини жорий этиш чораларини амалга ошириш.

Бешинчидан – жаҳон бозорида талаб пасайиб бораётган бир шароитда, ички бозорда талабни рағбатлантириш орқали маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қуллаб-қувватлаш иқтисодий ўсишнинг юқори суръатларини сақлаб қолишда ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Бу вазифани бажаришда ишлаб чиқаришини маҳаллийлаштириш дастурини кенгайтириш катта ўрин тутает. Ушбу дастур доирасидаги лойиҳалар ҳажмини 3-4 баробар кўпайтириш кўзда тутилати.

Бугунги кунда иқтисодиётимизни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилаш, унинг рақобатдошлигини кескин ошириш, экспорт салоҳиятини юксалтиришга қаратилган муҳим устувор лойиҳаларни амалга ошириш бўйича Дастур ишлаб чиқилмоқда. Шу борада, дастлабки ҳисоб-китобларга кўра, умумий қиймати 24 миллиард АҚШ долларида зиед бўлган қарийб 300 та инвестиция лойиҳаси устида ишламоқдамиз. Жумладан, бунда янги қурилиш лойиҳалари – 18,5 миллиард долларни, модернизация ва реконструкция қилиш, техник ва технологик қайта жиҳозлаш бўйича лойиҳалар эса тахминан 6 миллиард долларни ташкил қиладати.

Ҳисоб-китоблар шуни кўрсатмоқдаки, мазкур лойиҳаларнинг амалга оширилиши инновацион ва энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш ва жаҳон бозорида талаб мавжуд бўлган янги турдаги товарлар ишлаб чиқаришни ўзлаштириш ҳисобидан йилига 10,4 миллиард долларлик қўшимча маҳсулот ишлаб чиқариш, йиллик экспортни 6,5 миллиард долларга кўпайтириш, ялпи ички маҳсулот ҳажмини сезиларли даражада ошириш имконини беради.

Асосий таянч тушунчалар

Ўтиш даври – бир иқтисодий тизимдан бошқасига, мавжуд иқтисодий муносабатлардан бутунлай бошқа, янги иқтисодий муносабатларга ўтиш тақозо қилинадиган даврдир.

Бозор ислоҳотлари – бозор иқтисодиётини ва бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуидир.

Иқтисодий ислоҳотлар – иқтисодиётда туб (ёки қисман) ўзгаришларни амалга оширишга қаратилган тадбирлардир.

Иқтисодий уклад – турли мулкчиликка асосланган хўжалик юритишнинг шакллари ва турлари.

Иқтисодиётни эркинлаштириш – нима ва қанча ишлаб чиқаришни қаерга, қандай баҳода сотишни тадбиркорнинг ўзи белгилаши лозим. Иқтисодиётнинг барча соҳалари ва тармоқларини эркинлаштириш, хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва мустақиллигини таъминлаш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш учун барча шарт-шароитларни яратиш демакдир.

Ислоҳотлар концепцияси – ижтимоий–иқтисодий ислоҳотларнинг асосий мақсад ва йўналишлари, уни амалга оширишнинг вазифалари ва стратегик йўлларининг умумий ғоясидир.

Иқтисодиётни барқарорлаштириш – танглик ҳолатларига барҳам бериш асосида макроиқтисодий мувозанатликни сақлаш ва ишлаб чиқаришни юксалтириш учун шарт-шароитларни вужудга келтиришдир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг жаҳон тажрибасида синалган асосий йўллари (моделлари) ни таърифлаб беринг. Уларнинг умумий ва ўзига хос томонларини кўрсатинг.
2. Ўзбекистоннинг бозор муносабатларига ўтиш йўли қандай хусусиятларга эга? Республика иқтисодиётини ислоҳ қилишга қандай тамойиллар асос қилиб олинади?
3. Бозор муносабатларини босқичма-босқич қарор топтириш принципининг мазмунини батафсил тушунтиринг. Ҳар бир босқичнинг мақсад ва вазифаларини тўлароқ баён қилинг.
4. Республикада иқтисодиётни ислоҳ қилиш қандай йўналишлар бўйича амалга оширилади. Ҳар бир йўналиш бўйича ўзингизнинг фикр-мулоҳазаларингизни билдириг.
5. Бозор муносабатларига ўтишда иқтисодий ислоҳотлар ўз олдига қандай вазифаларни қўяди? Бу вазифаларнинг тўлароқ тавсифини беринг.
6. Бозор иқтисодиётини шакллантириш даврида давлатнинг етакчилик фаолияти нимадан иборат эканлигини тушунтириб беринг.
7. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётини қарор топтиришнинг қандай давлат дастурларини биласиз? Улар бир-бири билан қандай боғланганлигини таҳлил қилинг.
8. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислоҳотларни чуқурлаштиришнинг мазмунини тушунтиринг. Республикада иқтисодиётни эркинлаштириш ўз олдига қандай вазифаларни қўяди?

9-Мавзу. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

РЕЖА

1. Бозор тушунчаси ва унинг вазифалари.
2. Бозорнинг турлари ва тузилиши.
3. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари.

1. Бозор тушунчаси ва унинг вазифалари

Бозор тушунчаси бозор иқтисодиётининг марказий категорияси бўлиб, иқтисодиёт назариясида, ҳўжалик юритиш амалиётида, ва барча мамлакатлар тажрибасида кенг қўлланилади. Бу тушунча юзаки қараганда оддий тушунчага ўхшаб кўриниши сабабли, айримлар бозорни товарлар сотиладиган ва харид қилинадиган жой деб ўйлашади. Лекин унинг ички мазмунига эътибор берилса, у кўп қиррали бўлиб, мазмуни ўзгарувчан эканлигини, турли даврларда турли маънони англатишини билиб олиш мумкин. Бозор тушунчаси товар айирбош-лашнинг келиб чиқиши ва ривожланиши билан боғлиқ бўлиб, у ибтидоий жамоа тузумининг охирларида келиб чиққан ва дастлаб товар алмашув, товар айирбош-лаш жойи ёки майдони деган мазмунни англатган.

Дастлаб бозор икки ёки бир неча қабилалар аъзоларининг бир-бирлари билан товар алмашув жойи сифатида намоён бўлган бўлса, ҳўнарманд-чиликнинг ривожланиши, шаҳарларнинг келиб чиқиши билан алоҳида майдонлар ажратилиб, «бозор жойи» деб эълон қилинган шу майдонда (жойда) кишилар олди-сотди қилишган. Лекин ҳали у даврларда товар айирбош-лаш Т-Т кўринишида, яъни бир товарга бошқа товарни айирбош-лаш шаклида бўлиб, ўз товарини бошқа товарга айирбош-лашда вақт ва маконда, бирданига бир вақтнинг ўзида ўша жойда содир бўлган. Лекин товар айирбош-лаш ривожланиб унинг зиддиятлари кучайиб бориши натижасида пулнинг келиб чиқиши билан сотиш ва сотиб олиш икки хил жараёнга бўлинган ва Т-П-Т кўринишида рўй бера бошлаган. Энди товарни сотиш Т-П ва сотиб олиш П-Т замон ва макон жиҳатдан бир бўлмаслиги мумкин. Чунки сотувчи ўз товарини бир жойда сотиб пул қилиб, бошқа вақтда бошқа жойда керакли товарни сотиб олиши мумкин. Пулнинг келиб чиқиши билан савдогарлар, яъни товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб истеъмолчига, бир жойдан олиб иккинчи жойга сотиш билан шуғулланадиган махсус гуруҳлар пайдо бўлди.

Меҳнат тақсимооти чуқурлашиб яна бир соҳа, савдо соҳаси вужудга келди. Бу соҳа товар пул ҳаракатини тезлаштириш имконини бериб, истеъмолчи билан ишлаб чиқарувчини боғлайдиган воситага айланди. Бунда ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ҳам бир-бирлари билан учрашиши шарт бўлмай қолди. Улар савдогарлар-воситачилар орқали алоқа қилишлари мумкин бўлиб қолди. Энди бозор тушунчасининг мазмуни ўзгариб, янги маъно касб этади, яъни товар-пул муомаласининг янги шакли сифатида намоён бўла бошлади. Олди-сотди жараёнида янги ўзига хос муҳим товар – ишчи кучининг пайдо бўлиши билан бозор умумий тус олиб, унинг мазмуни янада кенгайди. Эндиликда ишлаб чиқарилган товар ва хизматларгина эмас, балки ишлаб чиқариш воситалари ва

ишчи кучи ҳам бозор жараёни орқали ўтиб, ишлаб чиқаришга жалб этилиб борадиган, уларнинг бир-бирига ўзаро таъсири тўғридан-тўғри эмас, балки билвосита, бозор орқали содир бўладиган бўлди.

Шундай қилиб, ҳозирги даврда бозор ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчиларнинг кўп қиррали мураккаб алоқаларини, уларнинг ўзаро бир-бирларига бўлган таъсирини боғлайдиган бўғин, жамият тараққиётида модда алмашувини таъминлайдиган жараён сифатида шаклланди.

Бозор – бу ишлаб чиқарувчи (сотувчи) билан истеъмолчи (харидор)ни бир-бирига боғлайдиган, айрибошлаш жараёнига хизмат қиладиган тартиблар, механизмлар ва муассасавий тузилмалардир.

Бозорнинг асосий белгилари сотувчи ва харидорларнинг ўзаро келишуви, эквивалентлилик принципи асосида айирбошлаш, сотувчиларнинг харажатлари қопланиб, фойда олиши ва тўловга қодир бўлган харидорларнинг талабини қондириш ва рақобатчиликдан иборатдир. Бозор иқтисодиётига ўтаётган бошқа ҳамма мамлакатлардаги каби бизнинг мамлакатимизда ҳам ўтиш даври суронларида айрим адабиётларда бозор тушунчасига енгил-елпи қараб унинг алмисокдан қолган эски, бир томонлама, ҳозир маъносини йўқотган таърифини кўрсатиш ҳоллари учрамоқда. Турли кишилар томонидан ёзилган мақола ва китобларда бозорга турлича таъриф берилиб, у қизғин мунозараларга сабаб бўлмоқда. Айрим муаллифлар бозорни сотувчи ва харидорлар тартибсиз тўпланиб, жуфт-жуфт, тўп-тўп, гуруҳ-гуруҳ бўлиб олди-сотди қиладиган жой деб ҳисобласалар, айримлари уни кишиларга ризку рўз улашадиган файзу, баракотли, сирли дастурхон деб атайдилар.¹

Бошқа бир гуруҳ муаллифлар эса бозорни ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларни, айниқса содда деҳқонларни алдаш эвазига яшайдиган ва бойийдиган, алдамаса тура олмайдиган муттаҳамлар, тарозидан урадиган қаллоблар, бирга олиб ўнга сотадиган ноинсоф олиб-сотарлар, фирибгар воситачилар тўпланадиган, кишиларни алдашнинг турли хийла-найранглари ишлатиладиган бир нопокиза макон сифатида таърифлайдилар.² Бу таърифлар маълум даражада бозорнинг ижобий ёки салбий томонларини ва унинг олди-сотди қилиш жойи эканлигини ифода этса-да, шу билан бирга унга тор доирада бир томонлама, юзаки қараш натижаси бўлиб, унинг ҳақиқий ички мазмунини, вазифасини, тутган ўрнини очиқ бера олмайди.

Бозор товарларни ишлаб чиқариш ва айирбошлаш, пулнинг вужудга келиши, уларнинг ривожланиши натижасида келиб чиққан тарихий тушунча бўлиб, ҳозирги даврда кенг тарқалган объектив иқтисодий жараёндир.

Бозор ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, сотувчилар ва харидорлар ўртасида пул орқали айирбошлаш (олди-сотди) жараёнида бўладиган иқтисодий муносабатлар йиғиндисиدير. Бунда бозорнинг моддий асосини жой эмас, балки товар ва пулнинг ҳаракати ташкил этади. Бозор тушунчаси иқтисодиётнинг тўртта фазаси (ишлаб чиқариш, айирбошлаш, тақсимлаш ва истеъмол жараёнлари) дан фақат айирбошлаш жараёнидаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига

¹ Алимов Б., Шодиев М., Расулов Т., «Шарқона бозор фазилатлари». Т., «Университет», 1996 йил, 17 бет.

² Сулаймонов И. «Бозорда тартиб, сотувчида имон бўлса». «Халқ сўзи» газетаси, 1998 йил 26 февраль, 42 сон.

олади. Бозорда ҳеч қандай бойлик яратилмайди, ишлаб чиқарилмайди, кишиларга бахт, ризқу рўз ҳам улашилмайди, лекин унда турли мамлакатларда, жумладан Ўзбекистонда мавжуд бўлган минглаб корхоналарда ишлаётган миллионлаб кишилар томонидан яратилган товар ва хизматлар, кўчмас мулклар, иқтисодий ресурслар, ишчи кучи пулга сотилади ва сотиб олинади.

Унда олди-сотди жараёнидаги зарур бўлган хизматлар бажарилади. Ҳар бир жисмоний шахс ёки корхона ўзи ишлаб чиқарган товар ёки хизмат турини сотади ва ўзига керакли бўлган кўплаб товар турларини сотиб олади. Бу олди-сотди жараёнида бозор субъектлари, яъни олди-сотди қилаётган кишилар бир-бирини кўрмасликлари, танимасликлари ҳам мумкин. Улар турли хужжатлар, шартномалар, намуналарга биноан воситачи ташкилотлар орқали савдо қилишлари мумкин. Республикамизда ишлаб чиқарилаётган пахта, пилла, олтин, машина, трактор, станок, самолёт, асбоб-ускуна, ўғит, уруғ ва бошқа юзлаб товар ва хизматларнинг ўз яратилган жойидан шартномаларга биноан тўғридан-тўғри истеъмолчиларга жўнатилиши фикримизнинг далили бўлиб, бозор алоҳида савдо-сотик қиладиган жой деб тушуниш тўғри эмаслигини кўрсатади. Ундан ташқари товар ва хизматларни пул орқали олди-сотди қилиш жараёнида айрим шахслар ёки корхоналар сарфланган меҳнат ва моддий харажатларга нисбатан юқори даражада ортиқча фойда олади, тез бойийди, уларнинг айримлари эса фойда олиш у ёқда турсин, қилган сарф харажатларини ҳам қоплай олмай, катта зарар кўрадилар, синиб хонавайрон бўладилар. 1997 йилда республикада қишлоқ хўжалигида 662 та, бошқа соҳаларда 302 та корхона зарар кўриб, шундан 300 та қишлоқ хўжалиги корхоналари бу зарарни ўзининг мол-мулки ҳисобидан қоплаши мумкинлиги, қолган 332 таси эса ўз зарарини қоплай олмай хонавайрон бўлишга маҳкум эканлиги, саноат ва бошқа соҳалардаги 302 та зарар кўрган корхоналардан 145 таси банкрот деб эълон қилинганлиги, 1999 йилда эса 898 та қишлоқ хўжалик корхоналари ширкатларга айлантирилиб, уларнинг 12,3 фоизи, яъни 119 та ширкат хўжалиги йилни зарар билан якунлаганлиги,¹ 2000 йилда эса 139 та корхона ўз фаолиятидан 1385,0 млн. сўм зарар кўрганлиги, 2002 йилда эса бу кўрсаткич 160 корхона ва 77433,3 млн. сўмни, 2010 йил эса 58300 млн сўмни ташкил қилганлиги² бозорнинг ёппасига бахт-саодат келтирувчи афсонавий жой эмаслигини яна бир бор исботлайди. Энди нима учун бу бозорда кимлардир меҳнат қилмасдан ёки сарфланган харажатларига нисбатан бошқалардан ортиқча даромад олади, бошқалари эса сарф харажатларини қоплай олмай, меҳнатига яраша даромад қила олмайдилар, хонавайрон бўладилар? – деган савол ҳаммани қизиқтиради. Шунга айтиш лозимки, бозорда ҳеч қанақа илоҳий ёки афсонавий куч йўқ. Айтилганларнинг ҳаммаси бозор муносабатларининг ўзидан келиб чиқади. Бозорга сотишга чиқарилган товар ва хизматлар талабга нисбатан кам бўлса нархлар ошиб кетади, айирбошлашнинг эквивалентлик мувозанати бузилади, натижада товарни сотувчи меъеридан ортиқча даромад олиб, тез бойийди ёки аксинча, бозорда товарлар миқдори талаб миқдоридан ошиб кетса, нархлар пасайиб кетиб, сотувчилар зарар кўрадилар. Бунинг устига ишлаб

¹ Каримов И.А. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш - энг муҳим вазифамиз. «Халқ сўзи» газетаси. 2000 йил, 15 феврал.

² Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2002, 2010 год. Т., -2003, 2010. 19-бет.

чиқариш жараёнида сусткашлик, нўноқлик ва хўжасизлик юз бериб, ортиқча харажатларга йўл қўйилган бўлса, зарар янада ошиб кетади, чунки бозор бундай ортиқча беҳуда сарфларни ҳисобга олмайди.

Шундай қилиб, бозорда катта фойда олиш ёки хонавайрон бўлиш сабабини товарларни айирбошлаш жараёнида кишилар ўртасида юз берадиган муносабатлардан қидириб топиш лозим экан, савдо бўлаётган жойда, бозор майдонида ҳеч қанақа сир-асрор йўқ экан. Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари дўкони, автомобильга хизмат кўрсатиш станцияси, бензин сотадиган жой, саноат товарлари дўкони, тижоратчиларнинг савдо шахобчалари, турли хил супермаркетлар, йирик савдо марказлар ва савдо ярмаркалари, ижтимоий, хусусий овқатланиш жойлари буларнинг ҳаммаси бозорнинг одатдаги кўринишлари бўлиб, у ерда ҳам юқорида айтилган муносабатлар содир бўлади. Фонд биржалари, чет эл валюталари бозори, дон биржалари ва аукционлар (ким ошди савдоси) юқори даражада ривожланган бозорлар бўлиб, уларда сотувчи ва харидорлар бир-бири билан акция, облигация, миллий валюта ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари орқали боғланади. Бозорнинг айрим турлари сотувчи ва харидорлар ўртасидаги шахсий алоқа билан фарқланса, бошқаларида улар ҳеч қачон бир-бирини кўрмайди ёки билмайди. Шунга мувофиқ бозор алоқалари бевосита ва билвосита алоқаларга бўлинади. Буларнинг ҳар қандай туридан қатъий назар унинг иштирокчилари (субъектлари) фуқаролар (уй хўжаликлари), турли хил корхоналар, фирмалар ва давлат ташкилотларидир. Бозор субъектлари икки гуруҳга – сотувчи ва харидорларга бўлиниб, улар бозор муносабатларининг турли вазифаларини бажаради. Сотувчилар бозорга товар ва хизматларни таклиф этади, харидорлар эса уларга талаб билдиради. Бозор ўз субъектлари манфаатини бир-бирига боғлаб, уларни мувофиқлаштиради.

Бозорнинг асосий вазифаси ишлаб чиқарувчилар томонидан яратилган товар ва хизматларни, иқтисодий ресурсларни истеъмолчиларга етказиб беришдан иборатдир. Бу ерда бозор ишлаб чиқариш билан истеъмолчи бир-бирига боғлайди, ишлаб чиқарилган товар ёки хизмат ўз истеъмолчисини топади. Бунда бозор воситачи бўлиб хизмат қилади. Бозорда қиймат шакллари алмашади. У қийматни товар шаклидан пул шаклига айлантиради. Индивидуал меҳнат сарфлари сифатида чиққан товарлар бозор томонидан тан олинса, ижтимоий меҳнат сарфини намоён қилади ва товарнинг бозор қиймати ҳосил бўлади.

Бозор айирбошлаш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг узлуксиз такрорланиб туришига ёрдам беради. Ишлаб чиқариш янгидан бошланиши учун яратилган товарлар сотилиши ва улар пулга айланиши, пулга эса керакли иқтисодий ресурслар харид қилиниши зарур. Бозор воситасида товарни сотишдан тушган маблағлар ҳисобига, ишлаб чиқарувчилар ресурслар сотиб олиш йўли билан сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ўрнини қоплайдиган ва ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун керакли моддий ва меҳнат ресурсларига эга бўладилар. Бозор орқали ресурсларнинг эркин ҳаракати таъминланади ва уларнинг тармоқлар ўртасида тақсимланиши рўй беради. Истеъмолчилар бозорда у ёки бу товарга бўлган талабини билдиради. Бозор бу

талабни ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчиларга узатади. Ресурслар талаб билдирган тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланиб туради.

Бозор иқтисодиётни тартибга солиб туриш вазифасини талаб, таклиф, рақобат ва баҳолар ёрдамида бажаради. У ўзида талаб ва таклифни жамлаб, бу билан нимани, қанча миқдорда ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини аниқлаб беради. Бозор нарх воситасида иқтисодий ресурсларни товарларга талаб камайган тармоқлардан талаб ортган тармоқларга оқиб келишини таъминлайди.

Бозор турли хил вазифаларни бажарса-да, улар ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тақозо қилади. Бозорнинг мазмунини тўлароқ тушунмоқ учун унинг турларини ва ички тузилишини билиш зарур.

2. Бозорнинг турлари ва тузилиши

Ҳозирги даврдаги бозор мураккаб тузилишга эгадир.

Бозорнинг ички тузилиши мураккаб бўлганлиги сабабли уни туркумлашга ҳар хил мезонлар асос қилиб олинади. Булар бозорнинг етуклик даражаси, сотиладиган ва сотиб олинadиган маҳсулот тури, бозор субъектлари хусусиятлари, бозор миқёси, иқтисодий алоқалар характери ва бошқалар. Бозорнинг етуклик даражасига қараб ривожланмаган бозор, классик (эркин) бозор, ҳозирги замон ривожланган бозорларга бўлинади. Ривожланмаган, шаклланаётган бозор кўпроқ, тасодифий характерга эга бўлиб, унда товарга – товар айирбошлаш усули (бартер) кўпроқ қўлланилади. Бозорнинг бу тури тарихан ҳали ҳақиқий пул келиб чиқмаган даврга тўғри келади. Лекин ҳозирги даврда ҳам айрим мамлакатларда пул инқирозга учраб, ижтимоий ишончни йўқотган, бозор иқтисодиётига ўтаётган даврларда ҳам бу бозор амал қилиши мумкин. Эркин (классик) бозор-товар ва хизматларнинг ҳар бир тури бўйича жуда кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар, яъни сотувчилар ва сотиб олувчилардан иборат бўлиб, пул орқали айирбошлаш жараёнида улар ўртасида эркин рақобат келиб чиқади, нархлар талаб ва таклиф ўртасидаги нисбатга қараб эркин шаклланади, рақобатнинг турли усуллари қўлланилади, аҳоли ва ишлаб чиқарувчилар кескин табақалашади. Ҳозирги замон ривожланган бозори — бунда давлат ҳам бозор иштирокчиси бўлиб, у анча тартиблаштирилади ва бошқарилади, турли хил биржалар ва бошқа олди-сотди жараёнига хизмат қилувчи соҳалар ривожланган бўлади, рақобат курашлари, аҳолининг табақалашуви юмшатилиб, уларнинг даромадлари даражаси ўртасидаги фарқлар камаяди. Бозор ҳудудий жиҳатдан ҳам турлича бўлиши мумкин.

Булар маҳаллий бозорлар, миллий бозорлар, ҳудудий бозорлар ва ниҳоят жаҳон бозори.

Сотиладиган ва сотиб олинadиган товар, хизмат турига кўра бозорлар қуйидаги турларга бўлинади: истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучи (ресурслар) бозори, валюта бозори ва фонд биржалари, илмий техника кашфиёти ва ишланмалар бозори.

Муомалага чиқадиган субъектларнинг хусусиятига кўра улгуржи ва чакана савдо тўғрисида гап юритилади. Чакана савдода асосан сотиб олувчилар

фуқаролар ҳисобланади. Ташкилот ва муассасалар эса сотувчи ҳисобланади. Улгуржи савдода давлат томонидан қишлоқ хўжалик маҳсулотларини харид қилиш алоҳида ўрин тутади. Бунда асосий харидор давлат, сотувчилар эса фермерлар, шахсий, кооператив ва давлат хўжаликларидир.

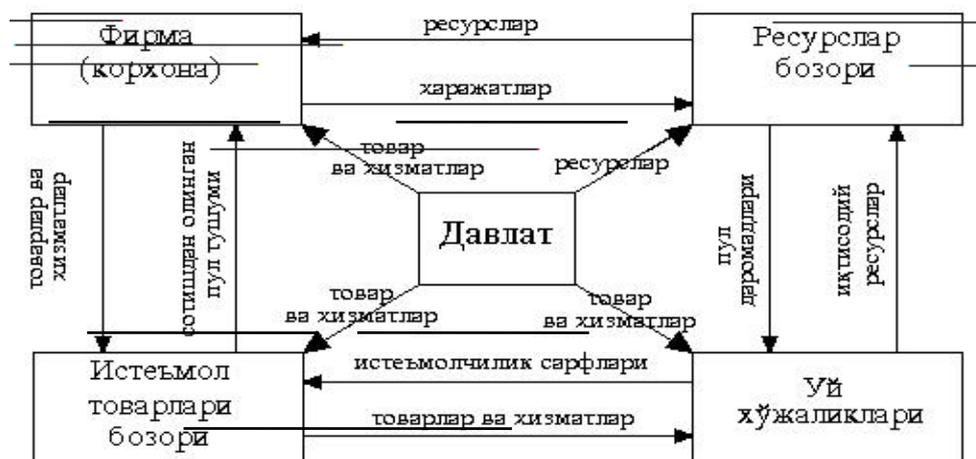
Шунингдек, давлат ва кооператив савдо, деҳқон бозори ҳам фарқланади. Давлат савдосини давлат, кооператив савдони матлубот кооперациялари амалга оширади. Деҳқон бозорида савдони, алоҳида фуқаролар, жамоа ва фермер хўжаликлари ҳамда бошқа кооперативлар амалга оширади.

Товар ва хизматлар бозори бозорнинг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Бу бозорда хўжалик субъектларининг барча учта тури: фуқаролар (уй хўжаликлари) давлат ва корхоналар қатнашади.

Истеъмол товарлари ва хизматлари бозорининг махсус тури интеллектуал товарлар бозоридир. Бу бозорда ақлий меҳнат маҳсули бўлган товарлар - илмий ғоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, ҳар хил ахборотлар олди-сотди қилинади. Интеллектуал бозор таркибида илмий-техникавий ишланмаларни айирбошлаш катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборат бўлиб, бу бозорда асосан инновация фирмалари иш кўради. Мазкур фирмалар янгиликларни топиш, бозорда сотиш ва ишлаб чиқаришга жорий этиш бўйича хизмат кўрсатади.

Ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар) бозорида товар сифатидаги меҳнат воситалари ва материаллар олди-сотди қилинади. Бу бозорда машина, асбоб-ускуна, хом ашё, ёқилғи ва материаллар каби ишлаб чиқариш воситалари йирик ҳажмда кўтарасига (улгуржи) сотилади. Ресурслар бозоридаги товарлар шахсий истеъмолга эмас, ишлаб чиқариш истеъмолига хизмат қилади, яъни ишлаб чиқариш талабини қондиради.

Бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги иқтисодий алоқалар истеъмол товарлари ва ресурслар бозори орқали анча тўлиқ ва ёрқин намоён бўлади. Шу сабабли бозорнинг икки тури ва унинг субъектлари ўртасида амалга ошириладиган олди-сотди битимларининг кўرғазмали тавсифини келтирамиз.

9-чизма. Истеъмол товарлари бозори ва ресурслар бозори ҳамда бозор субъектлари ўртасида ресурслар, маҳсулот ва даромадлар ҳаракати.

Иқтисодий ресурслар бозорининг таркибий қисмини ишчи кучи бозори ташкил қилади. Ишчи кучи бозорида – ўзига хос хусусиятга эга бўлган иқтисодий ресурснинг олди-сотди битими амалга оширилади. Бу бозорда бизнес томонидан ишчи кучига бўлган талаб, уй хўжаликлари томонидан билдирилган ишчи кучи таклифи билан тўқнаш келади. Шундай экан, ишчи кучи бозорида иқтисодий субъектларнинг икки тури – тадбиркорлар ва ёлланма ишчилар ҳаракат қилади. Ишчи кучи инсоннинг меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, бу қобилият бозор орқали унинг эгасидан ажратиб олинишини билдирмайди. Ишчи кучи бозорида инсоннинг ўзи эмас, унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади.

Ишчи кучи бозорининг аниқ намоён бўлиш шаклларида энг муҳими – меҳнат биржасидир. Меҳнат биржаси – ишчилар ва тадбиркорлар ўртасидаги ишчи кучини олди-сотди битимини тузишда воситачиликни амалга оширувчи ва ишсизларни рўйхатга олувчи муассаса.

Меҳнат биржаси куйидаги вазифалари бажаради:

- Ишсизларни рўйхатга олиш;
- Ишсизларни мос ўринларда иш билан таъминлаш;
- иш билан таъминланмаганларни қайта ўқитиш ва янги касбга тайёрлаш;
- ишсизларни ижтимоий ҳимоялаш.

Молия бозори. Бу бозор турли-туман ва кўп жиҳатли бўлса ҳам, олди-сотди объекти битта, яъни пул (унга тенглаштирилган қимматли қоғозлар) ҳисобланади ва турли хил шаклларда бўлади. Ортиқча маблағларга эга бўлган хўжалик субъектлари, бу молиявий ресурсларни, маблағлар камёблигини сезган субъектларга таклиф қилади.

Молиявий битимларнинг ҳаракатига қараб, молия бозорини туркумлаш мумкин. Бунда молиявий бозор иккига ажралади: қарз мажбуриятлари (истеъмолни қондирадиган пул) ва капитал (мулк) бозори. Қарз мажбуриятлари бозорида пул вақтинча қарз ҳисобланади ва олинган пул шахсий истеъмол учун ишлатилади. Мулк бозорида кўйилган пулдан даромад олиш ҳукуқи сотилади ва сотиб олинади. Бу бозорда маблағлар капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шуни ҳисобга олиб капитал бозорини иккита бўғинга ажратиш мумкин: ссуда капитали бозори ва қимматли қоғозлар бозори. Ссуда капитали бозори – пул шаклидаги капиталнинг фоиз тўлаш шарти билан қарзга берилишидир. Бу бозорда қисқа муддатли мажбуриятлар муомалада бўлади. Булар асосан давлат ва банкларнинг мажбуриятлари ҳисобланади.

Қимматли қоғозлар бозорида акция, облигация, вексель, чек, депозит кабилар олди-сотди қилинади. Булар давлат томонидан чиқарилган узоқ муддатли мажбуриятлар ҳамда корпорацияларнинг акция ва облигацияларидан иборатдир. Бу бозорда брокер ва диллерлар воситачилик қилади. Мазкур бозор амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади.

Қимматли қоғозларнинг ҳаракати хусусияти бўйича молия бозори бирламчи ва иккиламчи (ҳосила) бозорларга бўлинади. Бирламчи бозорда янги нусхадаги қимматли қоғозлар сотилади ва сотиб олинади, иккиламчи бозорда

олдин чиқарилган қимматли қоғозлар ҳаракат қилади. Бирламчи бозорда қимматли қоғозлар сотилса, иккиламчи бозорда қайта сотилади.

Иқтисодийёт учун қимматли қоғозларнинг иккиламчи бозори фавқулודда муҳим аҳамиятга эга. У хўжалик субъектлари ўртасида молиявий воситаларнинг эркин ҳаракат қилишини таъминлайди.

Бозор сегменти – бу бозорни алоҳида белгиларига қараб бўғинларга ажратиш. Унга иккита сабаб асос бўлади:

- Истеъмолчиларнинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатидан табақаланиши натижасида улар талабининг ўзаро фарқланиши;
- Алоҳида товар ишлаб чиқаришнинг табақаланиши.

Бозорни сегментларга ажратиш мезонлари:

- I. Аҳолининг харид қилиш лаёқати даражаси, яъни тўловга лаёқатлилиги.
- II. Худудий ва ижтимоий, демографик мезонлар (аҳолининг сони, унинг ёш таркиби, жинси, зичлиги, табиий иқлим шароити ва ҳ.к.)

3. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари

Бозор инфратузилмаси – бу бозор алоқаларини ўрнатиш ва уларнинг бир маромда амал қилишига хизмат кўрсатувчи муассасалар тизимидир. Унга омбор хўжалиги, транспорт, алоқа хизматлари кўрсатувчи корхоналар, товар ва хизматлар муомаласига хизмат қилувчи муассасалар (биржалар, аукционлар, савдо уйлари, савдо-сотик идоралари ва агентликлари кабилар), молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар (банк туридаги муассасалар, кредитлаш идоралари, суғурта ва молия компаниялари, солиқ идоралари) ва ижтимоий соҳага хизмат кўрсатувчи муассасалар (уй-жой ва коммунал хизмат идоралари, аҳолини ишга жойлаштириш фирмалари) кирази. Ахборот хизмати идоралари ҳам бозор инфратузилмасининг алоҳида бўғинини ташкил қилиб, уларга маълумотларни тўплаш, умумлаштириш ва сотиш билан шуғулланувчи компания ва фирмалар кирази.

Бозор инфратузилмасининг бу барча унсурлари ишлаб чиқарувчиларнинг савдо-сотик, молия-кредит ишларига, шерик топишига, иш кучини ёллашига кўмаклашади, давлатнинг иқтисодийётни тартибга солувчи тадбирларини амалга оширади, ишлаб чиқарувчилар ўртасида алоқа ўрнатишга ёрдам беради. Уларнинг бир қисми давлат мулкчилигида жойлашса, бошқалари мустақил муассаса ва уюшмалардан иборат бўлиб, кўрсатган хизматлари учун ҳақ олади.

Бозор инфратузилмасида товар (хизмат)лар муомаласига хизмат кўрсатувчи муассасалар муҳим ўрин тутиши сабабли уларнинг асосийларининг қисқача тавсифини берамиз.

Биржа – намуна (ёки стандарт)лар асосида оммавий товарларнинг мунтазам савдо-сотик ишларини ўтказувчи тижорат муассасаларидир. Товар биржаларидан фарқ қилиб, фонд биржасида қимматбаҳо қоғозлар ва чет эл валюталарининг олди-сотдиси амалга ошса, меҳнат биржаси ишчи кучи эгаси билан уни ёлловчи корхона ўртасида туриб, унга бўлган талаб ва таклифни бирига боғлайди.

Биржанинг барча шаклларида келишувнинг характерли белгиси товар, акция ва валюта курсларига, нархнинг тебраниб туришига чайқов йўли билан таъсир қилишдир.

Биржада унинг қатнашчилари айирбошлаш тўғрисида битим тузади, лекин товарни етказиб бериш ва унинг ҳақини тўлаш биржадан ташқарида юз беради. Бунда товар эгаси ва харидорлар қатнашиши шарт эмас. Улар номидан ишни брокерлар (даллоллар) юритади. Брокер (маклер)лар – бу товар, фонд ва валюта биржаларида олди-сотди битимларини тузишда воситачилик қиладиган шахс ёки махсус фирма. Улар одатда мижозлар топшириғига кўра ва унинг номидан иш юритади, кафолат берувчи ҳисобига ўз номидан савдо битимлари тузиши ҳам мумкин.

Биржанинг яна бир хусусияти шундаки, бу ерда ҳали ишлаб чиқарилмаган, лекин тайёрланиши аниқ бўлган, олдин сотиб олиниб, эгаси ихтиёрига келиб тушмаган товарлар ҳам сотилади.

Биржалар ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган биржаларда айрим турдаги ёки бир гуруҳ товарлар, универсал биржаларда ҳар хил товарлар сотилади.

Аукционлар – алоҳида хусусиятларга эга бўлган товарларни сотиш учун муайян жойларда ташкил қилинган махсус ким ошди савдо муассасаси. Аукционда савдо товарларнинг нисбатан чекланган рўйхати бўйича, оммавий сотувга қўйиш йўли билан ўтказилади. Аукцион эълон қилинган вақтда ва маълум даврда ўтказилади. Бунда товарларнинг бозорга келиб туриши мавсуми ва ҳажми ҳисобга олинади. Аукцион савдосида намуна товарлар рўйхатда кўрсатилган тартибда савдога қўйилади, харидорлар орасида энг юқори нархни таклиф қилган киши товарни сотиб олади.

Аукционларда санъат асарлари, ноёб буюмлар, коллекциялар ҳам сотилиши мумкин. Савдо ярмаркалари маълум вақтда ўтказилиб, бу ерда товарлар улгуржи равишда олди-сотди қилинади. Товар савдоси унинг эгаси билан савдо фирмаси ўртасида юз бериб, унда бевосита истеъмолчи қатнашмайди.

Савдо уйлари – савдо муассасасининг махсус тури. У ихтисослашган ёки универсал бўлиши мумкин. Ихтисослашган савдо уйи айрим товарлар билан (кийим-кечак, оёқ кийим, газлама ва ҳ.к.) универсал савдо уйи ҳар хил товарлар билан савдо қиладди. Савдо уйлари таркибида савдо фирмалари муҳим ўрин тутади. Улар тижорат ишини юритувчи ва ихтисослашган савдо-сотиқ корхоналаридир. Фирмалар мустақил ёки йирик саноат корпорациялари таркибида иш юритиб, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланадиган турларга бўлинади. Айрим фирмалар ҳар иккала савдо тури билан ҳам шуғулланади.

Улгуржи савдо фирмалари товарларни ўз мулкига сотиб олиб, кейин истеъмолчиларга сотади. Чакана савдо фирмалари ҳар хил шаклни олиб, улар мустақил дўконлар, махсус дўконлар ва супермаркетлардан иборат бўлади.

Супермаркет – бу харидорнинг ўз-ўзига хизмат кўрсатишига асосланган кенг тармоқли савдо корхонаси. У товарларнинг деярли ҳамма турлари билан, жумладан импорт товарлар билан ҳам савдо қиладди. Супермаркет харидорларга

бепул маслахатлар беради, товарларни буюртма бўйича харидор уйига етказди, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатади.

Кўп тармоқли ташқи савдо фирмалари ҳам савдо уйи деб аталади. Улар ўз номидан ва кўпинча ўзлари ҳисобидан экспорт-импорт ҳамда бошқа савдо алоқаларини олиб боради. Ташқи савдо уйлари савдо корхоналарини сотиб олиш, жиҳоз ва ускуналарни ижарага топшириш, кредитлар бериш, суғурта хизмати кўрсатиш билан молия ва ишлаб чиқариш хизматида ҳам қатнашади.

Инфратузилма тизимида молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи муассасалар алоҳида ўринга эга. Улар молия бозори, унинг асоси бўлган капитал бозорини шакллантиради ва амал қилиш тартиб – қоидаларини ўрнатади. Молиявий муассасалардан кўпчилиги ўзига хос белгиларга эга бўлсада, уларнинг барчаси битта умумий белгига эга. Улар ўзларининг мажбуриятларини билдиради, яъни маблағлари ортикча бўлган субъектлардан пул қарз олади ва ўз номидан маблағлари етишмаган субъектларга пул қарз беради.

Бозор инфратузилмасининг банклар, суғурта компаниялари, солиқ ва божхона идоралари каби муассасалари молия-кредит муносабатларида алоҳида ўзига хос ўринга эга. Уларнинг иқтисодий фаолияти ва молиявий муносабатларда тутган ўрни билан кейинги мавзуларда батафсил танишамиз.

Бозор иқтисодиёти субъектларини молиявий ахборотлар билан таъминлаш бозор инфратузилмасининг ахборот хизмати идоралари, шу жумладан аудиторлик фирмалари зиммасига тушади. Аудитор фирмалар – корхона, фирма, компаниялар молиявий хўжалик фаолиятини текшириб борувчи, улар ҳисоботини экспертизадан ўтказувчи идора. Улар одатда акционер жамият ёки кооператив шаклда фаолият кўрсатади ва тўлиқ мустақилликка эга бўлади. Аудитор фирмалар ўз ишини ҳар бир мамлакатда ёки халқаро миқёсда қабул қилинган ҳисоб-китоб ва тафтиш қоидаларига биноан олиб боради. Аудитор фирма ишида қатнашувчи тафтишчилар аудиторлар деб аталади.

Шундай қилиб, бозор инфратузилмаси ва унинг қараб чиқилган унсурлари барча бозор турларининг самарали фаолият кўрсатишини, ҳамда давлатлараро иқтисодий муносабатларни тартибга солишни таъминлайди.

Асосий таянч тушунчалар

Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида бўладиган муносабатлар йиғиндисидир.

Бозор объекти – бозорга, айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолиятнинг натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий активлардир.

Бозор субъекти – бозорнинг, айирбошлаш муносабатларининг қатнашчиларидир.

Бозор инфратузилмаси – айирбошлаш муносабатларига хизмат қилувчи муассасавий тузилмалардир.

Бозор – ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар (сотувчилар ва харидорлар) ўртасида пул орқали айирбошлаш жараёнида бўладиган муносабатлар йиғиндиси.

Бозор объекти – бозорга, айирбошлаш муносабатларига жалб қилинган иқтисодий фаолиятнинг натижалари ва иқтисодий ресурслар, товар, пул ва унга тенглаштирилган молиявий ресурслардир.

Бозор субъекти – бозорнинг, айирбошлаш муносабатларининг қатнашчиларидир.

Бозор инфратузилмаси – айирбошлаш муносабатларига хизмат қилувчи муассасавий тузилмалардир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Бозор тушунчасининг таърифини беринг ва унинг асосий вазифаларини кўрсатинг.
2. Бозорни туркумлашда қандай мезонлар асос қилиб олинади? Уларни санаб кўрсатинг.
3. Етуклик даражасига қараб бозорнинг қандай турлари ажратилади?
4. Бозор инфратузилмаси нима?
5. Бозор тушунчасини таърифини беринг ва унинг асосий вазифаларини кўрсатинг.
6. Бозорни туркумлашда қандай мезонлар асос қилиб олинади?
7. Етуклик даражасига қараб бозорнинг қандай турлари ажратилади?
8. Бозор инфратузилмаси нима?

10-Маъзу. **ТАЛАБ, ТАКЛИФ ВА БОЗОР МУВОЗАНАТИ**

РЕЖА

1. Талаб тушунчаси ва унинг миқдorigа таъсир қилувчи омиллар. Талаб қонуни.
2. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни. Таклиф миқдorigа таъсир қилувчи омиллар.
3. Талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши.

1. Талаб тушунчаси ва унинг миқдorigа таъсир қилувчи омиллар Талаб қонуни.

Биз эҳтиёж тушунчаси ҳақида дастлабки маъзуда гапирган эдик. Эҳтиёж тушунчаси кишиларнинг ҳаётини воситаларига бўлган заруриятини ифодаловчи илмий категория сифатида тараққиётнинг ҳамма босқичлари учун умумий ва доимийдир. Унинг бозор иқтисодиёти шароитидаги тарихий кўриниши талаб тушунчасидир. Талаб эҳтиёждан фарқ қилиб, мустақил иқтисодий категория (илмий тушунча) сифатида амал қилади.

Эҳтиёжнинг фақат пул билан таъминланган қисми талабга айланади. Демак, **талаб – бу пул билан таъминланган эҳтиёждир**. Эҳтиёж зарур миқдордаги пул билан таъминланмаса, у «хоҳиш», «истак» бўлиб қолаверади. Талабнинг бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади, чунки нарх ўзгариши билан товарнинг сотиб олинadиган миқдори ҳам ўзгаради. Шу боғлиқликдан келиб чиқиб, талабга қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Товар ва хизматларнинг маълум турларини истемолчи маълум вақтда нархларнинг мавжуд даражасида сотиб олишга қодир бўлган эҳтиёжи талаб дейилади.

Талаблар ҳар хил бўлиб, бир хил товар ёки хизматларга бўлган талабнинг икки тури фарқ қилинади: **якка талаб ва бозор талаби**. Ҳар бир истемолчининг, яъни алоҳида шахс, оила, корхона, фирманинг товарнинг шу турига бўлган талаби **якка талаб** дейилади. Бир қанча (кўпчилик) истемолчиларнинг шу турдаги товар ёки хизматга бўлган талаблари йиғиндиси **бозор талаби** дейилади.

Индивидуал, яъни якка талаб ҳам, бозор талаби ҳам миқдор жиҳатдан аниқланади. Лекин бу миқдор ҳар доим ҳам бир хил бўлиб турмайди, балки ўзгарувчан бўлади. Талаб миқдорининг ўзгаришига бир қанча омиллар таъсир қилади. Уларнинг ичида энг кўп таъсир қиладиган омил нархдир.

Нарх ва сотиб олинadиган товарлар миқдори ўртасидаги бўладиган боғлиқликни қуйидаги жадвал маълумотлари асосида қараб чиқамиз.

Нарх ва сотиб олинadиган товар миқдори ўртасидаги боғлиқлик

5-жадвал

Бир кг ун нархи (сўм)	Талаб қилинадиган ун миқдори (кг)
150	10
140	13
130	17
120	25
110	50

Жадвал маълумотлари товарга нархнинг пасайиши сотиб олинadиган товар миқдорининг ўсишига ва аксинча, нархнинг ўсиши унинг миқдорининг камайишига олиб келишини кўрсатади. **Маҳсулот нархи ва сотиб олинadиган товар миқдори ўртасидаги тесқари ёки қарама-қарши боғлиқлик талаб қонуни дейилади.**

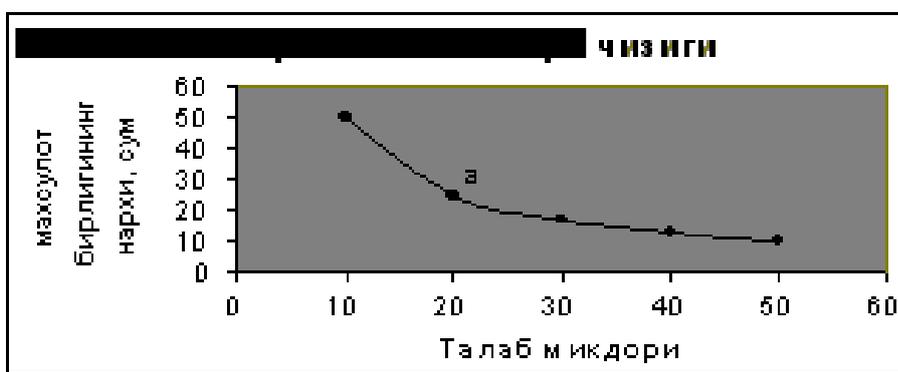
Истемолчилар маълум бир товарни унинг нархи паст бўлса, кўпроқ сотиб ола бошлайди. Истемолчи учун нарх сотиб олишга халақит қилувчи тўсиқ сифатида намоён бўлади. Бу тўсиқ қанча юқори бўлса, у шунча кам товар сотиб олади. Бошқача айтганда, юқори нарх истемолчининг харид қилиш истагини сўндиради, паст нарх эса бу истакни кучайтиради.

Реал иқтисодий ҳаётда баъзан нархлар ўссада айрим товарларга талабнинг ортишига олиб келиши мумкин бўлган ҳолатлар ҳам учрайди. Бу вазият Гиффен самараси деб аталади (инглиз иқтисодчиси Р.Гиффен номи

билан). Гиффен камбағал ишчи оилалари картошка қимматлашишига қарамасдан уни истеъмол қилиш кенгайишини кузатиб, бу самарани тасвирлаб кўрсатган. Тушунтириш шунга асосланадики, картошка камбағал оила овқатида маҳсулотларнинг асосий қисмини эгаллайди. Агар картошка нархининг ўсиши рўй берса, бунда камбағал оила гўшт сотиб олишдан умуман воз кечишга мажбур бўлади, ўзининг кўп бўлмаган даромадининг барчасини картошка сотиб олишга сарфлайди.

Демак, бундай вазиятда нархларнинг ошиши зарур товарларга талабнинг камаймасдан, аксинча унинг ошишига олиб келиши мумкин.

Товар нархи ва унинг харид қилинадиган миқдори (талабнинг) ўртасидаги тесқари боғлиқликни оддий икки ўлчамли графикда тасвирлаш мумкин: ётиқ чизиқ талаб миқдорини, тик чизиқ нархни кўрсатади.

10-чизма. Талаб эгри чизиғи.

Графикдаги ДД чизиқ нарх ва талаб ҳажми ўртасидаги тесқари боғлиқликни тасвирий акс эттиради.

Графикдаги ҳар бир нуқта товарнинг аниқ нархи ва истеъмолчи шу нархда сотиб олиши мумкин бўлган товар миқдорини кўрсатади.

Нарх ва талабнинг ҳажми ўртасидаги тесқари боғлиқликни кўрсатувчи бу чизиқ *талаб эгри чизиғи* дейилади.

Агар талаб эгри чизиғи ўзининг олдинги ҳолатида қолса ва бунда у ёки бу товарни сотиб олишдаги ҳар қандай миқдорий ўзгариш талаб миқдорининг ўзгарувчанлигини билдиради.

Талаб миқдорига нархдан ташқари таъсир қилувчи омиллар. Талаб ҳажмининг ўзгариши фақат товар нархига эмас, балки бошқа бир қатор омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Бу омиллар талабнинг нархдан ташқари омиллари дейилади.

Талабга нархдан ташқари қуйидаги асосий омиллар таъсир кўрсатади: 1) Истеъмолчининг диди; 2) Бозордаги истеъмолчилар сони; 3) Истеъмолчининг даромадлари; 4) Бир – бирига боғлиқ товарларнинг нархи; 5) Келажакда нарх ва даромадларнинг ўзгариши эҳтимоли.

Бу омилларнинг ўзгариши талаб ҳажмининг ўзгаришига қандай таъсир кўрсатишини қараб чиқамиз.

1. Бирор маҳсулотга нисбатан истеъмолчи дидида ижобий ўзгариш рўй берса, нархнинг тегишли даражасида унга бўлган талаб ортади. Истеъмолчи

дидига салбий таъсир кўрсатадиган ҳолатлар талабнинг қисқаришига олиб келади.

2. Ўз-ўзидан аниқки, бозорда истеъмолчилар сони кўпайса, талаб ортади, истеъмолчиларнинг сони камайса, талаб қисқаради. Масалан, алоқа воситаларининг такомиллашуви халқаро молиявий бозор доирасини мислсиз кенгайтиради ҳамда акция ва облигация каби молиявий активларга бўлган талабнинг ўсишига олиб келади. Туғилиш даражасининг пасайиши болалар боғчаси ва мактабга бўлган талабни камайтиради.

3. Пул даромади ўзгаришининг талаб ҳажмига таъсири бошқа омилларга қараганда анча мураккаб. Пул даромадининг ортиши жуда кўп товарларга талабни нисбатан оширади, даромаднинг камайиши эса бундай товарларга талабни камайтиради. Даромад ошса, унинг ўсишига қараб истеъмолчилар нархи юқори бўлсада, кўпроқ сифатли товарларни харид қилади, бунда улар камроқ нон, картошка, карам сотиб олиши мумкин ортиқча даромад унга анча юқори оқсил таркибига эга бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари масалан, гўшт ва сут маҳсулотлари харид қилиш имконини беради. Даромаднинг ўзгариши билан талаб тўғри мутаносибликда ўзгарадиган товарлар *олий тоифали товарлар* дейилади.

Даромадлар камайганда талаб ошадиган товарлар *паст тоифали товарлар* дейилади (масалан, картошка).

4. Ўзаро боғлиқ товарларга талабнинг ортиши ёки камайиши, уларнинг бир-бирининг ўрнини босиш даражаси билан белгиланади. Шу сабабли сариеғ нархи ошса, бу маргаринга бўлган талабнинг ортишига олиб келади. Агар сариеғ нархи тушса бу маргаринга бўлган талабни камайтиради. Демак, агар икки товар ўрнини босувчи товарлар ҳисобланса, улардан бирининг нархи билан бошқасига бўлган талаб ҳажми ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд бўлади. Иккита товар бир-бирини тўлдирувчи ҳисобланса, уларга бир вақтда талаб пайдо бўлади. Масалан, агар бензин нархи пасайса, бу мотор ёғига бўлган талабни қисқартиради. Шундай қилиб, бензин ва мотор ёғига талаб ўзаро боғлиқ бўлиб, улар бир-бирининг нархи ва бошқасига бўлган талаб ҳажми ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд бўлади.

5. Келгусида истеъмолчи даромадлари, товар нархи ўзгаришининг кутилиши ва товарларнинг нақд бўлиши ёки бўлмаслиги каби омиллар талаб ҳажмини ўзгартириши мумкин. Келгусида нархнинг нисбатан ошишининг кутилиши, истеъмолчи жорий талабнинг ошишига олиб келади. Аксинча, нархнинг пасайиши ва даромаднинг кўпайишининг кутилиши товарларга бўлган жорий талаб ҳажмининг қисқаришига сабаб бўлади.

2. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни. Таклиф миқдорига таъсир қилувчи омиллар

Таклиф деб, нархнинг ҳар бир даражасида ишлаб чиқарувчиларнинг маълум вақт ичида товар ёки хизматнинг маълум турини ишлаб чиқариб, бозорга сотишга чиқарадиган миқдорига айтилади. Нарх ўзгариши билан

сотишга чиқариладиган маҳсулот миқдори ҳам ўзгариши сабабли талаб каби таклифнинг ҳам бир қатор муқобил вариантлари мавжуд бўлади.

Таклиф ҳар хил нархларда сотишга қанча миқдорда маҳсулот чиқарилишини кўрсатади.

Нархнинг ошиши билан шунга мос равишда сотишга чиқариладиган товар (таклиф) миқдори ҳам ортади, нархнинг тушиши билан таклиф ҳажми қисқаради. Бу ўзаро, тўғридан-тўғри боғлиқлик таклиф қонуни дейилади.

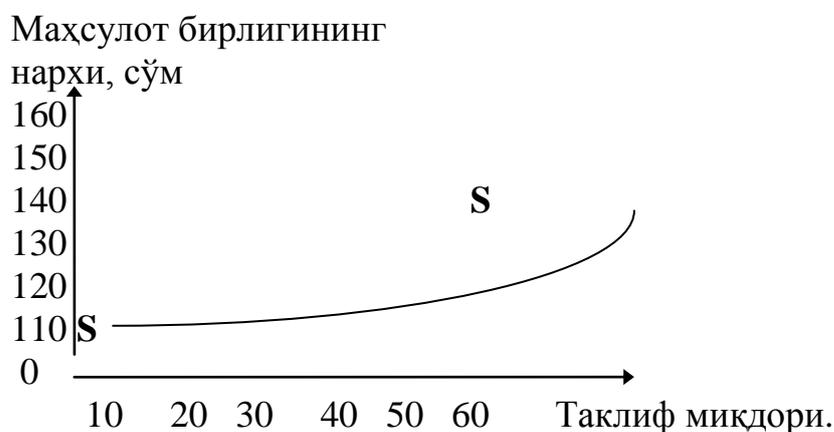
Алоҳида ишлаб чиқарувчининг маҳсулот таклифи

6-жадвал

1 кг ун нархи (сўм)	Ҳафталик таклиф қилинадиган ун миқдори (кг)
150	60
140	50
130	35
120	20
110	5

Истеъмолчи учун нархнинг ошиши тўсиқ ролини ўйнаса, ишлаб чиқарувчи учун рағбатлантирувчи вазифасини бажаради.

Нарх даражаси ва таклиф миқдори ўртасидаги тўғридан-тўғри боғлиқликни кўрсатувчи 6-жадвалдаги маълумотларни графикда ифодалаб, таклиф эгри чизиғини тасвирлаш мумкин.

11-чизма. Таклиф эгри чизиғи.

Бозорда таклиф қилинадиган товар ҳажмига нархдан ташқари бир қатор омиллар таъсир қилади. Бу омилларнинг асосийлари қуйидагилар:

- 1) Ресурсларнинг нархи;
- 2) Ишлаб чиқариш технологияси;
- 3) Солиқ ва дотациялар;
- 4) Бошқа товарларнинг нархи;
- 5) Нарх ўзгаришининг кутулиши;
- 6) Бозордаги сотувчилар сони.

Таклифнинг шу омиллардан бир ёки бир нечасининг ўзгариши таклиф ҳажмининг ўзгаришини тақозо қилади.

Таклифга таъсир қилувчи омилларни алоҳида қараб чиқамиз.

1. Ресурсларнинг нархи. Ишлаб чиқариш харажатлари ва таклиф ўртасида мустақкам ўзаро боғлиқлик мавжуд. Ресурс нархларининг пасайиши ишлаб чиқариш харажатларини камайтиради ва таклифни оширади. Аксинча, ресурсларга нархнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, минерал ўғитлар нархининг пасайиши буғдой таклифини оширади, ёмғирлатиб суғориш харажатларининг ошиши маккажўхори дони таклифини қисқартиради.

2. Ишлаб чиқариш технологияси. Технологияларнинг такомиллашуви маҳсулот бирлигини анча самарали ишлаб чиқаришга имкон беради. Ресурсларнинг мавжуд нархида ишлаб чиқариш харажатлари камаяди ва таклиф кўпаяди. Масалан, пахта зараркунандаларига қарши анча самарали биологик усулларнинг яратилиши пахта толасининг миқдорини ва сифатини, бинобарин таклифини оширади.

3. Солиқлар ва дотациялар даражаси. Кўпчилик солиқлар ишлаб чиқариш харажатлари таркибига кирилади. Шу сабабли солиқларнинг ошиши ишлаб чиқариш харажатларини оширади ва таклифни қисқартиради. Масалан, импорт товарларга бож тўловларининг ошиши унинг таклифини қисқартиради. Аксинча, давлат қандайдир товар ишлаб чиқариш ёки бирор соҳага субсидия берса, бу амалда харажатларни камайтиради ва унинг таклифини оширади.

4. Бошқа товар нархи. Бошқа товарлар нархининг ўзгариши ҳам мазкур товар таклифини ўзгартиради. Масалан, қўй гўшти нархининг пасайиши мол гўшти таклифини оширади. Аксинча, мол гўшти нархининг тушиши қўй гўшти таклифини оширади.

5. Нарх ўзгаришини кутилиши. Келгусида маҳсулот нархининг ўзгаришининг кутилиши ҳам ишлаб чиқарувчининг бугунги кундаги бозорга маҳсулот етказиб бериш хоҳишига таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, келажакда нефть нархининг кескин пасайишининг кутилиши нефтнинг таклифини пасайтиради.

6. Ишлаб чиқарувчилар (сотувчилар) сони. Товар ишлаб чиқарувчилар қанчалик кўп бўлса, таклиф қилинадиган маҳсулот миқдори шунчалик кўп бўлади. Тармоқдаги ишлаб чиқарувчилар сони ортиб бориши таклифни кўпайтиради, чунки товар ишлаб чиқариш кўпаяди.

Таклиф ҳажмининг ўзгаришига товарнинг сақланиш хусусияти, сақлаш харажатлари ва транспорт-ташиш имкониятлари ҳам таъсир кўрсатади. Масалан, узоқ вақт сақлаб бўлмайдиган қишлоқ хўжалик ва озиқ-овқат маҳсулотлари учун таклиф камдан-кам ўзгарувчан бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг хусусияти, табиий ресурсларнинг мавжуд даражаси ҳам таклифга таъсир кўрсатади. Масалан, нархнинг ўзгаришига жавобан ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки бошқа хил маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш имконияти мавжуд бўлса таклиф ўзгаради. Қишлоқ хўжалигига яроқли бўлган ерлар чекланган бўлса, унинг нархи (рента) қанчалик ошмасин, ер таклифини ошириб бўлмайди.

Ижодий касб соҳа ходимларининг (масалан, олимлар, шоирлар, ёзувчилар, мусаввирлар ва бошқалар) меҳнат маҳсули ва ноёб санъат асарларининг таклифи ҳам ноўзгарувчан бўлади.

3. Талаб ва таклиф ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши

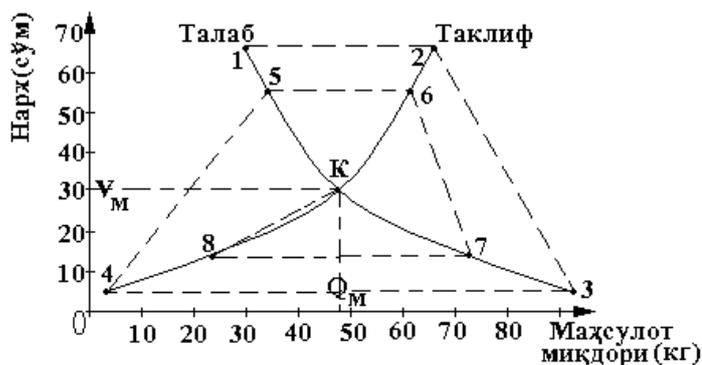
Биз юқорида турли омиллар таъсирида талаб ва таклиф миқдорининг ўзгариб туришини кўрдик. Лекин талаб билан таклиф миқдорлари бир-бирлари билан доимо маълум нисбатда бўлади, бу нисбатлар ўзгариб туради. Баъзан талаб миқдори таклиф миқдоридан ошиб кетиб, нарх кўтирилса, айрим пайтда таклиф миқдори талаб миқдоридан ошиб кетиб, нарх пасайиб қолади. Талаб билан таклиф миқдори ўртасидаги нисбатан **бир-бирига тенг бўлган ҳолат бозор мувозанати дейилади**. Бозор мувозанати вужудга келган ҳолда шаклланган нарх бозор нархи дейилади. Баъзан уни мувозанатлашган нарх ҳам деб юритилади. Бозор мувозанати ва мувозанатли нарх ҳар доим мавжуд бўлиб турмайди, уларга таъсир қилувчи кўплаб омиллар мувозанатликнинг бузилишига сабаб бўлади. Аммо иқтисодиётда ушбу мувозанатга доимо интилиш мавжуд бўлади.

«Талаб ва таклиф» тушунчалари таҳлили, бизга сотувчи ва харидорлар манфаатлари мос келишини қараб чиқишга ўтиш имконини беради. *Мос келишлик ўз ифодасини мувозанатли нархда топади.*

Талаб ва таклиф эгри чизиқларини битта графикка жойлаштириб бозор мувозанатли нуқтасини ҳосил қиламиз:

$T_б = T_ф = Ц_м = Q_м$, бу ерда: $T_б$ - талаб, $T_ф$ - таклиф, $Ц_м$ = мувозанатли баҳо, $Q_м$ – товарнинг мувозанатли миқдори.

Графикда К нуқатга мувозанатли баҳо ($Ц_м$) ва маҳсулотнинг муозанатли миқдори ($Q_м$) мос келади. Мувозанатли нуқта (К) ёки мувозанатли нарх ($Ц_м$)га 12-чизмада тасвирланганидек сотувчи ва харидорлар манфаатларининг спирал бўйича ҳаракати натижасида бир-бирига яқинлашиш йўли билан эришилади. Хусусан, бизнинг мисолда, нарх 50 сўм бўлганда, харидор мазкур товар (ун) дан 10 кг сотиб олишга, сотувчи эса 60 кг бозорга чиқаришига тайёр бўлади. 10 сўмлик нархда сотувчи ва харидорлар аҳволи бутунлай қарама-қарши томонга ўзгаради: сотувчи фақат 5 кг ун чиқаришга, харидор эса 80 кг сотиб олишга тайёр бўлади ва ҳақозо.

12-чизма. Мувозанатли нарх.

Талаб ва таклифнинг ўзгариши спирал бўйича ҳар бир ҳаракатида уларнинг манфаати мувозанатли нуқтага эришилгунча бир-бирига яқинлашиб боришини ва мувозанатли нуқта улар талаб ва таклифи тенглигини кўрсатади.

Графикда 1 ва 2 нуқталар ўртасидаги фарқ товарлар ортиқча ишлаб чиқарилишини кўрсатади ва *тўйинган бозорни характерлайди*. Аксинча, 3 ва 4 нуқталар ўртасидаги фарқда товар камёблиги (дефицит) вужудга келади ва бу *камёбли товар бозорини тавсифлайди*.

Мувозанатли нархни тушуниб олиш учун вақт омили катта аҳамиятга эга бўлади. Шу сабабли бозордаги *бир зумлик, қисқа даврли ва узоқ даврли мувозанатлик* ҳолатни фарқлаш зарур.

Бир зумлик мувозанат учун тақдим қилинадиган товарларнинг ўзгармас ёки доимий миқдори хос. Бу ишлаб чиқаришнинг бозор вазиятига тез, бирданига мослаша олмаслиги билан боғлиқ.

Қисқа даврли мувозанатлик, ишлаб чиқариш ва таклифни вақтинчалик амал қилувчи омиллардан фойдаланиш асосида кўпайтириш имкониятини тақозо қилади.

Бундай вақтинчалик омилларга иш вақтидан ташқари, дам олиш ва байрам кунлари ишлаш, иш сменасини кўпайтиришлар киради.

Узоқ даврли мувозанатлик ўзгариши узоқ муддатли даврдаги омиллардан фойдаланишни тақозо қилади. Бунда ишлаб чиқаришни қайта қуроллантириш, янгилаш ва кўшимча қувватларни вужудга келтириш билан боғлиқ инвестициялар ҳақида гап боради. Бу даврда янги корхоналарни қуриш ҳамда мазкур бозорда янги сотувчиларнинг пайдо бўлиши ҳам мумкин бўлади.

Истеъмолчининг товар нархларининг ўзгаришига сезгирлик даражасини аниқлашда нархли эгилувчанлик тушунчасидан фойдаланилади. Айрим маҳсулотлар нархидаги унча сезиларли бўлмаган ўзгаришлар сотиб олиннадиган маҳсулот миқдорида катта ўзгаришлар бўлишига олиб келиши мумкин. Бундай маҳсулотларга талаб нисбатан эгилувчан дейилади. Бошқа хил маҳсулотлар нархидаги сезиларли ўзгариш харид миқдорида фақат катта бўлмаган ўзгаришларга олиб келиши мумкин.

Талаб ҳажмига таъсир қилувчи бошқа омиллар ўзгармай қолганда, нарх 1% ўзгарганда талаб неча фоизга ўзгаришини кўрсатувчи кўрсаткич талабнинг нархли эгилувчанлиги кўрсаткичи дейилади. Бу кўрсаткич кўпинча оддий қилиб талабнинг эгилувчанлиги деб аталади.

Талабнинг нархли эгилувчанлик (ε_T) даражаси қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$\varepsilon_T = \frac{\Delta Q}{\Delta \Pi}$$

Бу ерда: ΔQ – талаб миқдорининг фоизли ўзгариши;
 $\Delta \Pi$ – нархларнинг фоизли ўзгариши.

Талаб эгилувчанлигини белгилаб берувчи бир қатор омиллар мавжуд бўлади. Уларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Маҳсулотларнинг ўрнини босувчанлиги.

Истеъмолчига бирор маҳсулотнинг ўрнини босувчи бошқа маҳсулотлар кўпроқ тавсия қилинса, унга талаб шунча эгилувчан бўлади. Масалан, соф рақобатли бозорда таклиф қилинадиган маҳсулотларнинг жуда кўп ўрнини босувчилари мавжуд бўлади, шу сабабли ҳар бир алоҳида сотувчи маҳсулотларига талаб бутунлай эгилувчан бўлади.

2. Маҳсулот қиймати (нархи) нинг истеъмолчи даромадидаги салмоғи.

Истеъмолчи даромадида маҳсулотлар нархи қанчалик катта ўринни эгалласа, унга талаб шунча юқори эгилувчан бўлади. Масалан, дафтар ёки қалам нархининг 10 фоизига ўсиши, бир неча сўмни ташкил қилади ва бу талаб билдирган маҳсулот миқдорида жуда кам ўзгариш бўлишига олиб келади. Шу билан бирга, автомобиль ёки уй нархининг 10 фоизли ўсиши, мос равишда 0,5 ёки 1,5 млн. сўмни ташкил қилади. Нархларнинг бундай ошиши жуда кўп оилалар бир неча йиллик даромадининг катта қисмини ташкил қилади ва айтиш мумкинки бу сотиб олиннадиган маҳсулот миқдорини сезиларли камайтиради.

3. Маҳсулотларнинг истеъмол хусусиятлари.

Зебу-зийнат буюмларига талаб одатда эгилувчан, ҳаётий зарур буюмларга эса талаб ноэгилувчан ҳисобланади. Масалан, нон ва электр энергия зарурий истеъмол буюмлари ҳисобланади, шу сабабли уларга нархнинг ошиши нон ёки электр энергияни истеъмол қилишнинг кескин камайишига олиб келмайди. Бошқа томондан зебу –зийнат буюмларига нархлар ошганда уларни қийинчиликсиз истеъмолдан чиқариб ташлаш мумкин.

4. Вақт омили. Қарор қабул қилиш учун вақт оралиғи қанча узоқ бўлса, маҳсулотга талаб шунча эгилувчан бўлади. Масалан, агар мол гўштининг нархи 10% га кўтарилса, истеъмолчи уни харид қилишни бирданига қисқартирмаслиги мумкин. Лекин бир қанча вақт ўтиши билан у ўзининг мойиллигини товуқ ёки балиқ гўштига ўтказиши мумкин.

Юқорида қараб чиқилган формуладан таклифнинг эгилувчанлик даражасини аниқлаш учун ҳам фойдаланиш мумкин. Фақат формуладаги «Талаб миқдорининг фоизли ўзгариши» жумласини «Таклиф қилинган маҳсулот миқдорининг фоизли ўзгариши» жумласига алмаштириш зарур.

Таклифнинг эгилувчанлигига таъсир кўрсатувчи муҳим омил, маҳсулотга нархнинг мавжуд ўзгаришини ҳисобга олиш учун зарур бўлган вақт оралиғи ҳисобланади. Ишлаб чиқарувчи нархнинг мавжуд ўзгаришига мослашиш учун қанчалик узоқроқ вақтга эга бўлса, ишлаб чиқариш ҳажми шунчалик катта ўзгаради ва шунга мос равишда таклифнинг эгилувчанлиги ҳам юқори бўлади. Биз юқорида вақт омилининг жуда қисқа, қисқароқ ва узоқ муддатли даврларидаги таклифнинг ўзгаришига таъсирини таҳлил қилиб берган эдик. Бу таъсир таклифнинг эгилувчанлигида ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Талаб функцияси – талаб ҳажмининг унинг миқдорини белгиловчи омилларига боғлиқлигидир.

Талаб функцияси қўйданича аниқланади

$$Q^T_I = P \dots P_k; I; T; \dots$$

Бу ерда,
 Q^T_I - I чи товарларга талаб ҳажми;
 $P \dots P_K$ – барча товарлар баҳоси;
 I – пул даромадлари;
 T – истеъмолчи диди ва афзал кўриши.

Асосий таянч тушунчалар

Талаб – истеъмолчи маълум вақтда нархларнинг ҳар бир даражасида сотиб олишга қодир бўлган товарлар ва хизматлар миқдоридир.

Талаб эгри чизиғи – графикда нарх ва талабнинг ҳажми ўртасидаги тескари боғлиқликни кўрсатади.

Талаб қонуни – товарлар нархи билан унинг сотиб олинадиган миқдори ўртасидаги тескари ёки қарама-қарши боғлиқликни ифодалайди.

Таклиф – ишлаб чиқарувчи маълум вақтда ишлаб чиқаришга қодир бўлган нархнинг ҳар бир даражасида бозорга сотишга чиқарадиган товарлар миқдоридир.

Таклиф эгри чизиғи – нарх ва таклифнинг ҳажми ўртасидаги тўғридан - тўғри боғлиқликнинг графикдаги тасвиридир.

Таклиф қонуни – нарх билан сотишга чиқариладиган товарлар миқдори ўртасидаги бевосита ёки тўғридан-тўғри боғлиқликни ифодалайди.

Таклиф (талаб) нинг эгилувчанлиги – нарх 1% ўзгарганда талаб неча фоиз ўзгаришини кўрсатади. Бу талабнинг нарх бўйича ўзгарувчанлиги ҳам дейилади.

Даромад самараси – нарх пасайганда истеъмолчи пул даромадларининг сотиб олиш лаёқатининг ортишидир.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Талаб қонунини тушунтиринг. Талабга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
2. Таклиф қонунини тушунтиринг. Таклифга қандай омиллар таъсир қилади? Бу омиллардан ҳар бири ўзгарса, талаб эгри чизиғида қандай ўзгариш рўй беради?
3. Дон биржасида бугунги бўлган талаб ва таклифнинг умумий ҳажми қуйидаги маълумотлар билан характерланади деб фараз қиламиз:

Талаб, минг центнер ҳисобида	Бир центнер нархи (сўм) ҳисобида	Таклиф минг центнер ҳисобида	Ортиқча (+) ёки кам (-)
85	3400	72	
80	3700	73	
75	4000	75	
70	4300	77	
65	4600	79	
60	4900	81	

а) бозор нархи ёки мувозанатли нарх қандай бўлади?

Буғдойнинг мувозанатли миқдори қанча? 4-устунни тўлдириш ва натижаларини тушунтириб беринг; б) шу маълумотлардан фойдаланиб буғдойга бўлган талаб ва таклифнинг график шаклидаги тасвирини беринг. Мувозанатли нарх ва мувозанатли миқдорни аниқланг; в) нима учун 3400 сўм бу бозорда мувозанатли нарх бўла олмайди? 3900 сўм-чи? г) Энди давлат буғдойнинг энг юқори нархини 3700 сўм қилиб белгилади деб фараз қиламиз. Бундай нарх қандай оқибатларга олиб келишини батафсил тушунтиринг. Ўз жавобларингизни графикда тасвирланг.

4. Талаб ва таклифнинг қуйидаги ўзгаришларининг ҳар бири рақобатли бозорда мувозанатли нарх ва маҳсулотларнинг мувозанатли миқдorigа қандай таъсир кўрсатади? Жавобларингизнинг тўғрилигини текшириш учун талаб ва таклиф диаграммасидан фойдаланинг;

а) таклиф қисқаради, талаб эса ўзгаришсиз қолади; б) талаб қисқаради, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; в) таклиф кўпаяди, талаб эса ўзгаришсиз қолади; г) талаб ортади ва таклиф ҳам кўпаяди; д) талаб ортади, таклиф эса ўзгаришсиз қолади; е) таклиф кўпаяди, талаб эса қисқаради; ж) талаб ортади, таклиф эса қисқаради; з) талаб қисқаради ва таклиф ҳам қисқаради.

11-Мавзу. БОЗОР ТИЗИМИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА ТАДБИРКОРЛИК КАПИТАЛИ

РЕЖА

1. Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти ва унинг асосий белгилари.
2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари ва тамойиллари.
3. Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати ва унинг босқичлари.
4. Тадбиркорлик капиталининг айланиши. Асосий ва айланма капитал.
5. Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш самарадорлиги.

1. Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти ва унинг асосий белгилари

Республикада мустақилликнинг меваларидан бири – бу иқтисодиётда бозор тизимини жорий қилиниши ва хўжалик юриштирининг турли шаклларида олиб боришга имкон яратилишидир. Булар жумласига: тадбиркорлик фаолияти учун шарт-шароитни яратиш бериш ҳам киради.

Тадбиркорлик фаолияти иқтисодий фаолиятнинг ажралмас таркибий қисми ҳисобланади. Тадбиркорликнинг тарихи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалса-да, унинг ҳозирги замон тушунчаси XVIII асрда пайдо бўлган ва кўпинча «Мулкдор» ибораси билан бир хил тушуниланган.

Кейинчалик реал хўжалик ҳаётида иштироқ этувчи капиталнинг мулкдор капиталдан ажралиб чиқиши натижасида «тадбиркорлик» тушунчаси «мулкдор» тушунчасига тўғри келмай қолади.

Тадбиркорлик умуман пул топиш эмас. Пул топишни бир неча йўли бор, яъни ёлланиб ишлаш ёки иш юритмай капитал ҳисобидан даромад топиб,

ўзлаштириш, қонунга хилоф ҳолда даромад топиб ўзлаштириш қабилар. Булар тадбиркорлик соҳасига кирмайди.

Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти тўғрисидаги бир қатор назарий қарашлар мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйдагилар:

- Тадбиркор, бу ноаниқ даромадга эга кишилар. Таваккалчилик хатари унинг бош хусусиятидир (Р.Контильон. У бу атамани иқтисодий фанга ҳам олиб кирган);
- Тадбиркор, тижорат билан шуғулланиб, фойда олиш мақсадида таваккалчилик қилувчи муок эгаси (А.Смит);
- Тадбиркор, иқтисодий агент сифатида фойда олиш учун ўз тажрибаси ва билимини тиваккалчилик хатаридан кўркмай ишга солувчи шахс.(Ж.Б.Сей);
- Тадбиркор, фойданинг ўсишини мақсад қилиб қўядиган, хатарга тайёр турадиган ва кишиларни бирлаштира оладиган ташаббускор шахс.(В.Замберг);
- Тадбиркор, ишлаб чиқариш омилларни уйғунлашувининг янги нисбатини изловчи, иқтисодий ўсиши таъминловчи ва новаторлик хусусиятлари юқори даражада ривожланган киши. (И.Шумпетер).

Ҳозирги замон ғарб адабиётида ҳам тадбиркорликка фойда олиш мақсадини кўзлаб ҳўжалик юритиш санъати, иқтисодий ва ташкилий ижодкорлик, ташаббуснинг эркин намоён бўлиши, новаторлик, хавф-хатарга нисбатан тайёр бўлиш ва шу каби кўп қиррали томонлари билан қаралади.

Ҳозирги кунда бизнинг иқтисодий тафаккуримиз, аниқроғи бошқариш назарияси ҳам тадбиркорлик фаолиятини шундай тушуниш томон бормоқда.

Жумладан, «Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунда таърифланишича тадбиркорлик (тадбиркорлик фаолияти) – юридик ва жисмоний шахслар томонидан мулкий маъсулият остида, мавжуд қонунлар доирасида, даромад (фойда) олиш мақсадида, таҳлика билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир.

Қисқа қилиб айтганда, тадбиркорлик фаолияти фойда олишга қаратилган иқтисодий фаолиятдир.

Тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш учун албатта мулк эгаси бўлиш шарт эмас, у зарур воситаларни ижарага олиши, ссуда олиши ва ишни юритиши мумкин.

Тадбиркор бозордаги талабни қондириш имкониятларини олдиндан кўра олади ва уларни қондириш ниятида зарур бўлган сармояларни жалб қилади, ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш жараёнида бирлаштиради.

Бозор иқтисодиёти шароитида **ишлаб чиқаришда** фойдаланиладиган мулк ва бошқа бойликлар тадбиркорлик фаолиятисиз ўзини иқтисодий жиҳатдан тўла намоён қила олмайди ва, шубҳасиз, товар ишлаб чиқарувчиларга етарлича даромад келтирмайди.

Тадбиркорлик фаолияти тушунчасининг мазмуни унинг белгиларида янада аниқроқ ифодаланади. Тадбиркор фойда олиш мақсадида товар (ёки хизмат)

ишлаб чиқаришнинг ягона жараёнида ер, сув, капитал ва меҳнат ресурсларини бирлаштириш ташаббусини олади. Шу билан бирга тадбиркор бир вақтда ишлаб чиқаришнинг ҳаракатлантирувчи кучи ва ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун бошқа ресурсларни бир жойда уйғунлаштирувчи ташаббускор ҳисобланади.

I. Тадбиркор бизнесни юритиш, фойдани кўпайтириш бўйича асосий қарорлар қабул қилади, бу қарорлар корхона фаолиятининг мақсадини аниқлаб беради.

II. Тадбиркор – юқори фойда орқасидан қувиб, янги маҳсулотлар, янги ишлаб чиқариш технологияси ёки ҳатто бизнесни ташкил қилишнинг янги шакллари тижорат асосида жорий қилишга ҳаракат қилувчи ташаббускор шахс ҳисобланади.

III. Тадбиркорлик фаолияти – бу таҳликага боровчи фаолиятдир.

Ҳозирги замон тадбиркори бозорни талабгир товарга тўйдира оладиган товар ишлаб чиқарувчидир. У янгиликни жорий эта оладиган, ишлаб чиқариш омилларидан оқилона фойдаланиб иқтисодий ўсишни таъминлайдиган, ўзи ва ўз жамияти бойлигини ошира оладиган бўлиши зарур.

Тадбиркорликнинг ривожланиши, ўз навбатида, бир қатор шароитларнинг мавжуд бўлишини тақозо этади, улар асосида умуман товар ишлаб чиқаришнинг умумий ижтимоий – иқтисодий шарт-шароитлари ётади.

Биринчидан, тадбиркор хўжалик юритишда унинг бирон турини танлаш, ишлаб чиқариш жараёнини амалга ошириш, уни ўзгаришларга мослаштириш, манбаларни танлаш, ресурс топиш, маҳсулот сотиш, уларга баҳо белгилаш, фойдани тасарруф қилиш ва шу кабилар бўйича маълум ҳуқуқ ва эркинликлар мавжуд бўлишини тақозо этади.

Иккинчидан, тадбиркор ишлаб чиқариш воситаларига, ишлаб чиқарилган маҳсулот ва олинган даромадга мулкчилик ҳуқуқига эга бўлиши керак. Тадбиркорлик фаолияти мулкдорнинг ўзи томонидан ҳам, унинг мол-мулки асосида иш юритувчи субъект томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Хўжалик юритиш ҳуқуқи, яъни мол-мулкдан фойдаланиш ва даромадни тасарруф қилиш тадбиркор томонидан такрор ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришнинг муҳим шарт-шароитини ташкил қилади.

Маълумки, тадбиркорлик фаолиятининг вазифаси нафақат фойда олишга, балки уни қайси мақсадларда ишлатиш ва самарали сарфлаш йўлларини топишга қаратилади, яъни у истеъмол-таксимотчи нуқтаи назардан эмас, балки юқори рақобатбардошлиликни сақлаб туриш, хўжаликни такомиллаштириш, кенгайтириш ва шу кабиларни амалга оширишга асосланади.

Учинчидан, хўжалик юритиш йўлини эркин танлаш, даромадни инвестициялаш имконияти ва шу кабиларни реал таъминлайдиган маълум иқтисодий муҳит ва ижтимоий сиёсий шароит яратиши зарур.

Тўртинчидан, эркин тадбиркорлик, мулкчилик ва ўзлаштиришнинг турли-туман шакллари ва турларини тақозо қилади. Ўз навбатида турли-туман-лиликнинг ўзи объектив ҳодиса бўлиб, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши оқибати сифатида майдонга чиқади.

Етарли молиявий манбаларга, яхши маълумот ва малакали тайёргарликка эга бўлиш, умумий тижорат қонунчилиги, солиқ бўйича имтиёзлар, тадбиркорлик муҳити ва уни ривожлантиришда жамият манфаатдорлигининг мавжуд бўлиши тадбиркорликни ривожлантиришнинг навбатдаги шарт-шароитлари ҳисобланади.

Юқорида кўриб чиқилган барча шарт-шароитлар мавжуд бўлган давлатларда тадбиркорлик яхши ривожланади, акс ҳолда фаолиятнинг бу тури хуфёна иқтисодиёт соҳасига ўтиб кетади.

2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари ва тамойиллари

Тадбиркорлик деганда уни ўтмишдаги кўпол ёввойи шакллари эмас, балки унинг замонавий турлари, яъни маданийлашган шакллари ҳақида гап кетади.

Ҳозир жаҳонда ишлаб чиқарувчи кучлар даражаси ва ўзига хос томонларининг бекиёс даражада бир-бирига кўшилиб кетиши кузатилади. Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ижтимоий, умумдавлат мақсадларида фойдаланадиган ва ниҳоят, жамоа, гуруҳ, хусусий ва шахсий мақсадларда ишлатиладиган турлари мавжуд. Шунга мос равишда тадбиркорликнинг турли-туман: давлат, жамоа, шахсий, хусусий, аралаш ва бошқа ҳосила шакллари ривожланади.

Ҳозир жаҳоннинг кўпчилик мамлакатларида давлат тадбиркорлиги мавжуд бўлиб, миллий даромаднинг 20 фоизидан 50 фоизигача унинг улушига тўғри келади. Давлат корхоналари кўпинча мамлакат иқтисодиёти учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлган ёки катта капитал қўйилмалар талаб қиладиган тармоқларда тузилади. Масалан, Англияда давлат сектори қора металлургия, кўмир қазиб чиқариш, аэро-космик саноат, алоқа воситалари, темир-йўл транспорти, электр ва газ билан таъминлаш каби соҳаларни қамраб олади. Ривожланаётган мамлакатларда давлат корхоналари миллийлаштирилган чет эл компаниялари базасида асосан саноатнинг кончилик тармоқларида тузилади. Ривожланаётган ва ривожланган кўпчилик мамлакатларда давлат компаниялари саноат фирмалари орасида пешқадам ҳисобланади.

Турли мамлакатларда давлат корхоналарининг ҳуқуқий мақоми турли-туманлиги билан анча фарқланади. Ҳатто бирор-бир мамлакатда барча давлат корхоналари фаолиятини тартибга солувчи ягона қонуний ҳужжат мавжуд эмас.

Юқорида кўриб ўтилган шароитлар асосида давлат корхоналарини учта гуруҳга бўлиш мумкин:

- бюджет корхоналари;
- давлат ишлаб чиқариш корхоналари;
- аралаш компаниялар;

Ҳуқуқий ва хўжалик мустақиллигига эга бўлмаган корхоналар **бюджет корхоналарига** киради. Ўзларининг ҳолати бўйича улар давлатнинг маъмурий – бошқариш тизимига киради ва бирон-бир вазирлик, маҳкама ёки маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органларига бевосита бўйсунди ёки уларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Улар олган фойдадан солиқ тўламайди. Барча даромад ва харажатлар давлат бюджети орқали ўтади.

Давлат ишлаб чиқариш корхоналари – бу корхоналарнинг анча кенг тарқалган ташкилий, ҳуқуқий шаклидир. Улар мол-мулкка эга бўлиб, хўжалик фаолияти билан бирга давлат томонидан белгиланган доирада бошқариш ва тартибга солиш вазифаларини ҳам бажаради, яъни давлат корпорациялари ўзида тижорат корхоналари ва давлат органлари белгиларини мужассамлаштиради.

Аралаш компаниялар. Улар ҳиссадорлик жамиятлари ва мажбуриятлари чекланган ширкатлар шаклида ташкил қилиниб, акциялари давлатга ва хусусий омонатчиларга тааллуқли бўлади. Аралаш компаниялар ҳиссадорлик жамиятлари тўғрисидаги қонун асосида иш юритади ва юридик шахс ҳисобланади, хўжалик фаолиятида хусусий фирмалар билан баробар тижорат асосида қатнашади. Шу билан бирга, улар хусусий фирмаларга нисбатан маълум имтиёзлардан фойдаланади. Булар давлат томонидан пул ва дотациялар бериш, чет эл лицензияларини енгил шартлар билан олиш, бошқа давлат корхоналари билан хом ашё ва ярим фабрикатларни қатъий белгиланган нархларда етказиб бериш, ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиш учун бозор билан таъминланганлик ва шу кабилар.

Ҳамма вақт корхона (фирма) жамоа тадбиркорлигини амалга ошириш воситаси бўлиб хизмат қилади. Иқтисодий категория сифатида корхона ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларини ташкил қилишнинг асосий бирламчи бўғини ҳисобланади. Ҳуқуқий нуқтаи назаридан корхона деганда юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритиш субъекти тушунилади. Улар ўзига бириктирилган мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқаради ва сотади, ишларни бажаради ва хизматлар кўрсатади. Корхоналарнинг мулкчилик мавқеидан ташқари хилма-хил ташкилий ҳуқуқий шакллари ҳам мавжуд бўлади. Корхоналар хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, жамоа корхоналари, ижара корхоналари, хўжалик бирлашмалари шаклида тузилиши мумкин.

Кооператив тадбиркорлик – жамоа тадбиркорлигининг алоҳида шакли бўлиб, жамоа мулкига асосланади ва кооперация аъзоларининг унинг фаолиятида ўз меҳнати билан иштирок этишини тақозо қилади. Кооператив мулкчиликка асосланган тадбиркорликнинг асосий белгилари куйидагилардан иборат: ишловчиларнинг ишлаб чиқариш воситалари билан бевосита кўшилиши (хусусий мулкчиликда бундай кўшилишда мулкдор, давлат мулкчилигида эса давлат воситачи ҳисобланади); кооперация аъзоларининг ишлаб чиқариш воситаларидан кенг фойдалана олиши; уларнинг иқтисодий жиҳатдан тенг ҳуқуқлилиги; жамоанинг ўз-ўзини бошқаришни амалга ошириши; жамоа ва шахсий манфаатларнинг уйғунлиги юзага келиши ва ҳ. к.

Хусусий тадбиркорлик алоҳида шахс ёки корхона томонидан хусусий ташаббус асосида ташкил қилинади. Тадбиркорликнинг бу шаклида мулк ва ишлаб чиқариш натижалари хусусий шахсларга тегишли бўлиб, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ёлланма меҳнатга асосланади.

Шахсий тадбиркорлик шахсий мулкка асосланади, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш ўзи ёки оила аъзолари меҳнати асосида амалга оширилади. Шахсий корхона эгаси унинг менежери ҳам ҳисобланиб, корхонанинг барча мажбуриятлари учун шахсий жавобгар бўлади. Хўжалик ҳуқуқи нуқтаи-

назаридан шахсий тадбиркорлик ҳуқуқий шахс ҳисобланмайди, шу сабабли унинг эгаси чекланмаган масъулиятга эга бўлиб, фақат фуқаролардан олинадиган даромад солиғини тўлайди. Бу одатда кичик магазин, хизмат кўрсатиш соҳасидаги корхоналар, деҳқон хўжаликлари, ҳамда ҳуқуқшунос ва ҳакамларнинг малакавий доирасида ташкил қилинган тадбиркорликдир.

Ўзбекистонда кичик ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг минтақавий дастурларини амалга ошириш натижасида сўнгги олти йил мобайнида фаолият, юритаётган кичик субъектлари томонидан ишлаб чиқарилаётган саноат маҳсулотлари ҳажми 2008 йил салкам 22 фоизга кўпайди. Бу саноат тармоғидаги ўртача ўсиш кўрсаткичидан анча кўпдир. Шунинг натижасида кичик бизнеснинг ялпи ички маҳсулотдаги улуши 2007 йилдаги 45,5 фоиздан 2008 йилда 48,2 фоизга кўтарилди. Бугунги кунда мамлакатимизда иш билан банд бўлган жами аҳолининг 76 фоизга кўпроғи (жадвал) айнан шу соҳада меҳнат қилаётгани айниқса эътиборлидир».¹

Ўзбекистон Республикасида кичик бизнес корхоналарининг ривожланиши 8-жадвал

№	Кўрсаткичлар	йиллар								
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
1	Рўйхатга олинган кичик бизнес корхоналари сони (минг бирлик)	142,9	170,3	208,7	255,9	277,4	308,7	384,1	392	398,6
2	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида банд бўлганлар сони (минг киши)	4462,7	4842,5	4911,5	5436,7	6038,3	6679	7099,5	7062,8	7070,3
3	Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида банд бўлганларнинг умумий бандлар сонидаги улуши (фоиз)	50,0	53,0	55,0	56,1	57,2	65,5	69,1	72,5	76,0
4	Кичик тадбиркорликда янгидан яратилган иш ўринлар сони (минг бирлик)			369,3	375,4	392,6	434,2	274,2	348,1	374,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари.

Тадбиркорликнинг ташкилий-иқтисодий шакллари тадбиркорлар фаолиятини ташкил қилиш соҳаси бўйича келишувларни тавсифлайди. Улардан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

¹ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирузи, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари - Т.: «Ўзбекистон», 2009. – 24-бет.

Картел – бир тармоқ тадбиркорлари ўртасидаги нархлар, маҳсулот сотиш бозорлари, ишлаб чиқариш умумий ҳажмидаги уларнинг улушлари, маҳсулот ўлчамлари ва шу кабилар ҳақидаги келишувдир;

Синдикат – бир тармоқ тадбиркорлари томонидан ортиқча рақобатни бартараф қилиш, барқарор фойда олиш мақсадида маҳсулот сотишнинг бирлаштирилиши;

Консорциум – тадбиркорларнинг йирик молиявий операцияларни биргаликда амалга ошириш мақсадида бирлашуви (Масалан, йирик миқёсли лойиҳаларга жуда катта миқдорда ва узоқ муддатли кредит бериш ёки инвестициялар қўйиш).

Концерн – қатнашиш тизими орқали корхоналарни назорат қилувчи кўп тармоқли ҳиссадорлик жамияти.

Тадбиркорликнинг санаб ўтилган ташкилий-иқтисодий шакллари, бозорни назорат қилиш учун монополистик бирлашмалар ҳисобланади. Шу сабабли, давлат рақобатчилик муҳитини таъминлаш учун монополияларга қарши қонунлар қабул қилди.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишнинг муҳим шаклларида бири ҳиссадорлик (акционерлик) жамиятларидир.

Анча катта ва йирик ишларни бажаришлари учун кишилар ўзларининг меҳнатини, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурсларини (капиталлар) бирлаштиришлари лозим бўлади. Жамоа кучини шу асосда бирлаштириш натижасида турли хил иттифоқлар (уюшмалар) вужудга келадик, улар илмий адабиётларда, қонуний битимларда «жамият» деб атала бошланди.

Жамият умумий тушунча; уларнинг шакли иқтисодий мазмуни, фаолиятининг мақсади ва ҳуқуқий мажбуриятлари ҳар хил бўлиши мумкин.

Ҳозирги кунда корхоналарни ҳиссадорлик шаклда ташкил қилиш жаҳон ҳўжалиги ва аввало йирик ишлаб чиқаришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. АҚШ, Япония ва Ғарбий Европадаги барча етакчи мамлакатларда ҳиссадорлик жамиятлари саноат, савдо, суғурта иши ва иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида корхоналарнинг етакчи ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб қолди.

Акция чиқариш ва уни эркин жойлаштириш ҳиссадорлик муносабатларнинг муҳим томонларидан бирини ташкил қилади.

Акция – бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини қўшганлигига ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир. Бундан ташқари, акция корхонани бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини ҳам беради.

Акция курси. Акцияда ифодаланган пул суммаси унинг номинал қиймати дейилади, акция бозорида сотиладиган баҳо акция курси дейилади.

Акция курси олинандиган дивиденд миқдорига тўғри муносибликда фоиз ставкасига эса тескари муносибликда бўлади. Акция бўйича олинандиган даромади банкка қўйилган пулдан келадиган фоиздан кам бўлмаса, у сотиб олинади.

Акция курси қуйидагича аниқланади:

$$\text{Акция курси} = \frac{\text{дивиденд}}{\text{ссуда фоизи}} \times 100$$

Ссуда фоизи ўсганда акция курси тушади. Агар дивиденд ссуда фоизига қараганда юқори даражада ўсса, акция курси кўтарилади.

Акциянинг ҳақиқий бозор курсига дивиденд ва ссуда фоизи даражаси билан бирга, шу акцияга талаб ва таклиф нисбати ҳам таъсир қилади.

Ҳиссадорлик жамиятлари акция билан бирга облигация ҳам чиқаради.

Облигация – унинг эгаси жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шарти билан пул қўйганлигини тасдиқлайди. Облигация ҳиссадорлик жамияти молиявий маблағларини кўпайтириш учун чиқарилади.

Акция эгаси корхона мулкдори, облигация эгаси эса унинг кредитори ҳисобланади. Ундан ташқари, облигация акциядан фарқ қилиб, ўз эгасига йиллик кафолатланган даромад келтиради, аммо ҳиссадорлик жамияти ишларини ҳал қилишда овоз бериш ҳуқуқини бермайди. Облигациялар бўйича тўланадиган даромад одатдаги ссуда фоизи миқдоридан ортиқ бўлмайди. Унинг қиймати ҳиссадорлик жамияти томонидан маълум муддат ўтиши билан тўланади. Акцияга қўйилган маблағ облигацияга жойлаштирилгандан фарқ қилиб, акционер талаби бўйича қайтарилиши мумкин эмас ва фақат сотиш орқали қопланади.

Таъсисчилик фойдаси. Ҳиссадорлик жамиятининг ташкил топиши таъсисчилик фойдаси каби даромад турининг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Таъсисчилик фойдаси сотилган акциялар суммаси ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағ миқдори ўртасидаги фарқдан иборат.

Дивиденд. Ҳиссадорлик корхонасида таъсисчилик фойдаси билан бир қаторда дивиденд каби даромад тури шаклланади.

Дивиденд (лотинча **dividendus** – бўлишга тегишли) – акция эгасига тўланадиган даромад. Дивиденд воситасида акция эгаси қимматли қоғознинг шу турига қўйилган пул маблағлари (капитал) нинг тегишли қисмига ўзининг мулкчилик ҳуқуқини иқтисодий жиҳатдан рўёбга чиқаради. Дивиденд орқали фақат ҳиссадорлик жамияти олган фойданинг бир қисми тақсимланади. Унинг бошқа қисми жамғаришга, солиқ тўлашга ва шу кабиларга кетади. Дивиденд миқдори олинадиган фойда ва чиқарилган акция миқдорига боғлиқ ва ҳамда одатда ссуда фоизидан юқори бўлади.

Одатдаги акциялар бўйича дивиденд миқдори ҳиссадорлик жамияти жорий йилда олган фойда миқдорига боғлиқ. Имтиёзли акциялар бўйича дивиденд миқдори эса жорий йилдаги фойда миқдоридан қатъий назар қайд қилинган фоиз шаклида ўрнатилади. Жамият тугатилган тақдирда имтиёзли акция эгасига акцияга қўйилган маблағ унинг номинал қиймати бўйича қайтарилади.

Ҳозирги кунда бизнинг республикамизда корхоналарни акционерлаштиришнинг иккита йўналиши таркиб топди: биринчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий мақомини ўзгартирмайдиган, давлат мулки бўлиб қоладиган корхоналар, иккинчи йўналишда ўзининг ҳуқуқий статусини ўзгартириб тўлиқ ҳиссадорлик жамиятига айланган корхоналар акция чиқаради.

Республикада ҳиссадорлик жамиятларни ривожлантиришнинг асосий йўналиши давлат мулкчилигидаги йирик ва ўрта корхоналарни кенг кўламда ҳиссадорликка ўтказиш, улар негизида очик ҳиссадорлик жамиятларини тузиш ҳисобланади. Шу билан бирга илгари тузилган ёпиқ турдаги ҳиссадорлик жамиятлари очик турдаги жамиятлар қилиб қайта тузилиши кўзда тутилган. Бунинг маъноси шуки, ҳиссадорликка ўтиш жараёни республика аҳолисининг кенг қатламлари учун, шунингдек, хорижий жисмоний ва ҳуқуқий шахслар учун очик бўлиши лозим. Бунга қимматли қоғозларнинг очик савдосини ўтказиб туриш, фонд биржасининг фаолиятини кенгайтириш, инвестиция компаниялари, инвестиция фондлари, клиринг ва агентлик тармоқларини ташкил қилиш орқали қимматли қоғозлар бозори инфратузилмасини вужудга келтириш орқали эришилади.

Тадбиркорликнинг тамойиллари мавжуд бўлиб тадбиркор унга амал қилиши жуда муҳим. Булар қуйидагилардан иборат:

- 1) Мулккий муносабатларни иштирокчиси бўлиш, ишлаб чиқариш омиллари ва яратилган товарларга эгалик қилиш.
- 2) Иқтисодий эркинлик яъни мустақил иш олиб бориш, ишлаб чиқаришни бошқариш.
- 3) Иқтисодий хатти ҳаракатлар учун масъулиятни ўз зиммасига олиш ва ишни натижасига жавоб бериш.
- 4) Фойда олишга интилиш ва уни чора-тадбирларини кўриш.
- 5) Тижорат сирини сақлай билиш.
- 6) Ҳалол рақобат ва бозорда мавжуд қоидаларга амал қилиш.
- 7) Имиджга эга бўлиш яъни бошқалар ишончини оқлаб обрў-эътибор орттириш, фирманинг обрўсини кўтариш.

3. Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати ва унинг босқичлари

Маълумки, тадбиркорлик фаолияти капитал сарфини талаб қилади. Капитал лотинча сўз бўлиб, маблағ, бойлик деган маънони англатади. Иқтисодиётда иқтисодий неъмат яратиш омили сифатида намоён бўладиган моддийлашган қисми ишлаб чиқариш воситалари деб аталади. Бундай ёндашув дастлаб классик мактаб вакиллари томонидан илгари сурилган. Масалан, А.Смит капитални жамғарилган меҳнат маҳсули, Д.Рикардо ишлаб чиқариш воситалари деб ҳисоблашган.

Ҳозирги пайтда жаҳон миқёсида иқтисодий фанларда капитални талқин этишда ягона фикр йўқ.

Масалан, Ж.Робинсон капитал, ҳали инвестицияга айланмаган маълум миқдордаги пул, деган фикрини билдирса, П.Хейне эса капитал бу – келажакда неъматлар ишлаб чиқариш учун яъни ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланса бўладиган ишлаб чиқариш воситаларидан иборат деб ҳисоблайди.

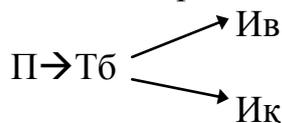
Нисбатан тор бухгалтерия ҳисоби бўйича ёндашилса фирманинг барча активлари (мабалағлари) капитал деб юритилади.

Капитал тушунчасини қандай талқин қилинишидан қатъий назар, ҳамма қарашларда умумий бўлган нарса бу даромад келтиришдир. Шундай қилиб даромад топиш мақсадида ишлаб чиқариш ресурслари ва уларга сарфланган пул капитал бўлади. Демак тадбиркорликнинг ҳар қандай шакли ўз фаолиятини амалга ошириш учун маълум миқдордаги ишлаб чиқариш воситаларига ва молиявий маблағларига эга бўлиши зарур. Бу восита ва маблағлар фойда олиш мақсадида ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш жараёни учун зарур бўлади.

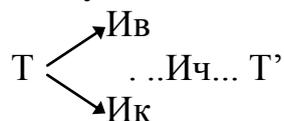
Тадбиркор ихтиёридаги барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағлари биргаликда тадбиркорлик капитали деб аталади. Узоқ йиллар давомида бизнинг ҳўжалик амалиётимизда ва иқтисодий атамашунослигимизда у корхона маблағлари (ишлаб чиқариш фондлари) деб қабул қилинди ва шу тушунча билан юритилди. Бозор иқтисодиёти шаклланаётган ҳозирги даврда барча мулкчиликка асосланган корхоналар (шу жумладан, давлат корхоналари ва муассасалар) ўзларини тадбиркорликнинг у ёки бу шакли сифатида намоён қилади. Шу сабабли, биз ҳам, улар ихтиёридаги ишлаб чиқариш воситалари, товарлар ва пул маблағларини тадбиркорлик капитали ёки қисқача капитал деб айтамыз. Тадбиркорлик капитали ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида доимо ҳаракатда бўлади ва бу ҳаракат жараёнида бир қатор босқичларни босиб ўтади.

Пул капиталнинг иқтисодий фаолият омилларига сарфланиши, уларнинг ишлаб чиқаришда қўлланилиши, ишлаб чиқарилган товарларнинг сотилиши ва маблағларнинг дастлабки шаклига қайтиши каби босқичларни ўз ичига олган ҳаракати унинг доиравий айланишини ташкил қилади.

Ишлаб чиқаришга сарфланадиган ҳар қандай сармоя ўз ҳаракатини *пул шаклидан* бошлайди. Пул (П) тегишли ресурслар бозоридан зарур товарлар, яъни ишлаб чиқариш воситалари (Ив) ва ишчи кучи (Ик) сотиб олишга сарфланади (авансланади). Бу ҳолда пул шунчаки товарлар сотиб олишгагина эмас, балки ишлаб чиқариш учун зарур бўлган иқтисодий фаолият омилларини сотиб олишга сарфланади. Ушбу муомала соҳасида пул капитали ўз ҳаракатининг *биринчи босқичидан* ўтади.

Мазкур жараён натижасида пул шаклидаги маблағлар унумли капитал шаклига айланади ва улар ишлаб чиқариш жараёнининг потенциал омиллари ҳисобланади. Капитал ҳаракатида *иккинчи босқич* ишлаб чиқариш (Ич) жараёни ҳисобланиб унинг натижасида унумли товар (Т) шаклини олади. Бу ерда ҳосил қилинган товарлар қиймати ишлаб чиқариш воситалари ва ишчи кучига сарфланган қийматдан ортиқ бўлади, яъни

Чунки ҳосил қилинган товарлар қийматида ишлаб чиқариш воситаларининг кўчган қиймати, ишчи кучи қийматининг эквиваленти ва улар томонидан вужудга келтирилган қўшимча маҳсулот қиймати ҳам мавжуд бўлади.

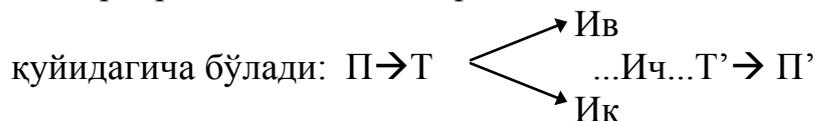
Учинчи босқичда ишлаб чиқарилган товарларни сотиш содир бўлади $T' \rightarrow P'$ ушбу босқичда товарлар пулга айланади ва ўзининг дастлабки шаклига қайтиб келади. Дастлаб, пул шаклида сарфланган маблағ яна пул шаклида, аммо миқдор жихатидан кўпроқ бўлиб қайтади.

Шу сабабли уни $P' = P + p$ ёки $P = P + p$ кўринишида ифодалаш мумкин.

Товарларни сотишдан тушган пул капитали яна ишлаб чиқариш омиллари сотиб олиш учун сарфланади ва шу тарика юқоридаги ҳаракат тўхтовсиз такрорланаверади.

Тадбиркорлик капиталининг ўз ҳаракатида уч босқични изчил босиб ўтиб, мунтазам равишда бир шаклидан бошқа бир шаклига айланиб, яна дастлабки шаклига қайтиб келиши унинг доиравий айланиши дейилади.

Тадбиркорлик капитали доиравий айланишининг яхлит кўриниши

Доиравий айланишнинг биринчи ва учинчи босқичлари муомала соҳасида яъни ресурслар ва товарлар бозорида иккинчи босқичи ишлаб чиқаришда рўй беради.

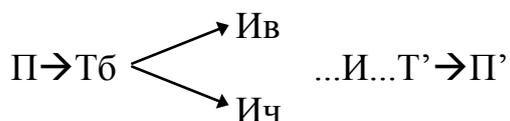
Ҳар бир босқичда капитал муайян ҳаракат шаклига киради. Биринчи босқичда у пул шаклида, иккинчи босқичда унумли ёки ишлаб чиқариш омиллари ва учинчи босқичда товар шаклида юзага чиқади. Капитал доиравий айланиш жараёнида, унинг ҳар бир шакли алоҳида вазифани бажаради ва шунга кўра улар капиталнинг ҳаракат шакллари дейилади.

Капитал пул шаклининг ҳаракати иқтисодий фаолият учун зарур шарт—шароитларни яратишдан иборат. Бунга пулни ишлаб чиқариш воситалари ва иш кучи сотиб олишга аванслаш орқали эришилади. *Капитал унумли шаклининг ҳаракати товарлар ишлаб чиқариши ва худди шу жараёнда қийматнинг ўсишига эришишни таъминлаш вазифасига қаратилади.*

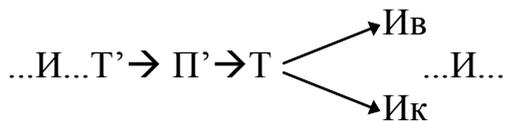
Капитал товар шаклининг ҳаракати орқали ишлаб чиқарилган товарлар қийматининг нарх шаклида рўёбга чиқиши содир бўлади ва ўсган қийматнинг пулга айланиши билан тадбиркорнинг фойда олиш мақсади таъминланади.

Ишлаб чиқариш узлуксиз давом этиши учун тадбиркорлик капитали ўзининг бир шаклидан бошқа бир шаклига айланиб туриши ва айна пайтда ҳар учала шаклда ҳам мавжуд бўлмоғи лозим. Агар тадбиркорлик капитали бу шаклларнинг бирортасида тўхтаб қолгудек бўлса, унинг ҳаракатидаги узлуксизлик бузилади.

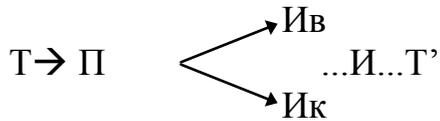
Тадбиркорлик капитали унинг ҳар учала шакли бир вақтда ўз доиравий айланишига эга бўлади. Тадбиркорлик капитали пул шаклининг доиравий айланиши:

Унумли капиталнинг доиравий айланиши:

Тадбиркорлик капитали *товар шаклининг* доиравий айланиши:

Маблағларнинг пул шаклининг доиравий айланиши учун босқичларнинг шундай изчилликда (бозор–ишлаб чиқаришда бозор) бўлиши хоски, бунда ишлаб чиқариш ва муомала бир-бирини тўлдириб турадиган икки босқичи ($П \rightarrow Т$ ва $Т \rightarrow П$) ўртасида бўлади, шунингдек, доиравий айланиш бошларида пул шаклида авансланган маблағ унинг охирида яна ўша шаклга қайтади.

Тадбиркорлик капитали унумли шаклининг доиравий айланиши ишлаб чиқаришнинг муоммалага нисбатан етакчи рол ўйнашини очиб беради: ишлаб чиқариш биринчи ўринга қўйилади, ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қийматлари ташкил топади.

Капитал ўз ҳаракатини қандай ижтимоий-иқтисодий шаклларда амалга оширмасин, улар учун юқорида таъкидлаганимиздек, доиравий айланиш ва унинг босқичларининг ҳаракат кўриниши умумий. Шу билан бирга хўжалик юритишнинг айрим шаклларида тадбиркорлик капиталининг доиравий айланиши, уларнинг босқичлари ва ҳаракат шакллари ўзларининг иқтисодий мазмуни жиҳатидан фарқланади.

4. Тадбиркорлик капиталининг айланиши. Асосий ва айланма капитал

Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати бир доиравий айланиш билан тўхтаб қолмайди, балки у узлуксиз давом этиб, такрорланиб туради. *Доиравий айланишларнинг бундай узлуксиз такрорланиб, янгиланиб туриши тадбиркорлик капиталининг айланиши дейилади.*

Капиталнинг айрим қисмлари турли тезликда ҳаракат қилиши туфайли сарфланган маблағларнинг айланиш тезлиги турлича бўлади. Масалан, унумли истеъмолда бўлган хом ашё ва материаллар қиймати, бир доиравий айланишдан кейин бошқа қисми масалан, меҳнат куруллари қиймати бир неча доиравий айланишдан кейин ўзининг бошлангич шаклига қайтади.

Капитал ўзининг айланиш характериға қараб икки қисмга: асосий ва айланма капиталга бўлинади.

Асосий капитал – ишлаб чиқариш жараёнида бир қатор доиравий айланишлар давомида қатнашади, ўзининг қийматини тайёрланаётган маҳсулотга (хизматга) бўлиб-бўлиб ўтказиб боради ва ашёвий - буюм шаклини ўзгартирмайди.

Айланма капитал – бир доиравий айланиш давомида тўлиқ истеъмол қилинади, ўзининг қийматини ишлаб чиқариш натижаларига тўлиқ ўтказади ва ашёвий – буюм шаклини ҳам йўқотади.

Асосий ва айланма капиталлар фарқланиши асосида қуйидаги белгилар ётади.

1. *Ишлаб чиқариш жараёнида ҳаракат қилиш хусусиятлари.* Асосий капитал тайёрланаётган маҳсулот моддий таркибига буюм жиҳатдан кирмайди, узок давр давомида фаолият қилади (масалан станок-10 йил, бино-50-100 йил), ўзининг олдинги натурал – буюм шаклини бир нечта доиравий айланишлар давомида сақлаб қолади. Аксинча айланма капитал (масалан пахта, жун, металл) ҳар бир доиравий айланишда тўлиқ унумли истеъмол қилинади, ўзининг буюм – ашёвий шаклини йўқотади ва янги турлари билан алмашинади.

2. *Қийматини ишлаб чиқариш натижаларига ўтказиш хусусияти.* Асосий капитал ишлаб чиқариш жараёнида қатор йиллар давомида фаолият қилади, уларнинг қиймати товарларга қисман ўтиб боради. Агар станок 10 йил, бинолар эса 50 йил давомида фойдаланилса, бунда ҳар йили маҳсулот қийматига станок қийматининг $1/10$ ва бино қийматининг $1/50$ қисми киради. Хом ашё ва материаллар, ёқилги ва энергия каби айланма капитал элементлари ҳар бир доиравий айланишда тўлиғича унумли истеъмол қилинади ва уларнинг қиймати маҳсулот ва хизматлар қийматига тўлиғича ўтади.

3. *Капитал қийматининг айланиш усули.* Қийматининг айланиш усули бўйича асосий капитал қиймати иккига бўлинади; қийматнинг маҳсулотга ўтган қисми товарлар ва хизматлар билан бирга муомалада бўлади ва доиравий айланиш жараёнида товар шаклидан пул шаклига ўтади, ҳамда қоплаш фонди шаклида аста-секин жамғарилади: маҳсулотга ўтмаган қисми ишлаб чиқариш доирасида мавжуд бўлган асосий капиталда гавдаланганича қолаверади. Истеъмол қилинган меҳнат предметлари қиймати тўла-тўқис айланиб, янги маҳсулотлар қиймати таркибига киради. Меҳнат воситалари ўз айланиши давомида бир қатор изчил доиравий айланишларга иштирок қилади, ваҳоланки меҳнат предметларининг айланиш вақти бир доиравий айланиш даврига тўғри келади.

4. *Қайта тикланиш усули.* Қайта тикланиш усулида асосий капиталнинг ишлаб чиқариш натижаларига ўтказилган қиймати, бу воситалар бир қатор доиравий айланишларни ўз ичига олган муайян давр давомида едирилиб, ишдан чиққандан кейин пул шаклидан янги асосий капитал шаклига айланади. Айланма капитал ҳар бир доиравий айланишдан кейин ашёвий буюм шаклида қайтиб тикланади.

Барча меҳнат воситалари асосий капитал таркибига кирмасдан фақат уларнинг инсон меҳнати билан вужудга келтирилган қисми шундай капитал ҳисобланади. Шу сабабли ер, ўрмонлар ва бошқа табиий ресурслар меҳнат воситалари ҳисоблансада одатда асосий капитал таркибига кирмайди.

Фақат унумли капитал асосий ва айланма капитал шаклини олади, чунки улар ишлаб чиқариш жараёнидагина ўз қийматини маҳсулотга ўтказади. Шу билин бирга муомала доирасида ишлаб чиқариш жараёни маълум даражада давом этганлиги туфайли бу ерда ҳам қўшимча унумли капитал масалан, музлатиш ускуналари, қадоқлаш, ўлчаш машиналари, идиш материаллари ва бошқалар мавжуд бўладими, булар ҳам асосий ва айланма капиталга бўлинади.

Тадбиркорлик капитали ўз ҳаракатида ишлаб чиқариш ва муомала босқичларини босиб ўтади. Шу сабабли унинг айланиш вақти (Ав) ишлаб чиқариш вақти (Ив) ва муомала вақти (Мв) йигиндисидан иборат:

$$A_v = I_v + M_v$$

Сарфланган маблағларнинг ишлаб чиқариш жараёнида бўлиш вақти, яъни ишлаб чиқариш воситалари сотиб олингандан тайёр товар бўлган давргача ўтган вақт ишлаб чиқариш вақтини, муомала жараёнида бўлиш вақти, яъни ишлаб чиқариш воситалари сотиб олиш ва тайёр товарларни сотиш учун кетган вақт муомала вақтини ташиқил этади. Ишлаб чиқариш вақти уч қисмдан иборат бўлади.

1. Бевосита меҳнат жараёни ёки иш даври (Ид).
2. Турли танаффуслар даври (Тд).
3. Ишлаб чиқариш воситаларининг ишлаб чиқариш захираларида бўлиш даври (Зд)

$$I_v = I_d + T_d + Z_d$$

Иш даври – ишлаб чиқариш вақтининг асосий таркибий қисмидир. Бу вақт давомида маҳсулот меҳнатнинг бевосита таъсири остида бўлади. Иш даврининг узунлиги ишлаб чиқариладиган маҳсулот характериға, қўлланиладиган меҳнатнинг миқдори ва унинг унумдорлиги даражасига боғлиқдир.

Танаффусларни икки сабаб: табиий жараёнларнинг меҳнат буюмларига таъсир кўрсатиш зарурлиги ва ташкилий характердаги сабаблар тақозо этади. Биринчи ҳолда, меҳнат буюмлари у ёки бу даражада узоқ давом этадиган жисмоний, кимёвий ва биологик жараёнларнинг таъсири остида бўлади. Бунинг натижасида муайян фойдали самарага эришилади ёки истеъмол қийматларининг шакли ўзгаради. Бунда меҳнат жараёни қисман ёки тўлиқ тўхтайдди, ишлаб чиқариш жараёни эса давом этади. Ташкилий сабабларға кўра танаффуслар вақти корхоналарнинг иш режими билан, шунингдек ишлаб чиқаришни ташкил қилиш хусусиятлари билан белгиланади.

Ишлаб чиқариш воситаларнинг *захира ва эҳтиётлар сифатида бўлиш вақти* бу, уларнинг ишлаб чиқариш жараёнининг узлуксизлигини таъминлаш учун зарур бўлган даврдир. Тез қуритадиган, тез ачитадиған, умуман технологик жараёнларни тезлаштирадиган янги техника ва технологияларнинг қўлланилиши танаффус даврининг ва бинобарин ишлаб чиқариш вақтининг қисқаришиға олиб келади. Транспорт шохобчаларини ривожлантириш, хўжалик алоқаларининг самарали тизимини белгилаш, ишлаб чиқариш воситалари бозорини шакллантириш, эҳтиётларни пухта ҳисобға олиш муомала вақтини қисқартириш учун муҳим аҳамиятға эға.

Капиталнинг айланиш тезлиги улардан фойдаланиш самарадорлигиға жиддий таъсир килади. Айланиш тезлиги муайян давр ичида (А) килинган айланишлар сони (п) ёки бир айланишнинг узун-қисқалиги (а) билан белгиланади: $P = A/a$; $a = A/P$

Агар капитал айланиш узунлиги уч ойни (90 кунни) ташкил этса, у вақтда $p=12/3=4$; $a=360/4=90$ кун бўлади.

Турли соҳаларда капиталнинг айланиш вақти уларнинг ишлаб чиқариш ва муомаладаги шароитига қараб турлича бўлади. Масалан, енгил саноатда банд бўлган капиталнинг айланиш вақти, кемасозлик ва машинасозлик саноатларидаги капиталнинг айланишига нисбатан қисқа бўлади.

Авансланган қийматнинг айланиш тезлиги кўпгина омилларга боғлиқ. Булардан энг муҳимлари: унумли капиталнинг қандай нисбатда асосий ва айланма капиталга бўлинишидир. Шу сабабли асосий ва айланма капитал тушунчалари иқтисодий мазмунини қараб чиқамиз.

5. Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш самарадорлиги

Тадбиркорлик капитали таркибида асосий капитал, белгилловчи рол ўйнайди. Унинг миқдор ва сифат жиҳатдан ўсиши, такомиллашиб бориши ишлаб чиқаришнинг юксак техника даражасини таъминлайди ва шу асосда самарадорлигини ўстиради.

Асосий капиталнинг миқдор жиҳатдан ўсиши унга қўйиладиган инвестициялар ҳажмига, сифат жиҳатдан такомиллашиши эса инвестицияларнинг таркибига боғлиқ бўлади. 2008 йил Республикада асосий капиталга қўйилган инвестициялар ҳажми 8483,7 млрд. сўмни ташкил қилиб, унинг 386,5 млрд. сўми ёки 55,5 фоизи ишлаб чиқариш объектларини қуриш, кенгайтириш, реконструкция қилиш ва техникавий қуроллантириш ишларига сарфланган¹. 2009 йилда «...иқтисодиётга инвестициялар киритиш ҳажми 8,2 миллиард долларни ташкил этди, бу эса 2008 йилга нисбатан 24,8 фоиздан кўп демакдир, жалб қилинган хорижий инвестициялар ҳажми 68 фоизга ўсди, энг мухими уларнинг асосий қисми тўғридан-тўғри киритилган инвестициялар бўлиб, уларнинг ҳажми 1,8 баробар ошди.²

Мамлакатимизда 2010 йилда 2009 йилга нисбатан 13,6 фоизга кўп, яъни 9 миллиард 700 миллион АҚШ долларига тенг миқдордаги инвестициялар ўзлаштирилди, бу ялпи ички маҳсулотнинг қарийб 25 фоизини ташкил этади.

Ушбу инвестицияларнинг салкам 72 фоизи ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этишга, жумладан, 38 фоизга яқини асбоб-ускуна ва илғор технологиялар сотиб олишга йўналтирилди. Шу борадаги умумий қўйилмалар ҳажмида хорижий инвестициялар ва кредитлар улуши 28,8 фоизни, тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар миқдори эса 2 миллиард 400 миллион доллардан зиёдни ташкил этди⁴.

¹ Макроиқтисодиёт ва статистика Вазирлиги статистика департаменти маълумотлари.

² Асосий вазифамиз ватанимиз тараққити ва халқимиз фаровонлиги, янада юксалтиригичдир. Президенти Каримовнинг 2009 йилнинг асосий якунлари ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий – иқтисодий ривожлантиришининг энг муҳим уствор йўналишларига бағишланган вазирлар маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси, «Халқ сўзи» газетаси. 2010 йил 30 январь.

⁴ Каримов И. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Тошкент-“Ўзбекистон”-2011.

Ярмидан кўпроғи ишлаб чиқариш объектларини қуриш, кенгайтириш, реконструкция қилиш ва техникавий қуроллантириш ишларига сарфланган. Таъминланиш манбалари бўйича асосий капиталга қўйилган инвестициялар таркиби қуйидаги маълумотлар билан характерланади.

Ўзбекистонда асосий капитал инвестициялар таркибини ўзгариши динамикаси (фоизда)¹.

8-жадвал

Молиялаштириш манбалари	2006 й.	2007 й.	2008 й.	2009 й.	2010 й.
Давлат бюджети	10,7	9,0	9,0	8,1	7,4
Корхоналар ва аҳоли маблағлари	60,0	59,0	53,9	46,9	47,3
Чет эл инвестициялари	19,0	22,8	25,8	32,4	28,8
Бошқа манбалар	10,3	9,2	11,3	12,6	16,5

Миллий ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлиги кўп жиҳатдан асосий капиталнинг миқдорий ўсишига эмас, балки ундан олинадиган самарани оширишга, яъни асосий капиталнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган маҳсулот ҳажмини кўпайтиришга боғлиқдир. Капиталнинг самарадорлик даражаси турли омилларнинг таъсири остида шаклланади, улар орасида: асосий капиталнинг таркиби (тармоқ таркиби, турлари бўйича таркиби) асосий капиталдан фойдаланиш ва тақсимлаш самарадорлиги; эскирган меҳнат воситаларини янгилари билан амаллаштириш йўллари ва усуллари муҳим аҳамиятга эга.

Асосий капиталнинг тармоқ таркиби уларнинг айрим тармоқлар бўйича тақсимланиши ва капиталнинг умумий қийматида ҳар бир тармоқнинг ҳиссаси билан тавсифланади. Агар асосий капитал таркибида кўпроқ техника тараққиёти ва ишлаб чиқариш самарадорлигини белгилайдиган тармоқларнинг улуши ошса, уларнинг тармоқ таркибининг яхшилانганлигини билдиради.

Асосий капиталнинг турлари бўйича таркиби уларнинг умумий қийматида, ҳар бир турларининг ҳиссаси ва нисбати билан тавсифланади.

Асосий капиталнинг айрим турлари ишлаб чиқаришда ўз иштироки бўйича бир хил роль ўйнамайди. Агар бинолар асосан ишлаб чиқариш жараёнининг бир меъёрида боришини таъминлаб меҳнатнинг умумий шароитини ташкил қилиб, ишлаб чиқариш самарадорлигига билвосита таъсир кўрсатса меҳнат қуроллари (иш машиналари, ускуналар, ва бошқалар) ишлаб чиқариш жараёнида фаол рол ўйнайди ва ишлаб чиқариш самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади.

Асосий капиталнинг мулк шакллари бўйича таркиби, капиталнинг умумий қийматида ҳар бир мулк шаклининг ҳиссаси билан тавсифланади.

¹ Макроиқтисодиёт ва статистика Вазирлиги статистика департаменти маълумотлари асосида ҳисобланган.

Республикамизнинг бозор иқтисодиётига ўтиши, давлат мулкани унинг тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш натижасида асосий капиталнинг мулк таркибида давлат мулкнинг улуши камайиб, бошқа мулкчилик шакллари ва шу жумладан, хусусий мулкнинг улуши ортиб боради. Бу ўз ифодасини мулкчилик шакллари бўйича асосий капиталга киритилган инвестициялар таркибида ҳам топади. Республикада мулкчилик шакллари бўйича асосий капиталга қўйилган инвестицион маблағлар таркиби қуйидаги маълумотлар билан характерланади. (6-жадвал).

Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш ўзаро боғланган ички жараёнларга: асосий капитал эскириши, амортизация жараёни ва амортизация фондидан меҳнат воситаларини жисмоний шаклда тиклаш учун фойдаланишга таянади.

Меҳнат воситалари *жисмоний эскиришининг икки шакли мавжуд: улардан фойдаланиш жараёнида ва ҳаракатсиз туриш натижасида*, табиий кучларнинг таъсирида жисмоний эскириш.

Ўзбекистонда асосий капиталга қўйилган инвестицион маблағларнинг мулкчилик шакллари бўйича таркиби (% ҳисобида)¹.

9-жадвал

№	Мулкчилик шакллари	Йиллар							
		2000	2002	2004	2006	2007	2008	2009	2010
1	Давлат мулки	65,4	40,9	41,4	32,6	27,3	25,4	23,7	20,3
2	Нодавлат мулки	34,6	59,1	58,6	67,4	62,7	74,6	76,3	79,7

Меҳнат воситалари ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиш натижасида жисмоний эскирганда, улар техник, ишлаб чиқариш хоссасини ва истеъмол қийматини аста-секин йўқотиб боради. Айни вақтда асосий капитал табиий кучларнинг таъсирида жисмоний эскириши ҳам мумкин. Бундай эскириш қиймати қопланмайди ва унинг йўқотишни билдиради. Бу йўқотиш асосий капиталнинг ҳаракатсиз туриш натижасидаги эскиришига тенг бўлади.

Меҳнат воситалари жисмоний эскириш билан бирга *маънавий жиҳатдан* ҳам эскиради. Маънавий эскиришнинг *икки хил тури* мавжуд бўлиб, у бир-биридан фарқ қилади.

Маънавий эскиришнинг биринчи тури меҳнат воситалари тайёрланадиган тармоқларда меҳнат унумдорлиги ошганлиги натижасида *улар қийматининг пасайишида* ифодаланади. Бу ишлаб турган ускуналарни янгилари билан алмаштиришни зарур қилиб қўймайди, чунки ишлаб турган ва янги ускуналарнинг техника даражаси бир хил бўлиб қолаверади. Бироқ, анча паст қийматга эга бўлган меҳнат воситаларининг кенг қўлланиши шунга олиб келадики, илгари сотиб олинган меҳнат воситалари қийматининг бир қисми йўқолади. Масалан: Агар олдин биронта ускуна 100 минг сўмга олиб келиб

¹ Макроиқтисодиёт ва статистика Вазирлиги статистика департаменти маълумотлари асосида ҳисобланган. 2010 йил маълумотлари башорат қилинган кўрсаткичлар ҳисобланади.

ўрнатилган бўлса, бу йил уни 70 минг сўмга сотиб олиш мумкин бўлади. Шунда олдинги ускунага сарфланган қийматнинг 30 фоизи йўқолади.

Маънавий эскиришнинг иккинчи турида анча мукамал, арзон ва унумли машиналарнинг ишлаб чиқаришга кириб келиши билан илгари ўрнатилган меҳнат воситаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлмай қолади ва натижада улар янгилари билан алмаштирилади. Маънавий эскиришдан кўриладиган зарарнинг олдини олишнинг асосий йўли меҳнат қуролларидан анча самарали фойдаланиш ҳисобланади.

Амортизация ва унинг нормаси. Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларнинг бир қисми амортизация фонди ёрдамида қопланади.

Амортизация асосий капитал эскириб боришига қараб, унинг қийматини аста-секин ишлаб чиқарилган маҳсулотга ўтказиш, кейинчалик уларни қайта тиклаш мақсадларида маҳсулотнинг амортизация миқдорига тенг қисмини жамғариш жараёндан иборат. Асосий капиталнинг эскириши билан амортизация ўртасида мустаҳкам алоқа бор. Бироқ булар бир хил тушунчалар эмас. Эскириш меҳнат воситаларидан фойдаланиш вақтида уларнинг техник-ишлаб чиқариш хоссаларини аста-секин йўқотиш жараёнини акс эттиради. Амортизация анча мураккаб жараён бўлиб, истеъмол қилинган меҳнат воситалари қийматини уларнинг эскиришига мувофиқ равишда маҳсулотга ўтказиш, истеъмол қилинган меҳнат воситаларининг ўрнини қоплаш мақсадида пул фондини жамғариш жараёнини акс эттиради. Шундай қилиб, эскириш амортизациянинг дастлабки шарт-шароитидир.

Амортизация нормаси амортизация ажратмалари йиллик суммасининг шу асосий капитал қийматига нисбатан аниқланади ва фоизда ифодаланади. Амортизация ажратмаларининг умумий нормаси асосий капитални такрор ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятларига мувофиқ равишда икки қисмдан иборат бўлади: бир қисми асосий капитални тўла қоплашга (қайта тиклашга), иккинчиси уларни қисман қоплашга (капитал ремонт қилишга) мўлжалланади.

Амалиётда умумий йиллик амортизация нормаларини (Ан) белгилашда: асосий капитал қиймати (Кас), асосий капиталнинг ҳаракат қилиши муддати давомида капитал таъмирлаш учун сарфлар, (Рк) эскирган меҳнат воситаларини тугатишдан олинган маблағ (От) ва шу воситанинг хизмат даври (Хд) ҳисобга олинади:

$$\text{Ан} = \frac{\text{Кас} + \text{Рк} - \text{От}}{\text{Хд}} \times 100$$

Амортизация нормалари меҳнат воситалари жисмоний ва маънавий ейилишининг ҳақиқий миқдорини акс эттириши керак. Оширилган нормалар маҳсулот таннархини сунъий равишда ошириб юборади, пасайтирилган нормалар эса асосий капитал тикланиш даврини кечиктиради ва шу тариқа тараққиётга тўсик бўлади.

Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлигининг ошиши, аввало қўшимча капитал маблағ сарфаланмасдан туриб маҳсулот ҳажмини кўпайтиришда ўз ифодасини топади.

Бир томондан, миллий маҳсулот ёки миллий даромаднинг ўсиш суръатлари билан, иккинчи томондан, асосий капиталнинг ўсиш суръатлари ўртасидаги нисбат миллий иқтисодиёт миқёсида асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлигининг умумлаштирувчи кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади.

Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлиги ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми билан асосий капитал қиймати ўртасидаги алоқани акс эттиради, у ўзаро боғланган икки кўрсаткич капиталдан олинadиган самара (K_c) ва маҳсулотнинг капитал сифими ($K_{\text{сиг}}$) кўрсаткичлари билан ифодаланади. Миллий иқтисодиёт миқёсида асосий капиталдан олинadиган самара даражаси ишлаб турган асосий капиталнинг ҳар бир сўмига тўғри келадиган ялпи миллий маҳсулот ёки миллий даромадни, капитал сифими даражаси эса ишлаб чиқарилган миллий даромад ёки ялпи миллий маҳсулотнинг бир сўми ҳисобига асосий капитал қийматининг тўғри келишини характерлаб беради:

$$K_c = \frac{\text{ЯММ}}{K_{\text{ас}}} \quad \text{ёки} \quad K_c = \frac{M_{\text{д}}}{K_{\text{ас}}}$$

$$K_{\text{сиг}} = \frac{K_{\text{ас}}}{\text{ЯММ}} \quad \text{ёки} \quad K_{\text{сиг}} = \frac{K_{\text{ас}}}{M_{\text{д}}}$$

Корхона миқёсида капиталдан олинadиган самара даражаси асосий капиталнинг бир сўми эвазига корхона ишлаб чиқарадиган маҳсулот миқдори (M) билан, капитал сифими эса корхонада ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (M) бир сўм ҳисобига қанча асосий капитал қиймати тўғри келиши билан характерланади.

$$K_{\text{самара}} = \frac{M}{K_{\text{ас}}}; \quad K_{\text{сиг, кор}} = \frac{K_{\text{ас}}}{M}$$

Корхонадаги меҳнат воситаларининг айрим турларидан фойдаланиш самарадорлиги натурал кўрсаткичлар ёрдами билан аниқланади. Масалан, бир тўкув дастгоҳида метр ҳисобида бир кунда тўқилган мато, бир автомобильда бир кунда тонна ҳисобида ташилган юк ва ҳоказо.

Айланма капитал ҳаракати ва самарадорлиги.

Асосий капитал (фондлар) ҳаракати айланма капитал ва муомала маблағлари ҳаракати билан узвий боғлиқ. Шу сабабли айланма капитал ва айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини аниқлаш ва уни ошириш омилларини кўрсатиб бериш муҳим аҳамиятга эга.

Айланма капиталдан фойдаланишнинг умумлаштирувчи кўрсаткичи миллий хўжалик миқёсида маҳсулотнинг материал сифими, ($M_{\text{сиг}}$) маҳсулот яратишда истеъмол қилинган айланма капитал қийматининг ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ёки миллий даромадга ($M_{\text{д}}$) нисбати сифатида аниқланади:

$$M_{\text{сиг}} = \frac{A_{\text{к}}}{M_{\text{д}}}$$

Корхона миқёсидаги материал сифими (Мсиғ кор) унда истеъмол қилинган айланма капитал қийматининг ишлаб чиқарадиган маҳсулот қийматига нисбати сифатида аниқланади.

$$\frac{\text{Ак}}{\text{Мсиғ кор.}} = \frac{\text{Ак}}{\text{М}} \text{-----}$$

Сарфланган айланма капитал бирлиги ҳисобига ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори материал сифими кўрсаткичига тескари миқдордир.

Айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги у билан айланма капитал ўртасидаги нисбатга боғлиқдир. Бевосита ишлаб чиқариш жараёнида банд бўлган айланма капиталнинг салмоғи қанчалик кўп бўлса, айланма маблағлардан шунчалик самарали фойдаланилади.

Амалиётда айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги уларнинг айланиш коэффиценти билан ўлчанади. Бу коэффицент бир йил ичида сотилган маҳсулот қийматининг айланма маблағларнинг ўртача йиллик суммасига нисбати сифатида аниқланади.

Айланиш даври (а) йилдаги кунлар сонининг айланишлар сонига (п) нисбати билан аниқланади.

$$a = \frac{360}{П}$$

Агар бир йилда айланма маблағларнинг ўртача йиллик миқдори 10 млн. сўм бўлганида 60 млн. сўмлик маҳсулот сотилган бўлса, айланиш коэффиценти 6 ни ($p=60/10$) ташкил қилади. Айланма маблағлар 6 айланиш қилиб, бир айланиш даври 60 кунни ($360/6$) ташкил қилади.

Айланма маблағлар тезлигини ошириш уларга бўлган талабни камайтирди. Масалан, юқоридаги мисолда айланиш сони 6 дан 8 га ($p=360/45$) ўзгарса айланма маблағларга бўлган эҳтиёж 10 миллион сўм ўрнига, 7,5 млн. сўмни ташкил этади ($(60 \times 4)/360$).

Бинобарин, айланма маблағларнинг айланишини 15 кунга тезлатиш 2,5 млн. сўмлик айланма маблағларни бўшатиб беради ва корхона айланма маблағларининг ўша суммасида маҳсулот чиқаришни 20 млн. сўмга кўпайтиришни $[(8 \times 10) - 60]$ таъминлайди.

Айланма маблағлар айланишини тезлаштирадиган асосий омил ишлаб чиқариш вақтини аввало иш даврини, шунингдек, муомала вақтини қисқартиришдир.

Асосий таянч тушунчалар

Тадбиркорлик фаолияти – фойда олиш мақсадида таҳлика (таваккалчилик) билан ҳамда мулкый жавобгарлик асосида ва амалдаги қонунлар доирасида ўз ташаббуси билан амалга ошириладиган иқтисодий фаолиятдир.

Ҳиссадорлик жамияти – кўпроқ фойда олиш мақсадида меҳнат, меҳнат қуроллари ва бошқа ишлаб чиқариш воситалари ҳамда пул ресурс (капитал) ларини бирлаштирган уюшмадир.

Акция – бу унинг эгаси ҳиссадорлик жамияти капиталига ўзининг маълум ҳиссасини қўшганлиги ва унинг фойдасидан дивиденд шаклида даромад олиш ҳуқуқи борлигига гувоҳлик берувчи қимматли қоғоздир.

Акция курси – қимматли қоғозлар бозорида акцияларнинг сотиладиган баҳосидир.

Облигация – унинг эгаси жамиятга қайд қилинган фоиз олиш шарти билан пул қўйганлигини тасдиқловчи қимматли қоғоздир.

Таъсисчилик фойдаси – сотилган акциялар ва ҳиссадорлик корхонасига ҳақиқатда қўйилган маблағлар суммаси ўртасидаги фарқдан иборат бўлиб, уни жамиятни таъсис этувчилар ўзлаштиради.

Дивиденд – акция эгаси ўзлаштирадиган даромад туридир.

Тадбиркорлик капитали – бу тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун зарур бўлган барча моддий воситалар, товарлар ва пул маблағлари.

Айланма капитал – бу унумли капиталнинг бир доиравий айланиш давомидаги ишлаб чиқариш жараёнида тўлиқ истеъмол қилинадиган ўз қийматини яратилган маҳсулотга тўлиқ ўтказадиган ва ашёвий-буюм шаклини ҳам йўқотадиган қисми.

Асосий капитал – ишлаб чиқариш (хизмат кўрсатиш) жараёнида бир қатор доиравий айланишлар давомида қатнашиб, ўзининг қийматини тайёрланаётган маҳсулотга (хизматга) бўлиб-бўлиб ўтказиб боради ва ашёвий-буюм шаклини ўзгартирмайди.

Амортизация нормаси – амортизация ажратмалари йиллик суммасининг асосий капитал қийматига нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Тадбиркорлик фаолиятига таъриф беринг. «Тадбиркор» ва «мулкдор» тушунчаларини изоҳланг.
2. Тадбиркорликнинг вазифаларини санаб кўрсатинг. Нима учун тадбиркор таҳлика (таваккалчилик) билан фаолият кўрсатади?
3. Тадбиркорликнинг ривожланиш шарт-шароитлари нималардан иборат?
4. Тадбиркорликнинг шакллари ва уларнинг хусусиятларини кўрсатинг.
5. Ҳиссадорлик жамиятига таъриф беринг. Акция нима, акция курси қандай аниқланади? Акция курсига таъсир қилувчи омилларни кўрсатинг.
6. Тадбиркорлик капитали нима? Унинг таркибий тузилиши қандай?
7. Тадбиркорлик капитали ишлаб чиқариш ва муомала жараёнида қандай босқичлардан ўтади ҳамда қандай шаклларга киради?
8. Капиталнинг айланишига тавсиф беринг. «Айланиш вақти қандай вақтларни ўз ичига олади? Уларга тушунча беринг.
9. Капиталнинг айланиш тезлиги қандай аниқланади? Капиталнинг айланиш узунлиги икки ойни ташкил қилади деб фараз қилсак, бир йилда неча марта айланади ва бир айланишининг узунлиги қанча давом этади?

10. Унумли капитал асосий ва айланма капиталга қандай мезонлар бўйича ажратилади? Асосий ва айланма капиталга тавсиф беринг.
11. Амортизациянинг иқтисодий мазмуни нимадан иборат? Унинг нормаси қандай аниқланади?
12. Асосий капиталдан фойдаланиш самарадорлиги қандай кўрсаткичлар орқали аниқланади? Айланма капитал ва айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичларини тушунтиринг.

12-Мавзу. САРФ ХАРАЖАТЛАР, ФОЙДА ВА ЗАРАР

РЕЖА

1. Ишлаб чиқариш харажатлари тушунчаси ва унинг таркиби.
2. Қисқа ва узоқ даврда ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариш тамойиллари.
3. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси.

1. Иқтисодий харажатлар тушунчаси ва унинг таркиби

Инсон ҳаёт кечириши учун моддий неъматлар ва хизматлар тақозо қилинади. Моддий неъматлар яратиш ўз навбатида харажат қилишни тақозо этади. Ҳар бир корхона, (хўжалик субъектлари) товар ишлаб чиқариши учун маълум иқтисодий ресурслар харажати талаб этилади. Иқтисодий харажатлар тушунчасини энг авалло ресурслар чекланганлиги ҳамда уларни муқобил (альтернатив) ишлатиш имкони билан боғлиқ. Масалан, ер ресурс сифатида чекланган. Ундан турли мақсадда фойдаланиш мумкин. Уй қуриш, корхона қуриш, турли экинлар экиш ва ҳоказо.

Ҳар бир хўжалик субъекти у ёки бу ресурсни сотиб олиб ишлатар экан, демак бу ресурсни бошқалар ишлата олмайди. Ресурсларни сотиб олгач уни самарали ишлатиш учун ҳаракат қиладилар. Харажатлар корхона, фаолиятига баҳо беришда асосий кўрсаткич ҳисобланади.

Миллий иқтисодиётдаги ишлаб чиқариш бирликлари (корхона, фирма) ўз фаолияти натижаларидан кўпроқ даромад олишга ҳаракат қилади. Ҳар қандай корхона нафақат ўзининг товарини анча юқори баҳоларда сотишга, балки маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотишга қилинадиган сарф-харажатларни камайтиришга ҳам интилади.

Товарларни сотиш нархлари асосан корхона фаолиятига боғлиқ бўлмаган ташқи шароитлар билан белгиланса, ишлаб чиқариш сарф-харажатлари корхонанинг ишлаб чиқариш ва тайёр товарларни сотиш жараёнларини ташкил қилиш самарадорлиги даражасига боғлиқ. Лекин ҳар қандай товарни ишлаб чиқариш ва сотиш учун маълум сарф харажатлар талаб этилади.

Ишлаб чиқариш сарф-харажатлари деганда товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлар тушунилади. Ишлаб чиқариш сарф-харажатлари таркибига хом ашё, асосий ва ёрдамчи материаллар, ёнилғи ва энергия учун қилинган харажатлар,

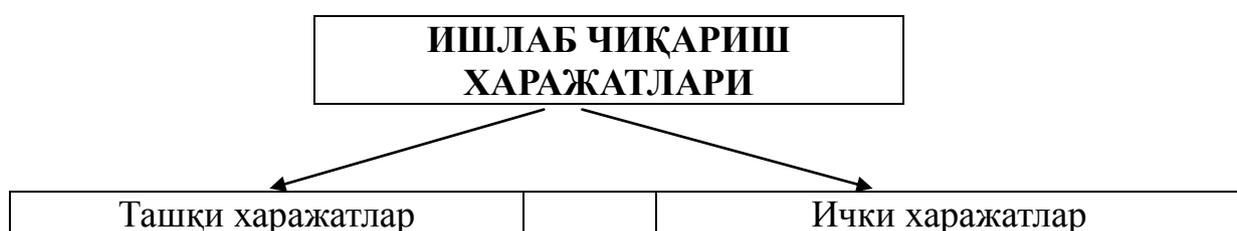
асосий капитал амортизацияси, иш ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар, фоиз тўловлари ва бошқа харажатлар киради. Ишлаб чиқаришга қилинган барча сарф-харажатларнинг пулдаги ифодаси маҳсулот таннархини ташкил қилади.

Анъанавий (классик) ёндашувда ишлаб чиқариш харажатлари иккига бўлинади: бевосита ишлаб чиқариш харажатлари ва муомала харажатлари (10-чизма). Ишлаб чиқариш харажатлари деганда маҳсулотни бевосита ишлаб чиқариш учун қилинадиган барча сарфлар (иш ҳақи, хом ашё ва материал сарфлари, амортизация ва ҳ.к.) тушунилади. Товар бирлигининг қийматида ишлаб чиқариш харажатлари фақат унинг бир қисмини ташкил қилади. Ишлаб чиқариш харажатлари товар қийматидан фойда миқдорига кам. Муомала харажатлари тушунчаси товарларни сотиш жараёни билан боғлиқ бўлиб, шу товарларни ишлаб чиқарувчидан олиб, истеъмолчига етказилгунча кетадиган сарфларга айтилади. Улар икки гуруҳга бўлинади: қўшимча муомала харажатлари ва соф муомала харажатлари. Товарларни ўраш, қадоқлаш, саралаш, транспортга ортиш, ташиш ва сақлаш харажатлари қўшимча муомала харажатлари ҳисобланади. Муомала харажатларининг бу турлари ишлаб чиқариш харажатларига яқин туриб, товар қийматига киради ва унинг қийматини оширади. Харажатлар товарлар сотилгандан кейин олинган пул тушуми суммасидан қопланади.

11-чизма. Ишлаб чиқариш харажатларининг анъанавий туркумланиши

Соф муомала харажатлари (сотувчи маоши ва бошқалар), маркетинг (истеъмолчилар талабини ўрганиш), реклама ва шу каби харажатлардан иборат бўлади. Соф муомала харажатлари товар қийматини оширмайди ва ишлаб чиқариш жараёнида яратилган товарни сотгандан кейин олинган фойда ҳисобидан қопланади.

Ишчи кучига сарфлар
Хом-ашё харажатлари
Ёнилғи-энергияга харажатлар
Транспорт-алоқа хизматларига харажатлар
Банк тижорат хизматлари учун сарф харажатлар

Бино-иншоот амортизацияси
Машина-ускуна амортизацияси
Ижара ҳақи
Қарз пул маблағлари ва унинг учун фоизлар
Меъёрмадаги фойда

13-чизма. Ишлаб чиқариш харажатларининг бозор иқтисодиётига доир адабиётларда туркумланиши.

Ҳозирги замон сарф-харажатлар ғояси бўйича корхона ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган ресурслар ўз ресурслари ёки жалб қилинган ресурслар бўлиши мумкин. Шунга кўра харажатлар ички ёки ташқи харажатларга бўлинади. **Ташқи харажатлар корхона ўзи учун зарур ресурс ва хизматларга тўловларни амалга ошириши натижасида вужудга келадиган харажатлардир.** Бундай харажатларга ёлланма ишчилар иш ҳақи, хом ашё ва материаллар учун тўловлар, кредит учун фоиз тўловлари, ижарага олинган ер учун рента, транспорт хизмати ва бошқа ҳар хил хизматлар учун тўловлар киради. Ташқи харажатлар тўлов ҳужжатлари билан расмийлаштирилади, шу сабабли бухгалтерия харажатлари деб ҳам аталади.

Корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиши билан боғлиқ харажатлар ички харажатлар дейилади. Бундай харажатлар пул тўловлари шаклида чиқмайди. Шу сабабли ички харажатлар даражасини баҳолаш ўз ресурслари қийматини шунга ўхшаш ресурсларнинг бозор баҳоларига таққослаш орқали амалга оширилади.

Мазкур корхона доирасида тадбиркорлик фаолиятини ушлаб туриш учун зарур бўлган тўлов-нормал (меъёрмадаги) фойда ҳам, рента ва иш ҳақи билан бирга харажатларнинг таркибий қисми ҳисобланади.

Сарф харажатларни ички ва ташқи харажатларга ажратиш, корхона иқтисодий фаолияти самарадорлигини ошириш йўллари қиёсий таҳлил қилиш имкониятини беради.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига боғлиқлик даражасига қараб **доимий ва ўзгарувчи харажатлар** ҳам фарқланади, (14-чизма).

Ижара ҳақи
Қўриқлаш хизмати харажатлари
Бошқарув ходимлар маоши ва ҳ.к.

Транспорт хизмати
Ишчилар иш ҳақи ва шу кабилар учун харажатлар

14-чизма. Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига қараб харажатларни туркумлаш.

Ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига (қисқариши ёки ортиши) таъсир этмайдиган харажатлар доимий харажатлар дейилади.

Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлмайди, унинг ўсишига ҳам бевосита таъсир этмайди ва ишлаб чиқаришнинг ҳар қандай, ҳатто нолинчи ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Бунга корхонанинг тўлов мажбуриятлари (заёмлар бўйича фоиз ва бошқа), солиқлар, амортизация ажратмалари, ижара ҳақи, қўриқлаш хизматига тўлов, ускуналарга хизмат кўрсатиш сарфлари, бошқарув ходимлари маоши ва шу кабилар киради.

Ўзгарувчи харажатлар деб ишлаб чиқариладиган товар миқдорининг ошишига ёки камайишига бевосита таъсир қиладиган харажатларга айтилади. Унга хом ашё, материал, ёнилғи-транспорт хизмати, ишчилар иш ҳақи ва шу кабиларга қилинадиган сарфлар киради.

Ишлаб чиқаришнинг ҳар бир даражасида доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси умумий ёки ялпи харажатларни ташкил қиладди.

Маҳсулот нархига қўшилиш характериға кўра тўғри ва эгри харажатлар фарқланади:

- **Тўғри харажатлар** – бевосита таннархда акс этиб, маҳсулот нархи таркибига киради.
- **Эгри харажатлар** – таннархда акс этмайди ва маҳсулот нархига устама ҳисобланади.

Маҳсулот бирлигини ишлаб-чиқаришга қилинадиган сарф-харажатларни ҳисоблаш учун ўртача умумий, ўртача доимий ва ўртача ўзгарувчан харажатлар тушунчаларидан фойдаланилади. **Ўртача умумий харажатлар ялпи (умумий) харажатларнинг ишлаб чиқарилган товар миқдориға нисбатига тенг.** Ўртача доимий харажатлар доимий харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдориға бўлиш йўли билан аниқланади. Ўртача ўзгарувчи харажатлар ўзгарувчи харажатларни ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдориға бўлиш йўли билан аниқланади.

Энг юқори даражада фойда олишга эришиш учун товар ишлаб чиқаришнинг зарур миқдорини аниқлаш зарур. Бунда иқтисодий таҳлил воситаси бўлиб қўшилган харажат тушунчаси хизмат қиладди. **Аввало қўшилган харажат деб, кейинги қўшилган маҳсулотнинг ҳар битта бирлигини ишлаб чиқариш билан боғлиқ қўшимча харажатларға айтилади.** Қўшимча харажатларни ҳар бир навбатдаги чиқарилган қўшимча маҳсулот бирлиги учун аниқлаш мумкин.

2. Қисқа ва узоқ даврда ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариш тамайиллари

Корхона фойдаланадиган кўплаб ресурслар миқдори, яъни жонли меҳнат, хом-ашё, ёнилғи ва энергия сарфлари товар ҳажмининг ўзгаришига тез ва осон таъсир қилади. Бошқа ресурслар сарфи таъсирида товар ҳажми ўзгариши учун узоқ вақт талаб қилинади. Масалан, оғир саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш қувватлари анча узоқ вақт оралиғида маҳсулот миқдори ўзгаришига таъсир қилиши мумкин. Демак, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олишга вақт омили, яъни харажат қилингандан пировард натижа олингунча ўтган давр сезиларли таъсир кўрсатади. Шу сабабли вақт омилидан келиб чиқиб, ишлаб чиқариш харажатларини қисқа ва узоқ муддатли даврда алоҳида таҳлил қилинади.

Корхона ишлаб чиқариш ҳажмини ўстириш учун қисқа даврда фақат ўзининг ўзгарувчи харажатлари миқдорини ўзгартириши мумкин. Бу қисқа муддатли харажатлардир. Ишлаб чиқариш қувватлари эса (ишлаб чиқариш иншоотлари майдони, машина ва ускуналар миқдори) доимий бўлиб қолади, ҳамда бу давр фақат улардан фойдаланиш даражасини ўзгартириш учун етарли бўлиши мумкин.

Бошқача айтганда қисқа давр оралиғида корхонанинг ишлаб чиқариш қувватлари ўзгаришсиз қолади, ишлаб чиқариш ҳажми жонли меҳнат, хом ашё ва бошқа ресурслар миқдорини кўпайтириш орқали ўзгариши мумкин. Бунда мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш интенсивлигини ошириш мумкин.

Узоқ муддатли давр – бу корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини ва бутун банд бўлган ресурслари миқдорини ўзгартириш учун етарли бўлган даврдир.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, ишлаб чиқариш қувватларининг ўзгаришини тақозо қиладиган давр давомийлиги айрим тармоқ ва корхона хусусиятидан келиб чиқиб фарқланиши мумкин. Масалан, енгил саноат тармоғида кийим-кечак ишлаб чиқарадиган кичкина фирма, бир нечта кўшимча тикув машинаси ўрнатиш билан ўзининг ишлаб чиқариш қувватларини қисқа вақтда (бир неча кунда) ошириши мумкин. Оғир саноат тармоқларида янги қувватларни ишга тушириш учун бир неча йил талаб қилинади.

Биз биламизки, қисқа муддатли вақт давомида корхона ўзининг доимий (қайд қилинган) қувватларига ўзгарувчи ресурслар миқдорини кўшиб бориш йўли билан *ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартириши мумкин*. Бу ерда шундай савол туғилади: корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларига (доимий ресурсларга) кўпроқ ва янада кўпроқ миқдорда ўзгарувчи ресурсларни кўшиб бориш йўли билан ишлаб чиқариш ҳажми қандай ўзгариб боради?

Бу саволга жавобни энг умумий ҳолда самаранинг камайиб бориши қонуни беради. Бу қонунга биноан, маълум даврдан бошлаб; корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларига (масалан капитал ёки ерга) ўзгарувчи ресурслар бирлигини (масалан, жонли меҳнат) кетма-кет кўшиб бориш, ҳар бир кейинги ўзгарувчи ресурс бирлиги қийматига камайиб борувчи кўшимча маҳсулот

беради. Бошқача айтганда, агар асосий капиталга хизмат кўрсатувчи ишчилар сони кўпайиб борса, ишлаб чиқаришга кўпроқ ишчини жалб қилиб бориш билан ишлаб чиқариш ҳажмини ўсиши тобора секинлик билан рўй беради. Бу қонунни тасвирлаш учун қуйидаги мисолни келтирамиз. Фараз қилайлик, фермер фойдаланадиган ернинг доимий миқдори (масалан 20 га) эга бўлиб, унда дон етиштиради. Агар фермер экинга қайта ишлов бермаса, бир гектар ердан 40 центнер ҳосил олади деб ҳисоблаймиз. Агар экинга қўшимча бир марта ишлов берилса, ҳосил 50 ц.га кўтарилиши мумкин. Иккинчи ишлов бериш ҳосилни 57 ц. га, учинчиси - 61 ц.га, тўртинчиси, айтайлик 63 ц.гача кўтариши мумкин. Экинга кейинги ишлов беришлар фақат жуда кам ёки нолга тенг бўлган қўшимча ҳосил беради.

Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, самаранинг камайиб бориш қонуни, ўзгарувчи ресурсларнинг барча бирлиги (масалан барча ишчилар) сифат жиҳатдан бир хил деган фаразга асосланади. Яъни ҳар бир қўшимча жалб қилинган ишчи бир хил ақлий лаёқатга, билимга, малакага, ҳаракат тезлиги ва шу кабиларга эга деб ҳисобланади.

Демак қўшимча маҳсулот, кейинги жалб қилинган ишчи кам малакага эга бўлгани учун эмас, балки капитал (фондлар) нинг мавжуд миқдorigа нисбатан кўп миқдорда ишчиларни банд қилиш сабабли камайиб боради.

Қулай иқтисодий муҳит туфайли, ишлаб чиқариш қувватларининг тўхтовсиз кенгайиб бориши натижасида корхона ўртача умумий (ялпи) харажатларида қандай ўзгариш рўй беради? Дастлаб қандайдир вақт оралиғида ишлаб чиқариш қувватларининг кенгайиши ўртача умумий харажатларнинг пасайиши билан бирга боради. Аммо охири оқибатда кўпроқ ва янада кўпроқ қувватларни ишга тушириш ўртача умумий харажатларнинг ўсишига олиб келади. Бундай ҳолларни самаранинг камайиб бориш қонуни тушунтириб беролмайди, чунки унинг амал қилиш шарт-шароити ишлаб чиқаришда фойдаланадиган ресурслардан биттаси миқдорининг ўзгармаслиги ҳисобланади. Узоқ муддатли даврда барча ресурслар миқдори ўзгаради. Бундан ташқари биз таҳлилда барча ресурслар баҳоси доимий деб фараз қиламиз. Шу сабабли узоқ муддатли даврда ўртача харажатларнинг ўзгариши тамойилини ишлаб чиқариш миқёси ўсишининг ижобий ва салбий самараси ёрдамида тушунтириш мумкин.

Ишлаб чиқариш миқёсининг ижобий самараси шунда намоён бўладики, корхонада ишлаб чиқариш ҳажми ўсиб бориши билан, бир қатор омиллар ишлаб чиқариш ўртача харажатларининг пасайишига таъсир кўрсата бошлайди. Бу омиллар қуйидагилар: 1) меҳнатнинг ихтисослашуви; 2) бошқарув ходимларининг ихтисослашуви; 3) капиталдан самарали фойдаланиш; 4) иккиламчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш.

Корхонада ишлаб чиқариш ҳажми ўсиб бориши билан қўлланиладиган меҳнатнинг ихтисослашув даражасини ошириш имконияти ортиб боради. Ишлаб чиқариш жараёнида беш ёки олти операцияни бажариш ўрнига, энди ҳар бир ишчи битта ягона вазифани олади. Битта вазифани бажариш имкониятини ошириш эса, ишчининг меҳнат унумдорлигини ўстиради. Бу ишлаб-чиқариш харажатларининг камайишига олиб келади.

Ишлаб чиқариш миқёсининг кенгайиб бориши чуқур ихтисослашув туфайли бошқариш бўйича мутахассислар меҳнатидан анча яхши фойдаланиш имкониятини беради. Бу охир оқибатда самарадорликнинг ошиши ва маҳсулот бирлигига ишлаб чиқариш харажатларининг камайишига олиб келади.

Корхонанинг иқтисодий аҳволи у ишлаб чиқараётган товарларнинг нархига боғлиқ бўлади. Агар нарх ўртача иқтисодий харажатларини қопласа бунда иқтисодий (соф) фойда нолга тенг бўлади. Агар ўртача иқтисодий харажатлар маҳсулот нархидан паст бўлса, корхона иқтисодий (соф) фойда олади. Ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконияти мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳар бир тадбиркор менежер доимо харажатларни ўртача нархларга нисбатан паст бўлишига эришиш йўллари қидиради.

Ҳозирги пайтда маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган харажатларни асосий қисмини хом-ашё материаллар сарфи эгаллайди. 100 долларлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун қилинган ҳамма сарф харажатларни АҚШ да 60%, Японияда 57%, Германия, Англияда 54%, Францияда 52%, Италияда 49%, Россияда 50% дан ортиғини хом-ашё ташкил этса, қолгани меҳнат, электр энергия ва ёқилғ сарфлари ҳамда, амортизация ташкил этган. Бизнинг республикамизда ҳам харажатлар таркиби шу кўрсаткичлардан унчалик катта фарқ қилмайди. Хулоса қилаб айтиш мумкинки, хом ашё харажати камайтириш имконияти каттароқдир. Исрофгарчиликка йўл қўймай, ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланиш харажатларни камайишига сабаб бўлади.

3. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси

Корхоналарнинг фаолиятига баҳо беришда сотилган маҳсулотларнинг ҳажми, уларга қилинган сарф-харажатлар ва фойда тушунчаларидан кенг фойдаланилади. Корхоналарда товар ва хизматларни сотишдан олинган маблағлар, уларнинг пул тушумлари ёки пул даромадлари дейилади. Корхона, пул даромадларидан сарфланган барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми фойда деб юритилади. Айрим адабиётларда бу иқтисодий фойда деб ҳам юритилади.

Товар ва хизматлар сотилганда уларнинг умумий қиймати пул даромадларига, ундаги қўшимча қиймат эса фойдага айланади. Бундан кўриниб турибдики фойданинг ҳақиқий манбаи қўшимча маҳсулот ёки қўшимча қийматдир. Лекин шу нарсани айтиш лозимки бутун жамиятда баъзан алоҳида олинган бир мамлакатда фойда массаси билан қўшимча қиймат массаси миқдор жиҳатдан бир-бирига тенг бўлиши мумкин. Лекин алоҳида олинган корхоналарда ва тармоқларда яратилган қўшимча маҳсулот олинган фойда миқдоран тенг бўлмаслиги мумкин. Чунки талаб ва таклиф нисбатларининг ва баҳо механизмнинг ўзгариши таъсирида бир тармоқда ёки бир гуруҳ корхоналарда яратилган қўшимча маҳсулотлар бошқа корхона ва тармоқларга фойда шаклида ўтиб кетади.

Корхонанинг умумий фойдасидан бюджетга (асосан солиқ тўловлари) банкларга (олинган ссуда учун фоиз) тўловлар ва бошқа мажбуриятлар чиқариб ташланса корхона соф фойдаси қолади.

Бухгалтерия фойдаси сотилган маҳсулот учун тушган умумий пул суммасидан ишлаб чиқаришнинг ташқи харажатлари чиқариб ташланиши натижасида ҳосил қилинади. Шу сабабли бухгалтерия фойдаси иқтисодий фойдадан ички харажатлар миқдорига кўпроқдир. Бунда ички харажатлар ҳар доим ўз ичига нормал фойдани ҳам олади.

Корхона фойдасининг мутлоқ миқдори унинг массасини ташкил қилади. Фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига нисбати ва унинг фоизда ифодаланиши фойда нормаси дейилади.

Амалиётда фойда нормасини ҳисоблашнинг икки вариантыдан фойдаланилади. Булар фойданинг жорий сарфларга-корхона харажатларига ёки авансланган маблағларга (асосий ва айланма капитал) нисбатидир.

Булар қуйидагича аниқланади:

1. $P'=(P/W)*100$

бу ерда: P' – фойда нормаси; P – фойда массаси; W – иқтисодий ёки ишлаб чиқариш харажатлари;

2. $P'=(P/Каванс)*100$

бу ерда: P' – фойда нормаси; P – фойда массаси; Каванс (Асосий капитал+Айланма капитал) – корхона авансланган маблағлари ёки асосий ва айланма капиталнинг ўртача йиллик қиймати.

Фойда нормаси ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажмига тўғри мутаносиб ҳамда фойдаланилган авансланган маблағлар қийматига тесқари мутаносибдир. Шу туфайли фойда нормаси корхона иш самарадорлигини интеграл кўрсаткичи ҳисобланади.

Фойданинг ўсишига, чиқарилаётган маҳсулот умумий ҳажми ўзгармаган ҳолда икки йўл билан: ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш ҳисобига ёки нархни ошириш ҳисобига эришиш мумкин. Нархнинг ўсиши баъзи иқтисодчиларнинг фойда нормаси кўрсаткичинини бартараф этиб бўлмайдиган қусурга эга бўлган ва шу сабабли самарадорликни ўлчаш учун мутлақо яроқсиз кўрсаткич сифатида танқид қилишларига сабаб бўлди.

2008 йилда республикамизда фаолият кўрсатиб келган 460 мингдан ортиқ корхоналар йил якуни бўйича 3885,7 млрд. сўм фойда олган бўлса, улардан 200 дан ортиқ корхона 123,6 млрд. сўмлик зарар кўрган.

Бутун олинган фойданинг 58 фоизи саноат, 25 фоизи транспорт, 4,6 фоизи савдо ва умумий оғқатланиш ва 1,3 фоизи қурилиш корхоналари улушига тўғри келган. Битта фаолият қилиб турган корхонага тўғри келадиган фойда миқдори ўртага 8,5 млн. сўмга яқинни ташкил қилган.

Асосий таянч тушунчалар

Ишлаб чиқариш харажатлари – товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қилинадиган барча сарфлардир.

Ички харажатлар – корхонанинг ўзига тегишли бўлган ресурслардан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган харажатлар.

Ташқи харажатлар – ташқаридан жалб қилинган ресурсларга тўловларни амалга оширишга кетган харажатлар.

Доимий харажат – ишлаб чиқариш ҳажмига таъсир этмайдиган, у ўзгарганда ҳам миқдорини ўзгартирмайдиган харажатлар.

Ўзгарувчи харажат – ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришига таъсир этадиган харажатлар.

Ўргача харажатлар – маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатлар.

Қўшимча харажатлар – маҳсулотнинг навбатдаги қўшимча бирлигини ишлаб чиқаришга қилинадиган харажатлар.

Тўғри харажатлар – маҳсулот таннархига бевосита қўшилиб, унинг таркибига кирадиган харажатлар.

Эгри харажат – маҳсулот таннархига устама бўлиб, нархда акс этадиган харажатлар.

Иқтисодий ёки соф фойда – ялпи пул тушумидан барча харажатлар чиқариб ташлангандан кейин қолган қисми.

Фойда нормаси – фойда массасининг ишлаб чиқариш харажатларига бўлган нисбатининг фоиздаги ифодаси.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Ишлаб чиқариш сарф-харажатларининг моҳиятини ва таркибини тушунтиринг.

2. Ички ва ташқи харажатлар ўртасидаги фарқ нимадан иборатлигини мисол орқали тушунтиринг.

3. Ишлаб чиқариш ресурслари таркибидаги қуйидаги ўзгаришлардан қайсилари узоқ муддатли даврдаги харажатларга киради: а) Компания нефтни қайта ишловчи янги ускунани ўрнатади; б) Корхона яна 200 ишчини ёллайди; в) Фермер ўз участкасида қўлланиладиган ўғит миқдорини кўпайтиради; г) Фабрикада учинчи смена жорий қилинади.

4. Сарфларнинг қуйидаги турлари харажатларнинг қайси туркумига тегишли эканлигини аниқланг: маҳсулот рекламасига сарфлар, корхона чиқарган заёмлар бўйича фоиз тўловлари; хом ашёга сарфлар, кўчмас мулкка солиқ тўловлари, бошқарув ходимлари маоши; ишчиларга иш ҳақи тўловлари; амортизация ажратмаси.

5. Фойданинг мазмунини ва манбаини тушунтиринг.

6. Қуйидаги келтирилган маълумотлардан фойдаланиб фойда нормасини ҳар иккала усулда ҳисобланг.

Умумий фойда — 250 минг сўм.

Ишлаб чиқариш харажатлари — 1250 минг сўм.

Авансланган маблағлар (асосий ва айланма капитал) — 2500 минг сўм.

Натижаларни таққослаб, изоҳлаб беринг.

13-Мавзу. МЕҲНАТ ВА ИШ ҲАҚИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

РЕЖА

1. Яратилган маҳсулот ва даромадларни тақсимлаш тўғрисидаги назариялар.
2. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни ва унинг даражасини белгиловчи омиллар.
3. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари.
4. Алоҳида меҳнат бозорларида иш ҳақи даражасининг аниқланиши. инсон капиталига инвестициялар.
5. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва унда касаба уюшмаларининг роли.

1. Яратилган маҳсулот ва даромадларни тақсимлаш тўғрисидаги назариялар

Моддий неъматларсиз инсон ҳаёт кечира олмайди. Моддий неъматларни яратишда бошқа омиллар билан бирга меҳнат ҳам қатнашади. Меҳнат жамиятда ва унинг ривожланишида асосий рол ўйнайди. Шунинг учун социал иқтисодий тизим қандай бўлишидан қатъий назар меҳнатсиз ҳеч нарса қилиб бўлмайди.

Инсон маҳсулот яратишда ўз меҳнати билан иштироқ этади иш кучини яъни ўзининг жисмоний ва ақлий энергиясини сарфлайди.

Инсон сарфланган энергиясини қайта тиклаши лозим экан у ўзининг улушига эга бўлиши керак.

Бу албатта яратилган маҳсулот ва даромад тақсимоли орқали юз бериб, бу улуш иш ҳақи кўринишини олади.

Иш ҳақининг мазмунини тўғри тушуниб олиш учун энг аввало яратилган миллий маҳсулотнинг тақсимланиш тартиби тўғрисида тасаввурга эга бўлиш лозим. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг (товар ва хизматларнинг) тақсимлаш принциплари бўйича турлича назариялар мавжуд. Бозор иқтисодиётига доир адабиётларнинг кўпчилигида «уч омил» деб аталмиш назария кенг тарқалган.

Бу назариянинг асосчиларидан бири француз олими Ж. Б. Сей «ишлаб чиқаришнинг уч омили» деган ғояни илгари суриб, унда товарларни ишлаб чиқаришда меҳнат, ер ва капитал баб-баробар қатнашади, улар ҳамма даромадлар манбаидир ва бинобарин даромадлар ҳам шу омиллар ўртасида тақсимланади деб кўрсатади.

Унинг бу ғояси америкалик иқтисодчи олим Ж. Б. Кларкнинг қўшилган омил (кейинги қўшилган капитал ёки ишчи) унумдорлиги деган ғоясига асос бўлиб хизмат қилади. Ж. Б. Кларк ўзининг «Бойликларнинг тақсимланиши» номли асарида яратилган бойлик учала омил ўртасида уларнинг ҳар бири яратган маҳсулот миқдорига (яъни унумдорлигига) қараб тақсимланади деб кўрсатади.

Сей ва Кларкларнинг ғоясидаги ижобий томони қуйидагилардан иборат:

а) капитал, ер ва ишчи кучи (жонли меҳнат)нинг ҳар учаласи товар ёки хизматнинг нафлилигини яратишда қатнашиши кўрсатилади;

б) яратилган нафлилик миқдори билан бу уччала омилнинг миқдори ва унумдорлиги ўртасида боғлиқлик мавжудлиги, агар улар бир-бирига мос равишда миқдор ва сифат жиҳатидан ошса, товарлар ва хизматлар ҳажми ҳам кўпайиши асосланади.

Аmmo бу ғояларнинг камчилиги ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитига тўғри келмайди.

Сей ва Кларк товар ва хизматларда гавдаланган меҳнатнинг икки ёқлама характерини ва ундан келиб чиқувчи товарнинг икки хил хусусиятини тушунмаганликлари туфайли капитал ва ер товар нафлилигини яратишда қатнашса-да қиймат яратмасликларини улар фақат эскиришига тенг, яъни амортизация ажратмаларига тенг қийматни янги товарга жонли меҳнат таъсирида ўтказишини, янги қиймат эса фақат жонли меҳнат томонидан яратилишини кўрсатиб беролмаган.

Кларк томонидан яратилган қўшилган меҳнат унумдорлигининг камайиб бориш қонуни турли омилларнинг бир-бирига мослиги таъминланмаган, кўр-кўрона харажатлар ошириб борилган ҳамда илмий-техника тараққиёти мутлақо тўхтаб қолган даврга (ҳолатга) мос келиб, ҳозирги замон ривожланган бозор иқтисодиёти шароитига тўғри келмайди.

Сей ва Кларк айтганларидек, ҳозирги даврда яратилган бойлик, тўғрироғи миллий маҳсулотнинг ҳаммаси бу уччала омилнинг миқдори ва унумдорлигига қараб тақсимланмайди, балки унинг амортизация ажратмалари, марказлашган фондлар ташкил қилингандан қолган қисми шу омилларга қараб унинг эгалари ўртасида тақсимланади.

Сей ва Кларклардан ташқари айрим оқимлар, масалан Лассольчилар меҳнат ҳамма бойликнинг ва маданиятнинг манбаидир, шунинг учун ҳамма даромад жамият аъзолари ўртасида тенг тақсимланиши зарур деб кўрсатадилар.

Лассольчилар, биринчидан бойлик фақатгина меҳнатнинг натижаси бўлмасдан, уни яратишда ер (табиат) ва капитал ҳам қатнашишини, яъни унинг нафлилиги ҳар уччала омил натижаси эканлигини унутдилар.

Иккинчидан, уларнинг яратилган маҳсулотни ҳамма жамият аъзолари ўртасида тенг тақсимлаш зарур деган ғояси мутлақо нотўғри бўлиб, бундай ҳолатда маҳсулотни кўпайтиришга ишлаб чиқарувчилар ўртасида ҳеч қанақа қизиқиш бўлмаслиги ўз-ўзидан тушунарлидир. Кейинчалик собиқ социалистик мамлакатларда, жумладан собиқ СССРда маҳсулот ва даромадлар давлат қўлида бўлиб, меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб тақсимланади деган ғоя ҳукмрон бўлди. Лекин унинг талаблари бажарилмади. Давлат, партия ва хўжалик раҳбарлари яратилган маҳсулотнинг кўпчилик қисмини ўз хоҳишларича, давлат фойдасига тақсимлардилар ва турли йўллар билан ўзлаштириб, ундан фойдаландилар, шу вақтнинг ўзида ишлавчилар ўз меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига яраша ҳақ олмадилар.

Мана шу юқоридаги айтилган назарий фикрларни ва амалий тажрибаларни ҳамда ҳозирги даврда бозор иқтисодиётига ўтишдаги мамлакатимизда амалга

оширилаётган иқтисодий ислохотлар талабларини ҳисобга олиб, яратилган маҳсулотни тақсимлашнинг асосий йўналишларини кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

а) умуман олганда маҳсулотни, бинобарин даромадларни тақсимлаш ҳам доим бир хил бўлмай, балки шу даврда амал қилиб турган иқтисодий муносабатлар тизимига, жумладан мулкчилик муносабатларига боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқаришнинг моддий шарт-шароитлари, яъни капиталга мулкчиликнинг турли шакллари мавжуд бўлган, ерга эса давлат мулки бўлиб турган шароитда яратилган миллий маҳсулот мулк эгалари (давлат, жамоа, хусусий, шахсий) ва ишчи кучининг эгаси бўлган ишчи-хизматчилар ўртасида тақсимланади.

Бунда албатта умум жамият манфаатларини кўзлаб иш олиб борувчи Давлат ихтиёрига даромадларнинг бир қисми келиб тушади;

б) миллий маҳсулотдан энг аввало шу маҳсулотни яратишда қатнашган ишлаб чиқариш воситаларининг қиймати, аниқроғи, амортизация суммаси ажратиб қўйилади, чунки бу сумма асосий ишлаб чиқариш воситаларини (асосий капитални) қайта тиклаш учун зарурдир;

в) ундан кейин турли хил табиий офат ва бошқа турли хил тасодифий ҳодисаларнинг таъсирини бартараф қилиш, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатишни ўз маромида тўхтовсиз олиб боришни кафолатлаш учун **суғурта фондлари**, қариялар, болалар, ногиронлар ва турли бошқа кам таъминланган оилаларни ҳимоя қилиш учун нафақа ҳамда **ижтимоий ҳимоя** фондларига ажратилади;

г) давлатни бошқариш, мамлакат мудрофаасини мустаҳкамлаш, аҳолининг тинч ҳаётини ва меҳнатини кўриқлаш, мамлакат миқёсида фан-маданиятни, таълим тизимини, соғлиқни сақлашни ривожлантириш учун фондлар ажратилади (бу ажратмалар кўпдан-кўп давлатларда солиқлар тарзида амалга оширилади).

Ички миллий маҳсулотнинг юқорида айtilганлардан қолган қисми ҳозирги замон бозор иқтисодиёти шароитида капитал, ер эгалари ва ишчи кучи эгалари ўртасида тақсимланади ва жамият аъзоларининг ихтиёрига келиб тушади.

Чунки бу жараён натижасида ишлаб чиқаришда қатнашган ишчи кучи эгаси ва бошқа омиллар эгалари мулкдорларнинг маҳсулотдаги улуши аниқланади ҳамда уларнинг омилли даромадлари сифатида шаклланади. Бу иш ҳақи, фоиз, рента ва фойда шаклидаги даромад турлари кўринишини олади.

2. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни ва унинг даражасини белгиловчи омиллар

Яратилган ялпи ички маҳсулотнинг унинг ишлаб чиқарувчилари ўртасида улар меҳнатнинг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб тақсимланадиган қисми иш ҳақи деб юритилади. Иш ҳақининг мазмунини аниқлашга турли иқтисодчилар турли томондан ёндашиб, унга ҳар хил таъриф берадилар.

Масалан, «Яшаш учун восита минимуми» (Д.Рикардо ва Т.Мальтусларнинг) концепциясида иш ҳақини яшаш учун зарур воситаларнинг физиологик минимуми билан бир хил деб ҳисоблайди. Лекин иш ҳақини яшаш

учун зарур воситаларнинг физиологик минимуми билан бир хил деб қараш кўпам тўғри эмас. Бу минимум ўз ичига ишчи кучи шаклланадиган иқтисодий, ижтимоий ва маданий шарт-шароитлар туғдирган эҳтиёжларни ҳам олади. Шу билан бирга ишчи кучи нархининг қуйи чегарасини яшаш учун зарур воситалар миқдорининг минимуми билан аниқлаш, ишга ёлловчилар иш ҳақини мазкур қуйи чегарадан пасайтиришга интилишига олиб келиши мумкин. Иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларнинг хўжалик амалиётидаги иш ҳақининг даражасини кузатиш шуни кўрсатадики, ишчи кучи бозорида реал иш ҳақининг ўртача даражаси яшаш учун зарур жисмоний воситалар минимумига қараганда анча юқори даражада ўрнатилган.

Қийматнинг меҳнат назарияси (Англия классик сиёсий иқтисод мактаби, марксистик йўналишидаги иқтисодчилар) ишчи кучини алоҳида, ўзига хос товар деб ҳисоблайди. Шу сабабли бу назария иш ҳақиға товар бўлган ишчи кучи қийматининг ўзгарган шакли, яъни пулдаги ифодаси сифатида қарайди ва уни ишчи кучини такрор ишлаб чиқариш учун зарур бўлган тирикчилик воситалари қиймати сифатида аниқлайди. Мазкур ғоя тарафдорлари ишчи кучи қийматига бир қатор омиллар, аввало табиий шарт-шароитлар, аҳолининг маданий ривожланиши, уларнинг малакаси ва ишчи оиласини сақлаш ҳамда уларнинг табиий такрор ишлаб чиқариш шароитлари таъсир қилишини кўрсатади. Шу билан бирга бу ғояда ҳаётий эҳтиёжлар ҳамда уларнинг қондирилиш усуллари мамлакатнинг илмий-техникавий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланишида эришилган даражага боғлиқлиги таъкидланади.

Бу фикрлар ҳозирги даврда ҳам кўпгина кўзга кўринган иқтисодчи олимлар томонидан такрорланмоқда. Масалан: А.Ф.Шишкин, Е.Ф.Борисовлар ўзларининг «Иқтисодиёт назарияси» дарсликларида иш ҳақини ишчи кучи сифатидаги товар қийматининг пулдаги ифодаси деб таърифлайди¹.

Бу муаллифлар ўз фикрларини асослашда кўпгина олимлар меҳнат жараёни билан ишчи кучининг фарқиға бормаганлигини, шу сабабли бозорда меҳнат сотилади деб фикр юритишини танқид қилиб, бозорда меҳнат эмас, балки ишчи кучи товар сифатида сотилишини, бу жараён юзаки қаралганда меҳнатга ҳақ тўлашга ўхшаб кўринишини исботлашга ҳаракат қилганлар.

Лекин иш ҳақиға «ишчи кучи қийматининг пулдаги ифодаси» сифатида қараш, аниқ ишчи кучи бозорида иш ҳақи даражасига унинг унумдорлиги, меҳнат интенсивлиги, талаб ва таклиф каби омилларнинг таъсирини етарли ҳисобга олмайди.

Ҳозирги замон иқтисодиёт назариясида жуда кўп муаллифлар (жумладан Экономикс дарсликларида, 1998 йилда Москвада В. Д. Камаев раҳбарлигида чиқарилган «Иқтисодиёт назарияси» дарслигида, 1997 йилда Тошкентда чоп қилинган А. Ўлмасовнинг «Иқтисодиёт асослари» ўқув қўлланмасида ва бошқаларда) иш ҳақини меҳнат баҳоси сифатида талқин қилинади. Бунда улар асосан бозорда меҳнат сотилади деган бизнингча нотўғри тушунчага асосланишади. Меҳнат ишчи кучининг функция қилиши, унинг маълум

¹ Борисов Е. Ф. «Экономическая теория», учебник. М., Изд-ва «Юрист», 1997, 268 стр.

Шишкин А. Ф. «Экономическая теория», учебник, книга 2, М., изд-ва «Владос», 1996, 154 стр.

мақсадга қаратилган фаолият жараёни бўлиб, унинг на қиймати, на баҳоси йўқлиги, бу жараёни бозорга олиб чиқиб сотиб бўлмаслиги фанда ҳам, реал ҳаётда ҳам, иқтисодий амалиётда ҳам ҳаммага аён бўлган ва аллақачон исботланган масаладир.

Лекин бу ғоянинг негизиди бир ижобий томон борки, уни албатта ҳисобга олиш зарур. Бу ҳам бўлса улар меҳнатни ишчининг малакаси, интенсивлиги ва натижаси билан боғлашга ҳаракат қилганлар. Иш ҳақининг мазмуни тўғрисидаги турли назарияларни, (турли мамлакатлардаги ва ўз мамлакатимиздаги амалиётни) умумлаштириб, қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин:

1. Иш ҳақи тўғрисидаги назарияларда унга бир томонлама ёндашиш мавжуд бўлиб, кўпинча унинг мураккаб ва кўп қиррали иқтисодий жараён эканлиги эътибордан четда қолади.

Лекин бу назарияларнинг ҳар бирида иш ҳақининг у ёки бу томонига тўғри баҳо берилган бўлиб, уларда фойдаланиш мумкин бўлган ижобий мазмун мавжуддир.

2. Иш ҳақининг умумий даражаси ҳар доим ҳар бир мамлакатда иқтисодиётнинг ривожланишда эришган даражасига, яъни умумий меҳнат унумдорлиги, миллий маҳсулот ҳажми, унинг аҳоли жон бошига тўғри келадиган миқдорига боғлиқ бўлади. Чунки шу маҳсулотларнинг бир қисми меҳнатнинг миқдори ва сифатига қараб тақсимланади. Шунинг учун ҳам у турли мамлакатларда турли миқдорларда бўлади.

3. Иш ҳақининг миқдори ишчи кучини такрор ишлаб чиқаришга, ишчининг ўзини, оила аъзоларини боқишга етадиган даражада бўлиши лозим.

4. Иш ҳақининг миқдори ва даражаси ишчи кучининг малакаси, унинг меҳнати унумдорлиги билан боғлиқ бўлади.

5. Иш ҳақининг даражаси ҳар бир фирма ёки корхонада ишлаб чиқаришнинг эришган даражаси билан, яъни ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулот ҳажми ва бир ишчига тўғри келган миқдори билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ҳам у меҳнат миқдори, малакаси бир хил бўлса-да, турли корхоналарда турлича миқдорда бўлиши мумкин.

Ушбу хулосалардан кейин иш ҳақининг мазмунига таъриф бериб айтиш мумкинки, **иш ҳақи – ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб, миллий маҳсулотдан оладиган улушининг пулдаги ифодасидир.**

Иш ҳақининг асосий вазифаси ишчи ва хизматчиларнинг ҳаёт ва меҳнат шароитини яхшилаш бошқача қилиб айтганда, меҳнат меъёри билан истеъмол меъёри ўртасидаги боғлиқликни таъминлашдан иборатдир.

Албатта ишчи кучини такрор ҳосил қилишда иш ҳақидан ташқари фоиз, рента, фойда, дивиденд, турли имтиёзлар ва нафақаларнинг ҳам роли бор. Иш ҳақининг мазмунини тўлароқ тушуниш учун номинал ва реал иш ҳақи тушунчаларини билиш зарурдир.

Ишчи учун қандай шаклда ва қанча миқдорда иш ҳақи олиши эмас, балки унга қанча миқдорда товарлар ва хизматлар сотиб олиши мумкинлиги муҳим. Шу сабабли номинал ва реал иш ҳақи фарқланади. **Номинал иш ҳақи бу маълум вақт давомида олинган пул суммаси ёки пул шаклидаги иш ҳақи.**

Реал иш ҳақи – бу номинал иш ҳақига сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори. Бошқача айтганда реал иш ҳақи –бу номинал иш ҳақининг «харид этиш лаёқати». Ўз-ўзидан аниқки, реал иш ҳақи номинал иш ҳақига ва харид қилинадиган товарлар (ва хизматлар) нарҳига боғлиқ. Шундай экан, реал иш ҳақи бошқа шароитлар бир хил бўлганда, номинал иш ҳақига тўғри мутаносибдир ва истеъмол буюмлари ва хизматлар нархининг даражасига тескари мутаносибдир. Бу миқдорлар нисбатини формулада куйидагича тасвирлаш мумкин:

$$V_{:p} = \frac{V_n}{P}$$

бу ерда, V_p –реал иш ҳақи ; V_n –номинал иш ҳақи ;

P –истеъмол буюмлари ва хизматларга нарх даражаси.

Номинал иш ҳақи-ишлаб топилган пул даромади даражасини, реал иш ҳақи эса ходимларнинг истеъмоли ва фаровонлик даражасини хтавсифланади.

Республикамизда номинал иш ҳақининг ўртача даражаси 2000 йил 2008 йилга нисбатан 40 фоизга ўсган. Бу кўрсаткич 2009 йилда 2000 йилга нисбатан 28,5 баробар ошган ва 2010 йилда 30 фоизга ошириш кўзда тутилган.

Мамлакатда иш ҳақининг умумий даражасини белиглаб берувчи асосий омиллар куйидагилар:

- Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражаси;
- Меҳнатнинг асосий капитал билан қуролланиш даражаси;
- Меҳнатнинг табиий ресурслар билан таъминланганлиги;
- Мавжуд ишлаб чиқариш технологияси;
- Меҳнатнинг умумий малакавий даражаси;
- Тақсимотнинг таркиб топган тизими ва бошқа иқтисодий-ижтимоий омиллар.

3. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари

Ишлаб чиқаришнинг техник асосларидаги, ишчилар меҳнатининг мазмунидаги, уларга билим бериш ва касб-корликка ўргатиш борасидаги ўзгаришлар муносабати билан иш ҳақи шакли ва тизимлари ҳам ўзгариб боради. Иш ҳақини ташкил этишда унинг иккита асосий шакли: вақтбай ва ишбай шакллари фарқланади. **Вақтбай иш ҳақи ходимнинг малакаси, меҳнатнинг сифати ва ишлаган вақтига қараб тўланадиган иш ҳақидир.** У одатда меҳнатнинг натижаларини аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган, балки улар аниқ вазифалар доирасини бажариш билан белгиланадиган вақтда (масалан, инженер-техник ходимлар ва хизматчилар, созловчилар, электромонтёрлар ва шу кабиларга ҳақ тўлашда) ёки маҳсулот ишлаб чиқариш технологик жараёнининг бориши билан белгиланадиган ва бевосита ишчига боғлиқ бўлмаган пайтларда (масалан конвейерлар ва автомат линияларида ишлаш) қўлланилади.

Ишбай иш ҳақи ишчининг ишлаб чиқарган маҳсулоти миқдори ёки бажарган ишининг ҳажмига қараб бериладиган иш ҳақидир. Маҳсулот

бирлиги учун унинг миқдори, таъриф ставкасидаги ҳақни ишлаб чиқариш нормасига тақсимлаш йўли билан аниқланади. Ҳақ тўлаш шакллари аниқ меҳнат шaroитларини ҳисобга оладиган турлари иш ҳақининг тизимини ташкил қилади. Чунончи, ишчиларнинг бир қисмига тўғри ишбай тизими бўйича ҳақ тўланади. Бунда ишлаб чиқариш нормаси қай даражада бажарилишидан қатъий назар, иш ҳақи ягона маҳсулот бирлиги учун белгиланган раценка бўйича тўланади.

Ишбай-мукофот тизими бир қанча кўрсаткичлар учун мукофот беришни назарда тутди. Ишбай-прогрессив ҳақ тўлашда ишчининг белгилаб қўйилган норма доирасида ишлаб чиқарган маҳсулотига унинг бирлиги учун белгиланган раценка бўйича иш ҳақи берилади, нормадан юқорисига эса оширилган ҳақ (раценка) бўйича пул тўланади. Ишбай-иш ҳақининг тизимида якка тартибдаги, жамоа ва ижара пудратига қўлланиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш фарқланади. Бунда олинган тайёр маҳсулот учун унинг сифати ва ишлаб чиқариш чиқимларини ҳисобга олиб ҳақ тўланади. Ҳақ тўлашнинг жамоа шаклида иш ҳақи бригада, цех ва бошқа бўлинманинг пировард меҳнат натижаларига боғлиқ қилиб қўйилади. Бунда ҳар бир ходим фақат ўзига берилган шахсий топшириқларгагина эмас, балки шу билан бирга бўлинманинг бутун иш ҳажминини ҳам бажаришдан манфаатдор бўлади.

Ишчиларнинг иш ҳақини табақалаштириш энг аввало давлат тариф тизими ёрдамида амалга оширилади. Тариф тизими ёрдамида тармоқлар ва мамлакат минтақаси бўйича, улар ичида эса ишлаб чиқариш турлари, турли тоифадаги ходимлар малакаси ва меҳнат шaroитларига қараб ишчи ва хизматчиларнинг иш ҳақи даражаси тартибга солиб турилади.

Тариф тизими тариф-малака справочникларини ва иш ҳақига ҳар хил коэффицентларини ўз ичига олади.

Тариф-малака справочниклари айрим касблар ва меҳнат турларининг батафсил таърифи, у ёки бу аниқ ишни бажарувчининг билим ва кўникмаларига қўйиладиган талаблардан иборат бўлади, шунингдек, унда бу ишни тарифлаш учун қўйиладиган разрядлар ҳам кўрсатилади. Тариф сеткасида разрядлардан ташқари таъриф коэффицентлари ҳам бўлиб, улар биринчи разрядли ишчига ҳақ тўлаш билан кейинги разрядли ишчилар меҳнатига ҳақ тўлашнинг ўзаро нисбатини кўрсатади (биринчи разряднинг тариф коэффиценти ҳамма вақт бирга тенг).

Тариф ставкалари тегишли разрядга эга бўлган ишчининг меҳнатига тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаб беради.

Меҳнат қилиш шaroити оғир ва зарарли бўлган ишчиларга тариф ставкасига қўшимча ҳақлар белгиланади. Тариф ставкаларига устамалар шаклидаги ҳақ (разрядлар бўйича фарқлантирилган) профессионал маҳорат учун белгиланади.

Алоҳида тармоқнинг халқ хўжалик аҳамиятига қараб амалда иш ҳақини ва мансаб маошларини фарқлантириш ишлари амалга оширилади. Бунда мамлакат учун муҳим аҳамиятга эга бўлган етакчи тармоқларга тажрибали, малакали кадрларни жалб этиш, бу тармоқларда ишчи ва хизматчилар таркиби

барқарор бўлишини таъминлайдиган шароитларни вужудга келтириш мақсади кўзланади.

Республикамизда ҳам таъриф тизими орқали иш ҳақи табақалаштирилиб, турли касблар ва иш турлари учун иш ҳақи тўлашнинг ягона разрядлари аниқланган. Нархлар ўсиши билан минимал иш ҳақи даражаси (1-разряд) ҳамда барча разрядлар улар ўртасидаги нисбат сақланган ҳолда ошириб борилади. Масалан, 2001 йил 1 августдан бошлаб Республикамизда иш ҳақининг минимал даражаси 3430 сўм қилиб белгиланиб, бошқа разрядларга тўғри келадиган иш ҳақи суммаси ҳам шунга мос равишда оширилади. 2003 йил 1 майдан бошлаб 5440 сўм қилиб белгиланган. 2009 йил 1 ноябрдан эса унинг даражаси 37860 сўмни ташкил қилади.

4. Алоҳида меҳнат бозорларида иш ҳақи даражасининг аниқланиши. Инсон капиталига инвестициялар

Меҳнатнинг алоҳида турларига талаб ва иш ҳақи даражасини белгиловчи бир қатор умумий омиллар мавжуд. Уларнинг асосийлари қуйдагилар:

- Меҳнатнинг аниқ тури таклифининг чекланганлиги;
- Бажариладиган ишларнинг жозибадорлиги;
- Ишловчиларнинг малакаси, касбий тайёргарлиги ва маҳорати.

Мамлакатдаги ишчи кучи умумий таклифини қуйдаги омиллар белгилаб беради:

- Мамлакат аҳолисини сони;
- Аҳолининг умумий сонида меҳнатга яроқли бўлганлар салмоғи;
- Аҳолининг жинсий ва ёш таркиби.

Меҳнатнинг соф рақобатли бозорида иш ҳақи даражасининг шаклланиши қуйдаги хусусиятларига эга бўлади:

- иш ҳақи даражаси алоҳида меҳнат турига ялпи талаб ва унинг ялпи таклифи таъсирида шаклланади;
- алоҳида ишга ёлланувчилар ва ишга ёлловчилар иш ҳақи даражасига таъсир кўрсата олмайди;
- меҳнатга умумий талаб ёки унинг умумий таклифидаги анча катта ўзгаришлар иш ҳақи даражасида ўзгариш бўлишига олиб келади.

Монопсония шароитида иш ҳақи даражаси қуйдагича аниқланади:

- ишга ёлловчилар иш ҳақи даражасини белгилашда нисбий ҳукмронликка эга бўлади;
- алоҳида меҳнат тури таклифининг чекланиши иш ҳақи ўртача даражасининг қўтарилишига олиб келади;
- меҳнат турига талаб камайганда иш ҳақи даражаси пасаяди.

Инсон капиталига инвестициялар қуйдаги турларда амалга оширилади:

- таълимга ва малакавий тайёргарликка инвестициялар;
- соғлиқни сақлашга инвестициялар;
- ишчи кучи кўнимлигини таъминлашга инвестициялар.

5. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва унда касаба уюшмаларининг роли

Ишга ёллаш бўйича корхона маъмурияти ва ишчилар ўртасидаги муносабат меҳнат шартномалари ёрдамида шаклланади. Меҳнат шартномалари аввало иш ҳақи ставкаси, нормадан ортиқча бажарилган ишлар учун ставка, дам олиш кунлари ва танаффуслар, пенсия фондлари ва соғлиқни сақлашга ажратмалар ҳамда баҳоларнинг ўзгаришини ҳисобга олиб истеъмолчилик **савати** қийматини тартибга солиш каби пакетларни ўз ичига олади. Кейин меҳнат шароити масалалари қараб чиқилади. Ниҳоят, қатор ташкилий масалалар ҳал қилинади. Одатда келишув бир неча йилга (асосан уч) тузилади.

Айрим ҳолларда давлат ҳам корхона маъмурияти ва ишчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларга таъсир кўрсатиши мумкин. Асосан бу иш ташлаш масалаларига тегишли.

Аммо иш ташлаш ҳуқуқи «Иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар ҳақидаги халқаро пакет»да мустаҳкамланган асосий ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқ ва эркинликлар жумласига киради.

Кўпчилик мамлакатларда меҳнат муносабатларининг ривожланишида бош масала ишсизликни ижтимоий кафолатлашга, ишловчиларнинг меҳнат шароитини яхшилаш ва иш ҳақини ошириш имкониятлари билан боғлиқ масалалар ҳисобланади. Бу муаммоларни ҳал қилишда асосий роль касаба уюшмаларига тегишли бўлади.

Кўпчилик бозорларда ишчилар ўзларининг иш кучини касаба уюшмалари орқали жамоа бўлиб «сотати». Касаба уюшмалари нисбатан кўп сонли ишга ёлловчилар билан музокаралар олиб боради ва уларнинг асосий иқтисодий вазифаси иш ҳақини оширишдан иборат бўлади. Касаба уюшмалари бу мақсадга турли хил йўللар билан эришиши мумкин.

1. Ишчи кучига бўлган талабни ошириш. Касаба уюшмалар нуктаи назаридан иш ҳақини оширишнинг энг қулай усули меҳнатга бўлган талабни кенгайтириш ҳисобланади. Ишчи кучига бўлган талабнинг ортиши натижасида иш ҳақи ставкаси ҳам, ишчи ўринлари сони ҳам ортади. Касаба уюшмалари бу талабни белгиловчи бир ёки бир неча омилларни ўзгартириш йўли билан ишчи кучига бўлган талабни кўпайтириши мумкин. Хусусан, улар қуйидагиларга эришишга ҳаракат қилади: 1) ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки кўрсатиладиган хизматга талабни ошириш; 2) меҳнат унумдорлигини ошириш ва 3) ишчи кучи билан биргаликда фойдаланадиган бошқа ишлаб чиқариш омиллари баҳоларини ўзгартириш.

2. Ишчи кучи таклифини қисқартириш. Касаба уюшмалари ишчи кучи таклифини қисқартириш йўли билан иш ҳақи ставкасини ошириши мумкин. Бунга қуйидаги йўллари билан эришилади: а) иммиграцияни чеклаш; б) болалар меҳнатини қисқартириш; в) пенсияга муддатида чиқишни қўллаб-қувватлаш; г) иш ҳафтасини қисқартиришга ёрдам бериш.

Булардан ташқари касаба уюшмалари тадбиркорларни ўз аъзоларини ишга ёллашга мажбур қилиб, ишчи кучи таклифи устидан тўлиқ назорат ўрнатади. Касаба уюшмалари ўз аъзолари сонини қисқартириш сиёсати орқали

(масалан, узоқ муддатли ўқитиш, янги аъзоларни қабул қилишни чеклаш ёки тақиқлаш) ишчи кучи таклифини сунъий равишда қисқартиради. Бу, ўз навбатида, иш ҳақи ставкасининг ортишига олиб келади.

3. Касбни малакали лицензиялаш. Бу маълум меҳнат тури таклифини чеклаш воситаси ҳисобланади. Бунда касаба уюшмалари корхона маъмуриятига маълум касбдаги ишчилар аниқ кўрсатилган талабларга жавоб берган тақдирда ишга қабул қилишга таъсир кўрсатади. Бу талаблар ўз ичига ишчининг таълим даражаси, мутахассислик бўйича иш стажи, имтиҳон натижаси ва шахсий тавсифларини олади.

4. Касаба уюшмалари жамоа шартномалари тузишда монопол ҳолатга эга бўлган тадбиркорларга қаршилик кўрсатиш йўли билан ҳам иш ҳақи ставкасини оширишга эришиши мумкин. Бунинг натижасида иш ҳақини ошириш билан боғлиқ қўшимча сарфлар, янги ишчи кучини ёллаш натижасида олинган маҳсулот ҳажмидан ортиқ бўлади.

Ҳозирги замон меҳнат муносабатлари ўзида давлатнинг таъсирини ҳам акс эттиради. Давлатнинг қонунчилик фаолияти меҳнат муносабатларининг барча томонларини қамраб олади. У нафақат иқтисодиёт давлат секторининг ишчи кучига бўлган талабини билдиради, балки уни хусусий секторда ҳам тартибга солади, миллий иқтисодиёт миқёсида ишга ёллашнинг асосий ўлчамларини аниқлайди.

Меҳнат муносабатларига давлатнинг ижтимоий дастурлари (кам таъминланган оилаларга ёрдам, ишсизлик бўйича нафақа, ҳар хил ижтимоий тўловлар, пенсия таъминоти ва бошқалар) катта таъсир кўрсатади. Бу дастурлар бозор таҳликаси юқори бўлган давлатларда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий аҳволини барқарорлаштиришга маълум бир даражада ижобий таъсир кўрсатади.

Давлатнинг меҳнат муносабатларига таъсир кўрсатиш йўллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- меҳнат муносабатларининг барча томонларини қамраб олувчи қонунчилик фаолияти;
- мақсадли ижтимоий дастурларни (кам таъминланган оилаларга ёрдам, ишсизлик бўйича нафақа, турли ижтимоий тўловлар, пенсия таъминоти ва бошқ.) инлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- иш ҳақининг энг кам даражаси (минимал иш ҳақи)ни аниқлаш ва ўзгартириш;
- ишга ёллашнинг умумий шарт-шароитларни белгилаш;
- бандлик хизмати (меҳнат биржалари) фаолиятини амалга ошириш;
- давлат таълим тизими орқали ишчиларни ўқитиш ва қайта тайёрлашни ташкил қилиш.

Давлатнинг иш кучи бозоридаги воситачилик роли ҳам меҳнат муносабатларига сезиларли даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Жумладан, ўзига қисман ишчи ўринларини қидириш ва тавсия қилиш ҳамда ишга жойлаштириш бўйича умуммиллий дастурни ишлаб чиқариш вазифаларини

олади. Ишчиларни ўқитиш ва қайта тайёрлашнинг давлат тизими, бозорнинг ўзгарувчан талабларига тез мослашишга имкон беради.

Асосий таянч тушунчалар

Иш ҳақи – ишчи ва хизматчиларнинг меҳнатининг миқдори, сифати ва унумдорлигига қараб миллий маҳсулотдан оладиган улушининг пулдаги ифодаси.

Вақтбай иш ҳақи – ишчининг ишлаган вақти (кун, ҳафта, ой) ҳисобга олиниб, тўланадиган иш ҳақидир.

Ишбай иш ҳақи – ишлаб чиқарган маҳсулоти миқдorigа ёки бажарган иши ҳажмига қараб тўланадиган иш ҳақидир.

Номинал иш ҳақи – пул шаклида олинган иш ҳақи суммаси.

Реал иш ҳақи – номинал иш ҳақи суммасига сотиб олиш мумкин бўлган товарлар ва хизматлар миқдори ёки номинал иш ҳақининг сотиб олиш лаёқати.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Иш ҳақининг турлича назарияларини таҳлил қилиб, уларга ўз қарашингизни билдилинг.
2. Реал иш ҳақи даражаси қандай омиллар таъсири остида ўзгаради?
3. Нима учун иш ҳақининг умумий даражаси ҳар хил мамлакатларда турлича?
4. Касаба уюшмалари иш ҳақини оширишнинг қандай усулларидан фойдаланадилар?

14-Мавзу. РАҚОБАТ НАЗАРИЯСИ

РЕЖА

1. Рақобатнинг иқтисодий моҳияти,
2. Рақобат шакллари ва усуллари
3. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилики.

1. Рақобатнинг моҳияти

Рақобат бозор иқтисодиётининг ва умуман товар хўжалигининг энг муҳим белгиси, ривожлантириш усули ва тартибга солиш механизм ҳисобланади.

Рақобатнинг иқтисодий мазмунини тушуниб олиш унга турли томондан ёндошишни талаб қилади. Мустақил товар ишлаб чиқарувчилар (корхоналар) ўртасидаги рақобат товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат. Бунда улар керакли ишлаб чиқариш воситалари, хом ашё ва материаллар сотиб олиш, ишчи кучини ёллаш учун ҳам курашади.

Ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат охир-оқибатда истеъмолчилар учун курашдир.

Ресурсларни етказиб берувчилар ўзларининг иқтисодий ресурсларини (капитал, ер-сув, ишчи кучи) юқори баҳоларда сотиш учун рақобат қиладилар. Ишлаб чиқарувчилар ва ресурсларни етказиб берувчилар ўртасидаги рақобат бозор муносабатлари ривожланган, иқтисодиёт тўлиқ эркинлашган шароитда ёрқин намоён бўлади.

Рақобат истеъмолчилар ўртасида ҳам юз беради; улар товарларни қулай ва арзон баҳоларда сотиб олишга ҳаракат қиладилар, яъни харидор ҳар бир сарфланган пул бирлиги эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлишга ҳаракат қилади. Арзон ва сифатли товарни тезроқ сотиб олиш учун курашади.

Шундай қилиб, рақобат кўп қиррали иқтисодий ҳодиса бўлиб, у бозорнинг барча субъектлари ўртасидаги мураккаб муносабатларни ифода-лайди.

Рақобат – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашни англатади. Бунда ишлаб чиқарувчилар ўртасида сарфланган харажатларининг ҳар бир бирлиги эвазига кўпроқ фойда олиш учун кураш боради. Мана шу фойда орқасидан қувиш натижасида товарларни сотиш доиралари, яъни қулай бозорлар учун, арзон хом ашё, энергия ва арзон ишчи кучи манбалари учун улар орасида кураш боради.

Ўз навбатида харидорлар, яъни истеъмолчилар сарфлаган ҳар бир сўм харажати эвазига кўпроқ нафлиликка эга бўлиш учун курашадилар, уларнинг ҳар бири арзон ва сифатли товар ва хизматларга эга бўлишга ҳаракат қилади.

Ишлаб чиқарувчиларнинг фаолият кўрсатувчи тадбиркор ва мулк эгаси сифатида эркин ва мустақил бўлиши рақобатнинг иқтисодий асосини ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бўлиб, улар шу манфаатга эришиш учун интилади. Мулк эгасининг товар ишлаб чиқариш ва барча бошқа соҳалардаги фаолияти шу манфаатга бўйсундирилган бўлади. Бу жиҳатдан қараганда рақобат эркин иқтисодий фаолият қилувчи субъектлар манфаатларининг тўқнашувидан иборат бўлиши аниқ тавсифланади. Рақобат мавжуд бўлишининг бошқа шарти товар-пул муносабатларининг маълум даражада ривожланган бозор тизимида амал қилишидир.

Рақобатнинг асосий соҳаси бозор, чунки унда эркин иқтисодий субъектларнинг алоҳидалашган манфаатлари тўқнашади.

Рақобатнинг иқтисодий асоси – бу ишлаб чиқарувчилар, ресурс эгалари ва истеъмолчиларнинг тадбиркор, мулк ва даромад эгаси сифатида эркин ҳамда мустақил бўлишидир.

Рақобатнинг ривожланиш босқичлари:

I. Оддий товар хўжалигига хос бўлган рақобатчилик босқичи.

II. Соф ёки эркин рақобатга асосланган босқич.

III. Монополистик рақобат босқич.

IV. Ҳозирги замон маданий жаҳатдан ривожланган рақобатчилик босқичи.

2. Рақобатнинг шакллари ва усуллари

Рақобат курашининг мазмуни тўғрисида тўлароқ тушунчага эга бўлиш учун унинг асосий шакллари ва белгиларини кўриб чиқиш зарур. Ўз миқёсига кўра рақобат энг аввало икки турга-тармоқ ичидаги рақобатга ва тармоқлараро рақобатга бўлинади.

Иқтисодий адабиётларда бир тармоқ ичидаги рақобатнинг **тўртта шакли** алоҳида ажратилиб кўрсатилади. Булар эркин рақобат, монополистик рақобат, монополия ва олигополиядир.

Эркин рақобат икки даражада намоён бўлади: тармоқ ичида, яъни бир хил товарлар ишлаб чиқарувчи корхоналар ўртасидаги рақобат ва тармоқларо, яъни турли тармоқлардаги корхоналар ўртасидаги рақобат. Тармоқлар ичидаги рақобат ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулайроқ шароитига эга бўлиш, қўшимча фойда олиш учун бир тармоқ корхоналари ўртасида боради. Ҳар бир тармоқда техника билан таъминланиш даражаси ва меҳнат унумдорлиги даражаси турлича бўлган корхоналар борлиги сабабли шу корхоналарда ишлаб чиқарилган товарларнинг индивидуал (алоҳида) қиймати бир хил бўлмайди.

Тармоқ ичидаги рақобат товарларнинг бозор қийматини аниқлайди ва белгилайди. Бу қиймат, одатда, ўртача шароитда ишлаб чиқарилган ва муайян тармоқ товарларининг анчагина қисмини ташкил этадиган товарларнинг қийматига мос келади.

Тармоқлар ичидаги рақобат натижасида техникавий даражаси ва меҳнат унумдорлиги юқори бўлган корхоналар қўшимча фойда оладилар ва аксинча, техника жиҳатдан ночор корхоналар эса ўзларида ишлаб чиқарилган товар қийматининг бир қисмини йўқотадилар ва зарар кўрадилар.

Тармоқлараро рақобат турли тармоқлар корхоналари ўртасида энг юқори фойда нормаси олиш учун олиб бориладиган курашдан иборат. Бундай рақобат фойда нормаси кам бўлган тармоқлардан фойда нормаси юқори тармоқларга капиталларнинг оқиб ўтишига сабаб бўлади. Янги капиталлар кўпроқ фойда келтирувчи соҳаларга интилиб, ишлаб чиқаришнинг кенгайишига, таклиф кўпайишига олиб келади. Шу асосда, нархлар пасая бошлади. Шунингдек, фойда нормаси ҳам пасаяди. Кам фойда келтирувчи тармоқлардан капиталнинг чиқиб кетиши тескари натижага олиб келади: бу ерда ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаради, товарларга бўлган талаб улар таклиф қилишидан ошиб кетади, бунинг оқибатида нархлар кўтарилади, шу билан бирга фойда нормаси ошади. Натижада тармоқлараро рақобат объектив равишда қандайдир динамик мувозанатни келтириб чиқаради. Бу мувозанат капитал қаерга сарфланганлигидан қатъий назар, тенг капитал учун тенг фойда олинишига интилишни таъминлайди. Демак, тармоқлараро рақобат капитал қайси тармоққа солинмасин, худди шу тармоқ фойда нормаларини ўртача фойда нормасига «бараварлаштиради».

Эркин рақобат шароитида бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда жуда кўп сонли корхоналар мавжуд бўлади. Юқори даражада ташкил қилинган бозорда кўплаб сотувчилар ўзларининг маҳсулотларини таклиф қиладилар.

Эркин рақобатли бозорда алоҳида корхоналар маҳсулот нархи устидан сезиларсиз назоратни амалга оширади. Чунки ҳар бир корхонада умумий ишлаб чиқариш ҳажми унча катта бўлмайди. Шу сабабли алоҳида корхонада ишлаб чиқаришнинг кўпайиши ёки камайиши умумий тақлифга, демак маҳсулот нархига сезиларли таъсир кўрсатмайди.

Эркин рақобат шароитида янги корхоналар тармоққа эркин кириши, тармоқда мавжуд бўлган корхоналар эса уни эркин ташлаб чиқиши мумкин. Хусусан янги корхоналарнинг пайдо бўлиши ва уларнинг рақобатли бозорда маҳсулотларини сотишга ҳуқуқий, технологик, молиявий ва бошқа жиддий иқтисодий тўсиқлар бўлмайди.

Монополияда тармоқ битта фирмадан иборат бўлиши сабабли, у мавжуд маҳсулот (хизмат) нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва яққа ҳукмронлик шаклланади.

Монополия – иқтисодий фаолиятининг бирор соҳасида (ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат ва ҳ.к.) корхона ёки давлатнинг танҳо ҳукмронлигини ифодалайди.

Монополиялар бир қатор йўллар орқали келиб чиқади. Булар:

- Капиталнинг тўпланиши ва марказлашуви.
- Фан техника тараққиёти.
- Давлатнинг айрим фаолият соҳаларини қўллаб-қувватлаши.
- Ўзаро келишиш.

Монополия бир қатор турларда мавжуд бўлади:

Табиий монополиялар – иқтисодий фаолиятнинг техникавий ва технологик хусусиятлари тақозо қилиб, улар рақобатни қўллаш мумкин бўлмаган ёки қийин бўлган соҳаларни ўз ичига олади:

- Сув, энергия, газ таъминоти корхоналари;
- Темир йул транспорти;
- Ҳарбий-мудофаа мажмуаси корхоналари.

Иқтисодий (сунъий) монополиялар – ишлаб чиқариш ва капиталнинг тўпланиши ҳамда корхоналарнинг турли йўллар билан бирлашиши натижасида вужудга келади.

Монополия шароитида фирма нарх устидан сезиларли назоратни амалга оширади. Бунинг сабаби оддий. У маҳсулот (хизмат)нинг ягона ишлаб чиқарувчиси ҳисобланади ва демак, тақлифнинг умумий ҳажми устидан назорат қилади.

Монополиянинг мавжуд бўлиш тармоққа кириш учун тўсиқларнинг мавжуд бўлишига сабаб бўлади. Иқтисодий, техник, ҳуқуқий ёки бошқа тўсиқлар янги рақобатчиларнинг тармоққа киришига йўл қўймайди. Тармоққа кириш учун тўсиқлар ҳар хил кўринишларни олади. Буларнинг асосийлари қуйидагилар:

а) Ишлаб чиқариш миқёси келтириб чиқарадиган тўсиқлар, шу жумладан, молиявий тўсиқлар кўп ҳолатларда шунчалик катта бўладиги бу тармоққа киришни тақиқлаш билан баробар. Масалан, йирик ишлаб чиқарувчи

ҳисобланган автомобиль саноатига кириш, янги технологияга асосланган зарур ускуналарни сотиб олишга жуда катта пул-капитални талаб қилади.

б) Табиий монополиялар вужудга келтирадиган тўсиқлар. Бунинг мазмуни шундан иборатки, бир қанча тармоқларда рақобат мавжуд бўлмайди, уни амалга ошириш мумкин эмас. Ижтимоий фойдаланишдаги бундай тармоқ корхоналари табиий монополиялар дейилади. Табиий монополияларга электр, газ, сув таъминоти ва алоқа корхоналари мисол бўла олади. Давлат бундай монополиялар фаолиятини тартибга солишда ўз ҳуқуқини сақлаб қолади. Агар тармоқлар давлат мулкчилигига асосланган бўлса, бундай ижтимоий фойдаланишдаги корхоналар тартибга солинадиган ёки давлат томонидан тузилган монополиялар дейилади.

в) Патент ва лицензиялар каби қонуний тўсиқлар. Давлат патент ва лицензиялар бериб тармоққа кириш учун қонуний тўсиқлар ҳам яратади. Патентлар унинг эгасига маҳсулотини тўлиқ назорат қилиш ҳуқуқини беради. Тармоққа кириш ёки фаолият тури билан шуғулланиш давлат томонидан лицензия бериш йўли билан чекланиши мумкин. Масалан, давлат миқёсида радио ва телевизион эшиттиришларга тегишли вазирлик (маҳкама) лицензия беради.

г) Хом ашёнинг муҳим турларига хусусий мулкчилик монополиялар томонидан потенциал рақобатчилар учун самарали тўсиқ яратиш воситаси сифатида фойдаланиши мумкин.

д) Ғирром рақобат. Фирмалар ўз рақибларининг тармоққа кириб келишини тажовузкорона ва шафқатсиз бартараф қилиши мумкин. Банк ва ресурсларни етказиб берувчиларни материал ва кредит беришдан воз кечириш, етакчи мутахассисларни оғдириб олиш, нархни кескин тушириш ғирром рақобатнинг оддий усуллари дидир.

Монополистик рақобат эркин рақобат ва олигополия ўртасида жойлашиши сабабли, уларнинг белгиларини ифода этади.

Олигополия – тармоқда у қадар кўп бўлмаган корхоналарнинг мавжуд бўлиши ва ҳукмронлик қилишидир. Бу олигополиянинг энг муҳим белгисидир. Қайси товарлар ва хизматлар бозорида нисбатан кам сонли ишлаб чиқарувчилар ҳукмронлик қилса, шу тармоқ олигополистик тармоқ ҳисобланади.

Олигополистик тармоқ бир хил ёки табақалашган маҳсулот ишлаб чиқариши мумкин. Кўпчилик саноат маҳсулотлари: пўлат, мис, алюминий, кўрғошин, темир ва шу кабилар – физик маънода бир турдаги маҳсулотлар ҳисобланади ва олигополия шароитида ишлаб чиқарилади. Истеъмолчилик товарлари: автомобильлар, ювувчи воситалар, сигаретлар, маиший электр буюмлари ва шу кабиларни ишлаб чиқарувчи тармоқлар табақалашган олигополия ҳисобланади.

Олигополия шароитида корхоналар ўртасидаги рақобат ўзаро боғлиқ бўлади. Олигополистик тармоқда ҳеч қайси фирма ўзининг нарх сиёсатини мустақил ўзгартиришга ботина олмайди.

Унча кўп бўлмаган фирмаларнинг умумий ўзаро боғлиқликда жойлашиши яширинча келишишга қулайлик туғдиради. Яширинча келишиш нархларни қайд қилиш, бозорни бўлиш ёки тақсимлаш ва бошқача йўллар

билан ўзлари ўртасидаги рақобатни чеклашдан иборат. Яширинча келишиш бир қатор шаклларда бўлиши мумкин. Унинг энг оддий шакли картель битими ҳисобланади. Картель битимига кирган фирмалар нархлар ва ишлаб чиқариш ҳажмини келишиб олади. Келишилган нархни ушлаб туриш мумкин бўлиши учун ишлаб чиқариш ҳажми тартибга солиниши, яъни бозорлар бўлинган бўлиши зарур.

Нархларни белгилашдаги раҳнамолик яширинча келишишда ҳам ўз ўрнини тутадиган норасмий восита ҳисобланади. Бунда тармоқдаги катта ёки анча самарали фирма нархни ўзгартириши, бошқа фирмалар эса унинг орқасидан эргашиши мумкин.

Олигополистлар нархсиз рақобатга асосий ўрин беради, чунки биринчидан, рақобатчиларга реклама ва маҳсулотни ўзгартириш анча мураккаб, иккинчидан, олигополистлар камдан-кам ҳолда нархсиз рақобатни молиялаштириш учун етарли молиявий ресурсларга эга бўлади.

Биз қараб чиққан рақобатнинг тўртта шаклининг ҳар бири миллий иқтисодиётда алоҳида-алоҳида, яъни соф ҳолда учрамайди. Иқтисодиёт соҳаларини батафсил ўрганиш, чексиз кўп ҳар хил рақобатли вазиятлар мавжудлиги шароитида, иккита бир хил тармоқни топиш қийинлигини кўрсатади.

Шу сабабли эркин рақобатли бозорнинг характерли белгилари билан, соф монополия, монополистик рақобат ва олигополиянинг хусусиятлари ўртасидаги фарқларни кўрсатиб бериш фойдали. Бундай таққослашни енгиллаштириш учун бозорнинг кейинги учта моделини билдириш учун «такомиллашмаган» ёки «номукаммал» рақобат деган умумий номдан фойдаланилади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш бизга нисбатан анча олдин бошланган мамлакатларда рақобат муносабатларини ривожлантириш анча мураккаб ва узок даврни оладиган жараён эканлигини кўрсатади.

Агар ғарб мамлакатлари иқтисодиётида рақобат бозор хўжалигининг ажралмас қисми (хусусияти) сифатида табиий пайдо бўлса, ўнлаб йиллар давомида маъмурий буйруқбозлик тартиби ҳукмрон бўлган, рақобатни ва бозорнинг бошқа белгиларини тан олмаган мамлакатларда кўп нарсани «жорий қилиш» ва ҳатто мажбуран қабул қилишга тўғри келади. Шу муносабат билан иқтисодиётимизнинг ҳозирги ҳолатида рақобат муносабатларини ривожлантиришнинг мавжуд реал имкониятларини ҳисобга олиш муҳим рол ўйнайди.

Биринчидан, рақобатсиз иқтисодиётнинг самарали ҳаракат қила олмаслигига ишонч шаклланди. Бу ишонч таъсирида яқин вақтларгача собиқ социализмда нима «мумкин», нима «мумкин эмас»-лигини аниқловчи ғоявий қарашлар емирилмоқда. Иккинчидан, республикада рақобатни давлат томонидан рағбатлантириш ва тартибга солишнинг кенг камравли ҳаракатлари кузатилмоқда. Учунчидан, рақобат ҳали кенг жорий қилинмасида, бозор иқтисодиётига ўтишда муҳим қадамлар қўйилмоқда.

Рақобат курашининг икки усули фарқланади: нарх воситасидаги рақобат ва нархсиз рақобат.

Нарх воситасида рақобатлашувда курашнинг асосий усули ишлаб чиқарувчиларнинг ўз товарлари нархларини бошқа ишлаб чиқарувчиларининг шундай маҳсулотлариникига нисбатан пасайтириши ҳисобланади.

Унинг асосий ва энг кўп қўлланиладиган кўриниши - «нархлар жанги» деб аталадики, бунда йирик ишлаб чиқарувчилар рақибларини тармоқдан сиқиб чиқариш учун нархни вақти-вақти билан ёки узоқ муддат пасайтириб туради. Бу усулни қўллаш учун ишлаб чиқарувчи бошқа рақибларига қараганда унумлироқ технологияни киритиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва ишлаб чиқаришни яхшироқ ташкил қилиши керак бўлади. Фақат шундагина унинг товарининг индивидуал қиймати бозор қийматидан паст бўлиб, мазкур товар нархини тушириш имкониятини беради.

Нарх воситасида рақобатлашиш усулларида бири – демпинг нархларни қўллашдир. Бунда миллий ишлаб чиқарувчилар ўзларининг товарларини бошқа мамлакатларга ички бозордаги нархлардан, айрим ҳолларда таннархидан ҳам паст бўлган нархлар бўйича чиқаради.

Шу орқали улар ички бозорда нархларнинг барқарорлигига эришиш мамлакатдаги ортиқча маҳсулотни йўқотиш, янги бозорларга кириб олиш ва унда ўзларининг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлашга ҳаракат қилади.

Айрим ҳолларда нарх ёрдамида рақобатлашишнинг белгиланган нархлардан чегирма қилиш, асосий харид қилинган товарларга бошқа товарларини кўшиб бериш, муайян ҳолларда имтиёзли нархларни белгилаш каби усулларида ҳам фойдаланилади.

Ҳозирги даврда бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда нарх ёрдамида рақобат қилиш ўз ўрнига эга эмас, чунки ишлаб чиқарувчилардан бирининг ўз маҳсулотига нархни пасайтириши унинг рақобатчиларининг ҳам шундай ҳаракат қилишини тақозо қилади. Бу бозорда фирмаларнинг мавқеини ўзгартирмайди, фақат тармоқ бўйича фойдани камайтиради.

Нархсиз рақобат шу билан тавсифланадики, бунда рақобат курашининг асосий омили товарларнинг нархи эмас, балки унинг сифати, сервис (хизмат кўрсатиш), ишлаб чиқарувчи фирманинг обрў-эътибори ҳисобланади.

Нархсиз рақобат билан бир вақтда яширин нарх ёрдамидаги рақобат ҳам бўлиши мумкин. Бунинг учун янги товарларнинг сифати ошиши ва истеъмол хусусиятларининг яхшиланиши улар нархларининг ошишига қараганда тез рўй бериши керак. Ҳозирги даврда бир турдаги маҳсулотларнинг кўпайиши уларнинг сотишни рағбатлантирувчи реклама, товар белгилари ва фабрика муҳрларидан фойдаланишни келтириб чиқармоқда. Истеъмолчилик бозорида кўшимча хизмат кўрсатиш орқали харидорларни ўзига жалб қилиш кенг тарқалмоқда.

Нархсиз рақобатнинг товар сифатини табақалаштириш каби усули ҳам мавжудки, бунда товарлар бир хилдаги эҳтиёжни қондириши ва бир турга мансуб бўлиши, лекин турли-туман истеъмол хоссаларига эга бўлиши мумкин.

Товарлар талабга нисбатан ортиқча бўлган шароитда ишлаб чиқарувчилар товарларини кредитга сотиш усулидан фойдаланиб рақибларидан устун келишлари мумкин. Бунда дастлаб товар нархининг фақат бир қисми

тўланади, унинг қолган қисми эса шартномада келишилган аниқ муддатларда тўланади.

Фан-техника тараққиёти авж олган ҳозирги шароитда, техника ва технологиянинг энг янги ютуқлари устидан назорат қилиш учун кураш рақобатнинг асосий усулларидан бирига айланиб бормоқда. Бундан ташқари, ишлаб чиқарувчи корхоналар харидорларни жалб қилиш мақсадида узоқ муддат фойдаланиладиган истеъмолчилик товарларига кафолатли ва кафолатдан кейинги хизмат кўрсатишни амалга оширолмақдалар. Масалан, компьютер ишлаб чиқарувчи фирма, ўз маҳсулотини сотибгина қолмасдан, балки уни ўрнатади, корхона ходимларини улардан фойдаланишга ўргатади, кафолатланган муддатда ва ундан кейинги даврда таъмир ишларини бажаради, техникавий хизматни амалга оширади; маҳсулотлари ўлчамларини буюртмачи эҳтиёжларига яқинлаштиради.

Нархсиз рақобат усуллари ичида маркетинг муҳим аҳамиятга эга бўлиб, у маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнини талабга мослаштирувчи тадбирлар тизимидан иборат. Бозор иқтисодиёти шароитида талабни яхши ўрганган ва истеъмолчилар эҳтиёжларини тўлароқ қондира оладиган корхоналар ҳар доим рақобат курашида ютиб чиқади.

Йирик ишлаб чиқарувчилар бозордаги вазиятни ўзгартириш учун ўзларининг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни камайтириб товар таклифини қисқартирадилар. Шу сабабли иқтисодий беқарорлик даврларида ҳам нарх барқарорлигича қолаверади.

Шундай қилиб, монополиялар ҳукмрон бўлган шароитда нархсиз рақобат муҳим ўрин тутаяди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, монополиялар товар сифатини ошириш, истеъмолчиларга хизмат кўрсатишни яхшилаш йўли билан сотиладиган товар ҳажмини кўпайтириши мумкин. Иккинчидан, улар молиявий жиҳатдан кучли бўлганлиги сабабли масулотини янгилаш, ишлаб чиқаришни қайта жиҳозлаш ва рекламага зарур бўлган маблағни сарфлай оладилар.

3. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилик

Рақобатнинг амал қилиши маълум шарт-шароитлар мавжуд бўлишини тақозо қилади. Бу шарт-шароитлар фақат бозор муносабатлари қарор топган муҳитда бўлиши мумкин. Шундай экан, бозор иқтисодиётини юзага келтириш айна вақтда рақобатчилик муҳитининг шаклланишини билдиради.

Бозор муносабатлари ривожланган мамлакатларда рақобатчилик муҳити узоқ давр давомида, ўз-ўзидан, эволюцион йўл билан вужудга келган. Бу аста-секин эркин рақобат муҳитини келтириб чиқарган.

Иқтисодиётда монополлашув принциплари кучайиб бориши билан рақобат чекланади, шу сабабли рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда давлат ҳам қатнашади. Бу эса давлатнинг монополияларга қарши сиёсатида ўз аксини топади. Ҳар бир мамлакатдаги аниқ вазият, яъни иқтисодиётнинг монополлашув даражаси унинг миқёси ва характериға қараб, бу сиёсат эркин рақобат муҳитини янгидан яратиш, уни сақлаб қолиш, зарур бўлганда қайтадан

тиклаш, рақобат усуллари қарор топтириш қабила қаратилади. Масалан, АҚШда давлатнинг хусусий монополиялар фаолиятини чеклашга қаратилган тадбирлари 1890 йилда трестларга қарши қабул қилинган қонунда («Шерман қонуни») ўз ифодасини топади. Монополияларга қарши қонунчилик ва уни амалга ошириш учун зарур бўлган чора-тадбирлар бошқа мамлакатларда ҳам шароит тақозо этган шаклларда амал қилади.

Буйруқли иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда, шу жумладан, бизнинг республикада соғлом рақобатга шарт-шароит ҳозирлаш, иқтисодий субъектлар мустақиллигини кенгайтириш орқали уларни рақобатчиликка жалб қилиш иқтисодий ислохотларни амалга оширишга қаратилган чора-тадбирларнинг муҳим жиҳатлари ҳисобланади.

Президентимиз И.Каримов таъкидлаб ўтганларидек: «Иқтисодиётни эркинлаштирилиши ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантириш билан узвий боғлиқдир. Рақобат бўлмаса бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди».¹

Рақобат бозорнинг асосий шarti, айтиш мумкинки, унинг қонунидир.

Ўзбекистонда давлатнинг рақобатчилик муҳитини шакллантиришга қаратилган сиёсатида хусусийлаштириш, давлат мулки ҳисобидан мулкчиликнинг бошқа шакллари вужудга келтириш асосий ўрин тутди. Хусусийлаштириш натижасида, биринчидан, мулк ўз эгалари қўлига топширилса, иккинчидан, кўп укладли иқтисодиёт ва рақобатчилик муҳитини вужудга келтиради.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришнинг асосий йўли, бу рақобатни инкор қилувчи давлат монополия-сидан нодавлат, турли хўжалик шакллари рақобатчиликка асосланган ва иложи борича эркин рақобатни тақозо этувчи бозор тизимига ўтишидир. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини шакллантириш, аввало, мустақил эркин товар ишлаб чиқарувчиларнинг пайдо бўлишини тақозо қилади Чунки рақобатнинг асосий шarti алоҳидалашган, мулк ҳисобидан асосида ўз манфаатига эга бўлган ва тадбиркорлик таҳликасини зиммасига олувчи эркин хўжалик субъектларининг рақобатчилик, уларнинг бозор орқали алоқа қилишидир.

Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитини вужудга келтириш Президентимиз И. Каримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги маърузасида таъкидланганидек, иқтисодиётни эркинлаштириш – бу хўжалик юритувчи субъектларнинг эркинлиги ва иқтисодий мустақиллигини ошириш, тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш йўлидаги рақобатчилик муҳитини шакллантириш билан боғлиқдир. Шунингдек Президентимизнинг Вазирлар Маҳкамасида бўлиб ўтган Мажлисларда сўзлаган нутқида (2000 йил, февралда) бизнесни эркинлаштириш, уларга иқтисодий мустақиллик беришнинг аниқ йўналишлари кўрсатилган.

Шу мақсадда Ўзбекистонда «Монопол фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонун (1992 йил, август) кучга киритилди ҳамда унинг асосида рақобатчиликни ривожлантиришга қаратилган бир туркум меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Мазкур қонунга кўра, бозорда атайлаб тақчиллик ҳосил қилиш, нархларни

¹Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда Т.: «Ўзбекистон», 1999, 34-бет.

монополлаштириш, рақобатчиларнинг бозорга кириб боришига тўсқинлик қилиш, рақобатнинг ғирром усулларини қўллаш ман этилади. Қонунни бузувчилар рақибига етказган зарарни қоплашлари, жарима тўлашлари, ғирромлик билан олган фойдадан маҳрум этилишлари шарт.

Монополияга қарши фаол чораларни амалга ошириш учун Молия вазирлиги тизимида монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш бош бошқармаси тузилди. Бошқармага рўйхатга киритилган монополия мавқеидаги корхоналар маҳсулоти бўйича нархларни ва рентабилликни тартибга солиб туриш ҳуқуқи берилди.

Республикада монопол мавқеига эга бўлган корхоналарни Давлат реестрига киритиш учун мезонлар белгилашда жаҳон тажрибаси ҳамда ўтиш даврининг ўзига хос жиҳатлари ҳисобга олинади.

Ҳозирги даврда Республикада агар корхона ишлаб чиқарган муайян маҳсулотлар бозордаги шу турдаги маҳсулотнинг 35%идан ортиқ бўлса, бу корхона монополистик корхона сифатида Давлат реестрига киритилади. Озиқ-овқат товарлари гуруҳи учун бундай мезон даражаси 20% деб белгиланган.

Республикада монополиялар рўйхатига кирган корхона (тармоқ) ларнинг бозордаги мавқеини тартибга солишда давлат бир қатор усуллардан фойдаланади. Бу усуллардан иккитасини ажратиб кўрсатиш лозим:

1. Монопол мавқеидаги корхоналар маҳсулотларига нархларнинг энг юқори даражасини ёки рентабилликнинг чегарасини белгилаб қўйиш.

2. Ўз монопол мавқеини суистеъмол қилган монополистик бирлашмаларни бўлиб ташлаш ёки майдалаштириш. Бу усул Вазирлар Маҳкамасининг (1994 йил 18 июлдаги 366 сонли) қарори билан тасдиқланган «Объектларнинг хўжалик юритувчи жамиятлар ва ширкатлар таркибидан чиқиш тартиби тўғрисидаги Низом» асосида амалга оширилади. Республикада фақат 1994-1996 йиллар давомида монопол мавқеидаги акциядорлар жамиятлари, ижара ва бошқа жамоа корхоналар таркибидан 14972 объект чиқарилиб, мустақил корхоналарга айлантирилган бўлса, 2000 йилда хусусийлаштирилган объектлар базасида 154 очиқ турдаги акционерлик жамиятлари ташкил қилинган¹. 2002 йилда 1912 та корхона ва объект хусусийлаштирилиб уларнинг, 65, 5 фоизи хусусий мулк улушига тўғри келган. 2010 йилда хусусийлаштирилган корхона ва объектлар сони 387 тани ташкил қилган бўлиб, улардан олинган маблағлар 129862,7 млн сўмга етган². Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги» (1996 йил, апрел) қонуни асосида ғирром рақобатга, шу жумладан республика бозорларига белгиланган талабларга жавоб бермайдиган товарларни чиқаришга йўл қўймайдиган механизмни яратишга ҳам алоҳида эътибор берилади.

Табийй монополияларни давлат йўли билан тартибга солиш улар маҳсулот (хизмат) ларига нархлар ва тарифлар даражасини, шунингдек таклиф этиладиган товарлар ва хизматлар турига доир асосий кўрсаткичларни белгилашни ўз ичига олади.

¹ Макроиктисодиёт ва статистика вазирлиги статистика департаменти маълумотлари.

² Статистические обозрения Узбекистана.

Рақобатчилик муҳитини шакллантириш мақсадида ва давлатга қарашли бўлмаган секторни кўллаб-қувватлаш учун тадбиркорликни ривожлантириш фонди, кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришга кўмаклашиш фонди ташкил этилди. Рақобатчилик муҳитини шакллантиришга кўплаб халқаро ташкилотлар ҳам фаол қатнашмоқда. Жумладан ЮНИДО ёрдамида бир нечта бизнес инкубаторлар ташкил этилди. Европа жамияти Комиссияси Амалий алоқалар марказини, Германия техникавий кўмаклашув жамияти кичик ва ўрта бизнесни кўллаб-қувватлаш марказини ташкил этди.

Республикада рақобатчилик муҳитини вужудга келтиришда амалга оширилаётган барча ишлар бозор иқтисодиётини таркиб топтиришга хизмат қилади.

Асосий таянч тушунчалар

Рақобат – бозор субъектлари иқтисодий манфаатларининг тўқнашишидан иборат бўлиб, улар ўртасидаги юқори фойда ва кўпроқ нафлилика эга бўлиш учун курашни англатади.

Товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги рақобат – товарларни қулай шароитда ишлаб чиқариш ва яхши фойда келтирадиган нархда сотиш, умуман юқори фойда учун, иқтисодиётда ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун курашдан иборат.

Рақобат шакллари – рақобатчилик муҳитнинг етуклик даражаси билан фаркланиб, соф (эркин) рақобат, монополистик рақобат, монополия ва олигополияни ўз ичига олади.

Рақобат усуллари – рақобат курашида қўлланиладиган восита ва дастаклардан иборат бўлиб, бунда рақобат нарх воситасида ва нархсиз рақобатлашиш усуллари орқали амалга оширилади.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Рақобатнинг моҳияти ва мақсадини тушунтириб беринг.
2. Рақобатчилик муносабатларининг ривожланиши қандай босқичлардан иборат? Ҳар бир босқичда рақобатнинг характери ва асосий белгиларини ажратиб кўрсатинг.
3. Рақобат шаклларига тушунча беринг ва уларнинг ҳар бирига хос белгиларини кўрсатинг.
4. Тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобатнинг фарқини тушунтириб беринг.
5. Нархнинг иқтисодий мазмунини унинг вазифалари орқали тушунтириб беринг. Нарх асосий турларининг қисқача тавсифини беринг.
6. Соф рақобат шароитида нархнинг ташкил топиш механизмини тушунтириб беринг.

15-Маъзу. НАРХ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

РЕЖА

1. Нархнинг моҳияти ва вазифалари.
2. Эркин ва монополлашган бозорда нархнинг шаклланиш хусусиятлари.
3. Нархнинг турлари. Ўзбекистонда нарх сиёсати.

1. Нархнинг моҳияти ва вазифалари

Нарх муаммоси ва унинг ташкил топиши механизми иқтисодий назарияда энг мураккаб ва асосий ҳисобланади. Бозор иқтисодиётида нарх тизими асосий ташкилий куч сифатида намоён бўлади. Товарлар нархи тадбиркор учун асосий бир дастак ҳисобланади. У нархга қараб ўзининг шахсий эҳтиёжни қондириш йўлида ҳаракат қилади.

Сотувчи ва харидорнинг, алоҳида ишловчиларнинг, тадбиркорларнинг, тармоқларнинг, бутун жамиятнинг ва давлатнинг иқтисодий манфаатлари нархда акс эттирилган бўлади.

Нархнинг мазмунига уч ҳил ёндашувларни ажратиб кўрсатиш мумкин. Классик ёндашув (А.Смит, Д.Рикардо, Ж.С.Милл). Нарх – товар қийматининг пулдаги ифодаси эканлигини қайд қилади.

Неоклассик ёндашув. Нарх – товар нафлилигини баҳолаш воситаси деб ҳисоблайди.

Ҳозирги замон неоклассик ёндашув (А.Маршалл). Нархга кейинги нафлилик, ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда талаб ва таклиф нисбатининг пулда мужассамлашиши сифатида қарайди.

Ҳозирги жаҳон иқтисодий назариясида бу соҳадаги энг кенг тарқалган назария – бу А.Маршаллнинг нарх концепцияси ҳисобланади. Д.Робинсон, А.Маршаллнинг «Экономика принциплари» асарини иқтисодий назариянинг библияси деб айтади. М.Фридменнинг айтиши бўйича эса Маршаллнинг бу китобида нарх назарияси ҳозирги замон кўринишида тўлиқ шаклланган.

А. Маршалл ўзининг нарх концепциясида А.Смит, Д.Рикардо, Ж.Б.Сэй, Бем-Баврик ва бошқаларнинг назарияларига таянади ҳамда уларни умумлаштиради.

У ўз назариясида шу учта концепцияни: **меъёрли фойдалилик, ишлаб чиқариш харажатлари, талаб ва таклифни** нарх назариясига бирлаштирмоқчи бўлади. У қийматнинг амал қилишини инкор этади. Фақат алмашув қиймат амал қилишини тан олади. Унинг фикри бўйича шу алмашув қиймат – нархдир.

А. Маршалл нарх деганда алмашув қийматини назарда тутади, яъни бошқача қилиб айтганда, унинг сотиб олиш қобилятини ҳисобга олади. Нарх – бу товар ва хизматларнинг фойдалилигини, яъни кишиларга наф келтиришини баҳолаш воситаси бўлиб, товар бирлиги учун тўланадиган пул миқдори билан ўлчанади.

Нарх товар учун олинадиган пул бирлиги миқдори сифатида аниқланади. Бунда икки ҳил нархни ажратиб кўрсатишади.

а) талаб нархи бу – нарх ҳар бир товар бирлигининг харидорларни ўзига жалб қила олиш қобилиятидир (маълум вақтда), истаклар кўпайса у пасаяди.

б) таклиф нархи – бу товар сотувга келиб тушган нархдир.

Нарх – талаб ва таклифнинг муайян нисбатида, товар (хизмати)ни ишлаб чиқаришга кетган иқтисодий ресурс харажатлари ҳамда унинг нафлилигининг пул кўринишида ифодаланишидир.

Бозор иқтисодиёти шароитида нарх бир қатор вазифаларни бажаради:

1. Бозор мувозанатини таъминлаш. Бунда нарх бозордаги талаб ва таклифга таъсир кўрсатиш орқали уларни мувозанат ҳолатига келтиради. Бозор нархи-бу мувозанатли нарх бўлиб, у бозорда талаб ва таклифларнинг мос тушганлигини билдиради.

2. Иқтисодий регуляторлик функцияси. Нарх бозор иқтисодиётининг асосий механизмидир. Ишлаб чиқарувчилар нарх ўзгаришига қараб иш юритадилар. У барометр каби бозор ҳолатини кўрсатиб туради. Масалан: «А» товарга бўлган талаб ошса нарх ҳам ошади, бу эса тадбиркорларни шу товарни ишлаб чиқаришга йўналтиради ва аксинча.

3. Рақобат воситаси функцияси. Маълумки рақобат ҳам бозор иқтисодиётининг ривожланишида асосий рол ўйнайди. Рақобат турларининг энг муҳимларидан бири бу нарх воситасидаги курашдир. Нархни пасайтириш орқали бу курашда ютиб чиқиш мумкин.

4. Ҳисоб – китоб функцияси. Нарх – бу алмашув қиймат, бошқача қилиб айтганда, товар учун тўланадиган пул миқдоридир. Шу асосида у ҳисоб-китоб функциясини бажаради.

5. Социал ҳимоя функцияси. Бозор иқтисодиётининг ўтиш босқи-чида ижтимоий ҳимоя вазифасини ўтовчи нархлар, аҳолининг кенг қатламларини ҳаётини зарур истъеъмолчилик товарлари билан минимал даражада таъминлаш мақсадида ҳам қўлланилади. Масалан, бизнинг мамлакатимизда 1991 йилдан 1995 йилгача ун ва ун маҳсулотлари, қанд-шакар, гўшт, ўсимлик мойи, чой, совун каби маҳсулотлар дотациялашган нархларда чекланган миқдорда сотилди. Уларнинг дотацион ва ҳақиқий нархлари ўртасидаги фарқ бюджет маблағлари ҳисобига қоплаб борилди.

6. Қийматни ҳисобга олиш васифаси. Товарни ишлаб чиқаришга қилинган харажатлар, олинган натижалар ва унинг нафлилиги нарх ёрдамида ҳисобга олинади.

7. Тақсимлаш вазифаси. Нарх воситасида даромадлар, маҳсулотлар ва иқтисодий ресурслар мулкдорлар, тармоқлар, соҳалар ҳамда ҳудудлар ўртасида тақсимланади ва қайта тақсимланади.

2. Эркин ва монополлашган бозорда нархнинг шаклланиш хусусиятлари

Биз олдинги мавзуларда эркин ва монополлашган бозор тушунчасини кўриб чиққанмиз. Бугунги маърузамизда эса шу эркин ва монополлашган бозорда – нархнинг қандай ташкил топишини қараб чиқамиз.

Эркин бозор иқтисодиётида нарх асосан талаб ва таклиф асосида ташкил топади.

Атлоқли инглиз иқтисодчиси А.Маршалл таълимотига кўра, нархнинг ташкил топишига ишлаб чиқариш харажатлари ва товарларнинг фойдалилиги ҳам катта таъсир кўрсатади.

Агар эркин бозорда таклиф кўп бўлса товарларнинг нархи пасаяди ва аксинча. Товар кам бўлса нарх кўтарилади. Агар талаб ва таклиф бир-бирига мос тушса бозорда мувозанат нарх ташкил топади. Бу нархни биз **бозор нархи** деб атаймиз.

Олдинроқ таъкидлаб ўтганимиздек, у товарнинг нархи бозорда, талаб ва таклиф, ишлаб чиқариш харажатлари ва нафлилик асосида ташкил топади. Бу **биринчидан**, ишлаб чиқариш харажатларини камайтиришга, **иккинчидан**, товарнинг сифатини яхшилашга ундайди. Бу эса ўз навбатида рақобатда ютиб чиқишга имкон берса, иккинчи томондан аҳолини сифатли товарлар билан таъминлашга шароит яратиб беради.

Нарх турли омиллар таъсирида шаклланади:

1. Ишлаб чиқариш харажатлари. У қанчалик кам бўлса нарх шунчалик паст бўлади ва аксинча. Товарнинг ишлаб чиқариш харажатлари устига ишлаб чиқарувчининг фойдасини қўйиб сотилиши, яъни ишлаб чиқарувчи таклиф қилган нархда сотилиши унга қилган харажатларни (моддий ва меҳнат харажатларини) жамият томонидан тан олинганлигини билдиради.

2. Товарнинг нафлилиги, яъни унинг истеъмолчиларга фойдалилик даражаси. Уларнинг эҳтиёжларини қондирилиш даражаси, юқори бўлса истеъмолчи юқори нарх тўлашга рози бўлади.

3. Талаб ва таклифнинг нисбати, яъни бирор бир товарга талаб катта бўлсаю, у товарнинг таклифи кам бўлса нарх юқори бўлади ва аксинча.

4. Рақобат, у таклиф орқали нархга таъсир қилади. Агар рақобатчилар кўп бўлса нарх пасаяди, агар оз бўлса, ўзаро тил бириктириб олсалар, нарх баланд бўлади. Бунда гап товар оз-кўп бўлганида эмас, балки товарни неча киши таклиф этишидандир. Масалан, деҳқон бозорида 1 тонна гуруч таклиф этилади, шу гуруч 20 та сотувчи қўлида бўлса, бир килограммининг нархи 45 сўм, агар бир киши қўлида бўлса 50 сўм бўлиши мумкин.

Демак, такомиллашган бозор шароитида ишлаб чиқарувчи бозор нархига таъсир кўрсата олмас экан, яъни нарх даражаси субъектнинг онг савияси, иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда бозор томонидан шаклланади. Бу ерда ишлаб чиқарувчи фойдасини нархни ўзгартириш ҳисобига эмас, балки ялпи даромад билан ялпи ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқни кўпайтириш ҳисобига олади.

Такомиллашмаган рақобат шароитида эса монополист нарх устидан муайян ҳукмронликка эга бўлади. Нарх устидан назорат қилиш миқёси ҳар хил бўлади.

Аmmo бу ерда энг асосийси шуки, монополист доимо максимал фойда келтирадиган нарх ўрнатишга ҳаракат қилади.

Бу ерда талаб қонунини бир эсайлик: агар нарх ошса талаб миқдори пасаяди ва аксинча, нарх пасайса, талаб ортади. Бундан шундай хулосага келиш

мумкин: агар монополист бозорни эгаллаб турган бўлса ҳам кўшимча маҳсулотнинг ҳаммасини сотиш учун у нархни тушириши керак. Демак, нарх устидан назорат қилиш бу абсолют нарса эмас, балки нисбийдир. Шунинг учун талаб абсолют эгилувчан бўлмайди (худди монополист ишлаб чиқараётган товарни бошқалар ҳам ишлаб чиқаради, бу эса монополистни ўз товари нархнини туширишга мажбур этади).

Бозорда нарх устидан ҳукмронлик қилиш кўп жиҳатдан маҳсулотнинг тавсифига боғлиқ бўлади. Дифференциаллашган товар ишлаб чиқараётган монополист нархни ошириш имкониятига эга бўлади. Бу ҳар хил товарнинг ўрнини тўлдирма олмайди маҳсулотдир.

Дифференциаллашган маҳсулот ишлаб чиқараётган монополист ҳам нархни оширишга, ҳам талабни камайишига йўл қўймаслиги мумкин. Чунки рақобатчилар нархни бир оз пасайтириш йўли билан мижозларни ўзига қарата олмайди. Чунки улар олдинги ишлаб чиқарувчининг маҳсулотига ўрганиб қолган бўлишлари мумкин.

Бундан шундай хулоса чиқади: маҳсулот дифференциаллашган шароитда нархнинг ташкил топиши ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, баъзида маҳсулот сифатидан, унинг миқдоридан қатъий назар нархни ошириш, фойдани кўпайтириши мумкин.

Энди биз олигополия шароитда нархни ташкил топиш хусусиятини кўриб чиқамиз.

Реал (ҳақиқий) ҳаётда соф олигополистик ишлаб чиқариш жуда кам учрайдиган ҳол. Шунинг учун бозор тузилишининг олигополия атамасига боғлаб тушунтирсак анча мақсадга мувофиқ бўлади. Олигополия атамасининг сўзма-сўз таржимаси – **кўп бўлмаган сотувчилар** деган маънони билдиради.

Олигополия шароитда нарх асосан: товар сифатига, рекламасига, кейинчалик техник хизмат кўрсатишга боғлиқ бўлади. Нархни сунъий равишда пасайтириб ёки ошириб фойда олиш қийин, чунки у нархни пасайтирса, иккинчиси ҳам пасайтириши мумкин.

Иқтисодий ресурсларга нарх ташкил топиши ўзига хос хусусиятларга эга. Бу иқтисодий ресурсларга нарх даражасини белгилаб берувчи омиллар мавжудлиги билан боғлиқ. Булар қўйдагилар:

- Ресурсларнинг умумдорлиги;
- Мазкур ресурс ёрдамида ишлаб чиқариладиган товарларнинг бозор нархлари;
- Биргаликда фойдаланишадиган ресурсларнинг умумдорлиги ва бозор нархлари.

Ресурсларга талаб ҳосила талаб ҳисобланади. Шу сабабли бирор ресурс турига талаб миқдори унинг ёрдамида ишлаб чиқариладиган товарларга бўлган талабга боғлиқ бўлади.

Алоҳида олинган ресурслар (ер, ишчи кучи, капитал) нархига айнан шу ресурс турининг хусусиятлари ҳам таъсир кўрсатади.

3. Нархнинг турлари. Ўзбекистонда давлатнинг нарх сиёсати

Нархларни туркумлашга бир қатор мезонлар асос қилиб олинади. Булар нархларнинг иқтисодий мазмуни, тартибга солиниш даражаси ва амал қилиш доирасидир.

Иқтисодий мазмунига кўра нархлар қуйдаги турларга ажратилади.

- **Улгуржи нархлар.** Бу нархларда товарлар катта партияларда, кўтарасига сотилади. У таркибан ишлаб чиқариш харажатлари ҳамда улгуржи-савдо ташкилотлари харажатлари ва фойдасини ўз ичига олади.
- **Чакана нархлар.** Бу товарлар бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нархлар. Чакана нарх ўз таркибига товарнинг улгуржи нархи ҳамда чакана савдо ташкилотлари харажатлари ва фойдасини олади.
- **Харид нархлари.** Бу нархлар давлат буюртмаси бўйича ишлаб чиқарилган товарларга белгиланади. Айрим ҳолларда бундай нархларга муайян устама ва имтиёзлар бўлиши кўзда тутилади.
- **Дотацион нархлар.** Давлат бюджети ҳисобидан арзонлаштирилган нархлардир.
- **Демпинг нархлар.** Бундай нархларда ишлаб чиқарувчилар бозордаги мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини сиқиб чиқаришда фойдаланади. У бозорга «суқилиб кириш» нархи деб ҳам аталади.
- **Нуфузли нархлар.** Алохининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган нуфузли (обрў-талаб) товарларга белгиланади.
- **Таърифлар.** Турли хил хизматлар (телефон, транспорт, коммунал ва ҳ.к) бахоси сифатида чиқади.

Тартибга солиниши даражасига кўра нархнинг қуйидаги турлари мавжуд бўлиши кўзда тутилади.

- **Қатъий белгиланган нархлар.** Маъмурий тарзда белгиланиб, бозор кучлари таъсир кўрсатмайди ва муайян давр давомида доимий бўлиб қолади.
- **Эркин нархлар.** Талаб ва таклиф таъсири остида вужудга келадиган бозор нархларидир.
- **Тартибга солинадиган нархлар.** Айрим товарларга давлат нархларнинг юқори (истеъмолчи манфаатини кўзлаб) ва қуйи (ишлаб чиқарувчи манфаатини кўзлаб) чегарасини белгилаганда, ҳамда молиявий ва кредитли дастаклардан фойдаланиб, нархга таъсир кўрсатганда ўз ўрнига эга бўлади.
- **Шартнома нархлари.** Ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи томонидан шартномада қайд қилинган нархлардир.

Амал қилиш доираси (бозор кўлами)га кўра ҳудудий, миллий ва жаҳон нархлари ажратилади.

- Худудий (минтақавий) нархлар. Муайян худудий бозорларда унинг доирасида амал қилувчи омиллар таъсирида шаклланади.
- Миллий нархлар. Алоҳида мамлакатлар доирасида ўртача ижтимоий сарф-харажатлар, миллий бозордаги талаб ва таклиф таъсирида шаклланади.
- Жаҳон нархлари. Муайян товарларни ишлаб чиқаришга кетган байналминал харажатларни, товарларнинг жаҳон андозаси талабларига мос келиши даражасини ҳамда халқаро бозордаги талаб ва таклиф нисбатини ўзида акс эттиради.

Бозор шароитига қараб ўзгармайдиган нархлар **стандарт нархлар** дейилади. Бунда нарх ўзгармасида, фойда кўпайиши мумкин, яъни бу нарх харидорга қулайлик туғдирувчи харажатларни қисқартириш йўли билан амалга оширилади.

Масалан: Автобусда йўл ҳақи ўзгармайди, лекин автобуслар сони қисқаради ёки бекатлар қисқартирилади, музқаймоқ таркибида сариёғ ёки қаймоқ улуши камайтиради.

Ўзгарувчан нархлар – булар бозор шароитига қараб оширилиб ёки камайтирилиб турилади. Бунда харажатларнинг энг муҳими талабнинг ўзгариши ҳисобга олинади. Масалан: янги товар модага кираётганда, унга талаб юқори, шунга кўра нархи баланд, у одатдаги товарга айлангач нархи ҳам арзонлаштирилади. ёки қиш мавсуми бошланганида қишки кийимлар қиммат бўлиб, баҳорга бориб улар арзонлаштирилади. Нархларнинг ўзгариши маълум чегарада юз беради. Нархлар ўртасидаги фарқнинг миқдорий ўлчами нарх диапазони дейилади.

Монопол нархлар монопол мавқеига эга бўлган товарларга белгиланиб, ишлаб чиқариш баҳосидан юқори ёки паст бўлиши мумкин.

Тартибга солинадиган нархлар – бу юқори ва қуйи чегараси белгиланган нархлардир.

Ирриционал нархлар ер, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси каби тибий ресурсларга белгиланадиган нархларни билдиради.

Яширин нархлар хуфиёна бозорларда шаклланадиган нархларни англатади.

Нарх диапазони. Турли нархлар оралиғининг пулдаги ифодаси.

Давлатнинг нархларга аралаштириш фаолияти лимитланган ва дотацияланган нархларни келтириб чиқаради.

Лимитланган нархларда давлат нархларининг юқори ва қуйи чегарасини белгилайди, улар шу доирада ўзгариши мумкин. Бундай нархлар ёрдамида давлат инфляцияни жиловлайди, нархни назорат қилади.

Дотациялашган нархларни бозори касод бўлганида фирмалар арзонлаштирадиган нархлар билан алмаштирмаслик керак. Дотацияли нархлар даромади паст оилалар, бева – бечоралар, ишсиз ва ногирон қабиларни минимал даражада таъминлаб туриш учун ишлатилади. Махсус арзонлаштирилган, аммо дотацияси бўлмаган нархлар ҳам борки, уларни белгилашда фирмалар, хайри – эҳсон ташкилотлари қатнашади. Мазкур ҳомийлар одатдаги

нарх билан арзонлаштирилган нарх ўртасидаги фаркни ўз ҳисобидан қоплайдилар.

Бозорда нархлар даражаси ва нисбати бозор ҳолатини белгилайди. Нархлар даражаси уларнинг ўлчамидир. Нарх даражаси икки турга бўлинади: 1) Мутлоқ даража – бу нархнинг умумий миқдори бўлиб, маълум товарнинг қанча туришини кўрсатади. Масалан: маълум маркадаги автомашина 4000 динар, 15000 доллар, 80000 франк, 25000 марка, 15000 сўм туради. Бу мутлоқ миқдор, арзончиликни ҳам, қимматчиликни ҳам кўрсатмайди. Бунинг учун нисбий даражани билиш керак. 2) Нисбий даража – бу нархнинг харид қобилиятига нисбати, аниқроғи нархнинг харид қобилиятидаги ҳиссасини кўрсатади. У нарх харид пулини неча фоизини ташкил этишини кўрсатади. Масалан: деҳқоннинг бир ойлик маоши 200 минг сўм деб фараз қилайлик, 1 кг гўшт нархи 6 минг сўм. Демак, гўшт нархининг деҳқоннинг бир ойлик даромадидаги нисбати 3% ($6 \times 100 : 200$)га тенг. Шунингдек нархнинг қуйи ва юқори чегараси деган тушунчалар амал қилади. Нархнинг қуйи чегараси ҳеч бўлмаганда ишлаб чиқариш харажатларини қоплаши керак. Нархнинг юқори чегараси эса ишлаб чиқариш харажатларини қоплаб, иложи борича максимал фойдага эга бўлишни ўз ичига олади. Лекин бозор иқтисодиётида бозор харидорнинг измига бўйсунлади. Харидорнинг пули, унинг харид қобилиятини белгилайди, яъни сотувчилар нархни шу чегарагача оширишлари мумкин.

Давлатнинг нарх сиёсати – бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида нархларни эркинлаштириш ва миллий бозор нархларини жаҳон бозори нархларига яқинлаштиришга қаратилади.

Нархларни эркинлаштиришдан қуйдаги мақсадлар кўзланади:

- хом ашё билан маҳсулот айрим турлари нархлари ўртасидаги номутаносибликни юмшатиш;
- нарх билан аҳоли даромадлари ва корхоналар фойдаси ўртасидаги мутаносибликка эришиш;
- инвестицион товарлар, истеъмол товарлари ва хизматлар нархларининг оқилона нисбатини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш воситалари, халқ истеъмол товарлари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг эркин нархлари ҳамда тарифларига ўтиш;
- миллий бозор нархларини жаҳон бозори нархларига яқинлаштириш.

Нархларни эркинлаштириш-иқтисодий ислохотларнинг энг асосий йўналишларидан бири бўлиб, ислохотларнинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари кўп жиҳатдан шу муаммонинг ҳал этилишига боғлиқ бўлади. Нархларни эркинлаштириш хом ашё билан маҳсулот айрим турларининг нархлари, нарх билан аҳоли ва корхоналар даромадлари ўртасида мутаносибликка эришишга қандай ёндашилиши билан фарқланади. Шу ёндашувларга асосланиб, нархлар қуйидаги йўллар билан эркинлаштирилади:

- а) нархларни бирданига ёки «эсанкиратадиган» тарзда қўйиб юбориш;
- б) нархлар ўсишини сунъий равишда тўхтатиб қўйиш;
- в) нархни давлат томонидан бошқариш ва назорат қилишни маълум даражада сақлаб қолиш.

Бозор муносабатларига ўтаётган ҳар бир мамлакат, шу йўллардан бирини танлашда улардан ҳар бирининг мавжуд реал шарт-шароитларга қанчалик мос келиши, аҳоли асосий қисмининг моддий аҳволига қандай даражада таъсир кўрсатиши, ислоҳ қилишнинг танлаб олинган йўлига қанчалик даражада жавоб бериши ва кутиладиган салбий оқибатларини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Собиқ Совет Иттифоқи негизида вужудга келган бир қанча мустақил давлатлар нархларни эркинлаштиришнинг «тезкор» йўлини танлаб олди. Барча турдаги хом ашё ресурслари, истеъмол моллари ҳамда хизматлар нархини бир йўла эркин қўйиб юборди. Натижада нархлар кескин ошди. Бу-аҳоли кенг қатламининг бирданига қашшоқлашувига, ижтимоий аҳволнинг кескинлашувига олиб келди, ишлаб чиқаришнинг пасайишига, миллий саноат ва қишлоқ хўжалигининг издан чиқишига сабаб бўлди.

Ўзбекистонда иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг ўзига хос тамойиллари, мамлакатдаги вазият ва аҳолининг турмуш даржаси ҳисобга олиниб, нархларни аста-секинлик билан ва босқичма-босқич эркинлаштириш йўли танлаб олинди. Шу йўл билан нархларни эркинлаштиришнинг дастлабки босқичида (1992 йилнинг бошида) кенг доирадаги ишлаб чиқариш, техника воситаси бўлган маҳсулотлар, айрим турдаги халқ истеъмоли моллари, бажарилган ишлар ва хизматларнинг эркин нархлари ва тарифларига ўтилди. Аҳолини ҳимоялаш мақсадида чекланган доирадаги озиқ-овқат ва саноат товарлари нархларининг чегараси белгилаб қўйилди, айрим турдаги хизматларнинг энг юқори тарифлари жорий қилинди.

Нархларни эркинлаштиришнинг кейинги босқичида (1993 йил) келишилган улгуржи нархларни давлат томонидан тартибга солиш тўхтатилди. Қатъий белгиланган ва давлат томонидан тартибга солиб туриладиган нархларда сотиладиган товарлар ва кўрсатиладиган хизматларнинг сони анча қисқарди.

Нархларни эркинлаштиришнинг навбатдаги босқичида (1994 йил, октябр, ноябр) халқ истеъмол моллари асосий турларининг нархлари эркин қўйиб юборилди, транспорт ва коммунал хизматларнинг тарифлари оширилди. Шундай қилиб, республикада иқтисодиётни ислоҳ қилишнинг биринчи босқичи нархларни босқичма-босқич (уч босқичда) тўлиқ эркинлаштириш билан тугади. Нархларни эркинлаштириш аҳолини ишончли иқтисодий ва ижтимоий ҳимоялаш тадбирлари билан бирга олиб борилди. Давлат томонидан турли компенсациялар мақсадидаги жамғармалар тузилди, иш ҳақи, пенсия ва стипендияларнинг энг кам миқдори мунтазам суръатда ошириб борилди, болалар учун нафақалар жорий этилди. Аҳолининг муҳтож қисмига ёрдам кўрсатилди, имтиёзли солиқ ставкалари жорий этилди.

Асосий таянч тушунчалар

Нарх – бозор иқтисодиёти шароитида товар ва хизматларнинг ижтимоий қиймати ва ижтимоий нафлилигининг пулдаги ифодасидир.

Улгуржи нархлар – ишлаб чиқарувчилар томонидан товарлар катта партияларда бир йўла кўтарасига сотилганда мавжуд бўлади.

Чакана нархлар – товарлар бевосита истеъмолчиларга сотиладиган нархлардир.

Дотациялашган нарх – давлат бюджети ҳисобидан махсус арзонлаштирилган нархдир.

Демпинг нарх – бозорда ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва рақибларини сиқиб чиқариш учун фойдаланилиб, бозорга кириб олиш нархи деб ҳам аталади.

Нуфузли нарх – аҳолининг юқори даромад олувчи қатлами харид қиладиган товарларни сотишда қўлланилади.

Нарх диапазони – нархлар оралиғидаги фарқнинг пулдаги ифодаси.

Эркин нархлар – талаб ва таклиф таъсирида шаклланадиган нархлардир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар

1. Нарх нима?
2. Нархнинг аҳамияти нимада ва у қандай вазифаларни бажаради?
3. А.Маршаллнинг «Нарх концепцияси»нинг моҳияти нимадан иборат?
4. Талаб нархи ва таклиф нархини тушунтириб беринг?
5. Эркин бозор иқтисодиёти шароитида нарх қандай шаклланади?
6. Нарх қандай омиллар таъсирида шаклланади?
7. Монополлашган бозорда нарх қандай шаклланиш хусусиятларига эга?
8. Нархнинг қандай турларини биласиз?
9. Нархнинг қуйи ва юқори чегараси деганда нимани тушунсиз?
10. Нархнинг мутлоқ ва нисбий даражасини тушунтириб беринг?
11. Нарх паритетини изоҳлаб беринг?
12. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги нарх сиёсатининг ўзига хос хусусиятларини айтиб беринг?

16-Мавзу. АГРАР ТИЗИМДА РЕНТА МУНОСАБАТЛАРИ

РЕЖА

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари.
2. Ер рентаси ва унинг турлари.
3. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби.
4. Агробизнес ва унинг турлари.

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари

Қишлоқ хўжалиги халқ хўжалигининг муҳим бўғинидир. Унда инсоният ҳаёти учун энг зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат тармоқлари учун хом ашё ишлаб чиқарилади. Республикамиз Президенти И. Каримов таъкидлаб ўтганидек, «Республика саноатининг кўпгина тармоқларини, жумладан, пахта тозалаш, тўқимачилик, кимё саноатини, қишлоқ хўжалиги

машинасозлигини ва бошқаларни... ривожлантириш истиқболлари, уларнинг мураккаб ўтиш давридаги иқтисодий аҳволи бевосита қишлоқ хўжалигига боғлиқдир»¹. Демак, аҳоли учун зарур бўлган товарлар бозорини тўлдириш учун қишлоқ хўжалиги тармоқларини ривожлантириш даркор. Бошқа соҳалар каби қишлоқ хўжалигида ҳам такрор ишлаб чиқариш жараёнида кишилар ўртасида муайян иқтисодий алоқа ва муносабатлар содир бўлади. Бу муносабатлар **аграр муносабатларни ташкил қилади.**

Қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш кўп жиҳатдан ер билан боғлиқ, шунинг учун ҳам ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш ва ундан фойдаланиш ҳамда ер рентасининг ҳосил бўлиши, тақсимланиши билан боғлиқ бўлган муносабатлар аграр муносабатлар дейилади.

Ер рентаси орқали ерга бўлган мулкчилик ҳуқуқи рўёбга чиқарилади. Ўзбекистонда «ер – давлат мулки – умуммиллий бойлик...» бўлганлиги сабабли ерга бўлган мулкчилик, ерга эгалик қилиш ва ердан **фойдаланиш масалалари** алоҳида ажратиб таҳлил қилиниши лозим.

Ерга эгалик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг маълум ер участкасига тарихан таркиб топган асослардаги ёки қонун ҳужжатларида белгиланган тартибдаги эгалик ҳуқуқини тан олишини билдиради. Ерга эгалик деганда аввало ерга бўлган мулкчилик ҳуқуқи кўзда тутилади. Ерга эгаликни ери бўлган мулкдор амалга оширади. Ўзбекистон Республикасининг ер кодексида таъкидланганидек: «Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва **муддатли эгалик** қилиш ҳамда улардан фойдаланиш учун берилиши мумкин»¹.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқи – бу ўрнатилган урф-одатлар ёки қонуний тартибда ундан фойдаланишни билдиради. Ердан фойдаланувчи ер эгаси бўлиши шарт эмас. Реал хўжалик ҳаётида ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланишни кўпинча ҳар хил жисмоний ва ҳуқуқий шахслар бажарадилар.

Аграр муносабатларнинг асосини **рента муносабатлари** ташкил қилади.

Рента назарияси ҳозиргача тўлиқ ёритиб берилмаган назариялардан ҳисобланади. Иқтисодчилар ўртасида унинг моҳиятини тушунтириш бўйича турлича ёндошув ва қарашлар мавжуд. Шу сабабга кўра рентани миқдорий аниқлаш ва унинг моҳиятини тушунтириш бўйича асосий ва кўпинча бир – бирига қарама-қарши бўлган назарияларга эътиборни қаратамиз.

Қиймат назарияси тарафдорлари рентанинг вужудга келишини қиймат қонуни доирасида тушунтиради.

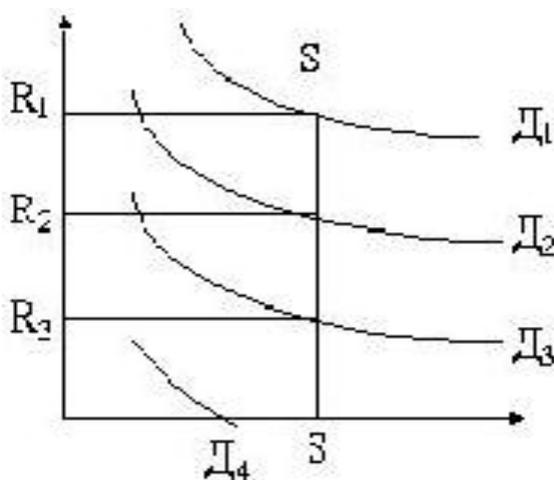
Ғарб иқтисодчиларининг ҳозирги замон рента назариясида рентанинг вужудга келишини иқтисодий ресурс ҳисобланган ерга бўлган талаб ва таклифнинг ҳаракати ҳамда мувозанатли нархнинг ҳосил бўлиши орқали тушунтиради. Бунда рентанинг манбаи тўғрисидаги қарашлар ҳам фарқланади. Биринчи ёндашувга кўра – у ишчи меҳнати билан яратилади. Бошқасида рента ер маҳсули деб ҳисобланади. Рента вужудга келишининг манбаи ҳоҳ ишчи меҳнати, ҳоҳ ер бўлмасин, охир оқибатда ҳар икки ҳолда қийматнинг меҳнат назариясидан тўлиқ ажралиш бўлмайди. Ҳар икки ҳолда ҳам рентани

1 Каримов И. А «Ўзбекистон буюк келажак сари». Т. «Ўзбекистон», 1998, 225–226-бетлар.

¹ «Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси». Т. «Ўзбекистон», 1999 й. 20 -модда.

тушунтириш учун кўшимча миқдор тушунчасидан фойдаланилади. Шу сабабли бу муаммо бўйича ҳар икки қарашни батафсил кўриб чиқамиз.

Ғарб иқтисодчилари рентанинг вужудга келишини тушунтиришда ер ва бошқа табиий ресурслар миқдорининг доимийлиги (қайд қилинганлиги) ҳамда рентанинг даромаднинг бошқа турлари (иш ҳақи, фойда ва фоиз)дан фарқланишига эътиборларини қаратади. Бу фарқланишни миқдори чекланган ерга бўлган талаб ва таклиф нисбатидан фойдаланиб изоҳлайди ва тегишли хулосалар чиқаради. Таҳлилни соддалаштириш мақсадида, биринчидан, барча ерлар бир хил сифатга эга, яъни унумдорлиги жиҳатидан бир хил деб фараз қилинган. Иккинчидан, барча ерлар бир хил маҳсулот, (масалан, дон) етиштиришда фойдаланилади ва ниҳоят учинчидан ер рақобатли бозорда ижарага олинади деб ҳисоблайди. Ерга бўлган талаб ва таклиф таъсирида рентанинг вужудга келишини тушунтиришда график таҳлилдан фойдаланади. Бу 15-графикда кўрсатилган. Графикдаги S чизик фойдаланиладиган ер таклифини, D эгри чизик эса шу ерга бўлган талабни кўрсатади.

15-чизма. Ер рентасининг аниқланиши.

Ер таклифининг доимий характери шуни билдирадики, талаб ер рентасини белгиловчи ягона омил бўлиб чиқади, таклиф пассив рол ўйнайди. Ерга бўлган талабни ўз навбатида иккита асосий омил белгилаб беради. Булар шу ерда етиштирилган маҳсулот нархи ва ернинг унумдорлиги. Агар ерга бўлган талаб D_2 дан D_1 га ортса ёки D_2 дан D_3 га пасайса, ер рентаси R_2 дан R_1 га ёки R_3 га ўзгариши зарур, ерга талаб миқдорининг ўзгариши мавжуд ер миқдорига ҳеч қандай таъсир кўрсатмади. Агар ерга талаб фақат D_4 га тенг бўлса, ер рентаси нолга тенг бўлади, яъни ер «текин товар» ҳисобланади.

Турли ер участкалари ўзларининг унумдорлиги бўйича кескин фарқланиши сабабли бу ерларда рентанинг вужудга келишида ҳам фарқ бўлишига олиб келади. Ернинг унумдорлигидаги фарқлар ёмғир ва ҳарорат (температура) каби табиий иқлим омиллар туфайли ҳам рўй беради. Ер унумдорлигидаги бу фарқлар, унга бўлган талабда ўз аксини топади. Нархнинг рақобатли бозор шароитида ташкил топиши жуда унумдор ерларга юқори рентанинг, паст

унумдор ерларга бир мунча камроқ рентанинг ўрнатилишига олиб келади. Ернинг ўрнашган ўрни (бозорларга, темир йўлларга, сув манбаларига ва шу кабиларга) ҳам ер рентасидаги фарқларни тушунтиришда муҳим омил ҳисобланади. Бошқа шароитлар бир хил бўлганда ижарачи меҳнат ва моддий ресурсларга нисбатан қулай жойлашган ер бирлиги учун, бозордан узоқ жойлашган ерларга қараганда кўпроқ ижара ҳақи тўлайди.

Шундай қилиб ерга бўлган талаб ва рента миқдорига таъсир қилувчи омиллар қуйдагилар:

- Ерларнинг унумдорлиги. Бир турдаги экинлар экилганда унумдорлиги юқори бўлган ерларга талаб катта бўлади ва бу рентанинг ҳам юқори бўлишига олиб келади.
- Фойдаланишда бўлган ерларда етиштириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг бозор нархи қайси маҳсулотнинг бозор нархи юқори бўлса, шу экин экиладиган ерларда рента ҳам юқори бўлади.
- Биргаликда фойдаланиладиган бошқа ресурсларнинг нархлари ва унумдорлиги. Масалан, қишлоқ, хўжалик машина ва ускуналарининг нархи ҳамда унумдорлиги рента миқдорига таъсир кўрсатади.
- Ер майдонларининг шаҳар марказлари, бозорлар, йўллар ва сув манбаларига жойлашишининг узоқ-яқинлиги.
- Ерлардан саноат усулида, қурилиш ва бошқа мақсадларда фойдаланиш имкониятининг мавжудлиги.
- Ерларда экин турларини жойлаштириш имкониятлари даражаси.

Сифати (унумдорлиги) бир хил бўлмаган ерларда вужудга келадиган рента миқдоридаги фарқларни юқоридаги графикда, фақат бир мунча бошқа нуқтаи назаридан осон кузатиш мумкин. Бунда ҳар хил унумдорликка эга бўлган ер участкасида олдингидек фақат битта қишлоқ хўжалик маҳсулоти, айталик дон етиштирилади, ҳар бир ер участкасининг ҳажми доимий ва SS га тенг деб фараз қилинади. Капитал, меҳнат ва ўзаро боғлиқ бошқа ресурслар миқдорини барча участкаларга бир хил сарфлаганда уларнинг унумдорлиги ёки янада аниқроқ, пулда ифодаланган кейинги унумдорлиги ҳар бир участка учун D_1, D_2, D_3, D_4 талаб эгри чизиғининг ҳолатидан кўринади. 1-, 2-, 3- ер участкаларига мос келувчи иқтисодий рента R_1, R_2 ва R_3 бўлади, бунда рентадаги фарқ учта ер участкасининг сифати, (унумдорлиги) бир хил эмаслиги кўрсатади, 4-ер участкасининг унумдорлиги шунчалик пастки, ижарачилар учун уни тўлиқ қишлоқ хўжалик оборотига киритиш фойдасиз. Рентанинг вужудга келишини таҳлил қилишда ердан фойдаланишнинг муқобил вариантлари мавжуд бўлишини ҳам ҳисобга олиш лозим. Маълум ер участкасидан нафақат дон, балки бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, мол боқиш, уй ёки бошқа объектлар қуриш учун фойдаланиш мумкин. Ердан фойдаланишнинг бу муқобил вариантлари ҳам рента миқдорида фарқлар бўлишига олиб келади.

2§. Ер рентаси ва унинг турлари

Ер рентаси ер эгалигини иқтисодий жиҳатдан амалга ошириш (реализация қилиш)нинг шаклидир. Бозор иқтисодиёти шароитида ер рентаси ерга ишлаб чиқариш омили сифатида эгалик қилувчиларнинг оладиган даромади. Ерга хусусий ва давлат мулкчилиги бўлиши мумкин. Агар ер давлат мулки бўлса уни давлат ишловчиларга ижарага бериши мумкин. Республикамизда ер давлат мулки бўлиб уни ишловчилар ижарага олади. Ерга хусусий мулк эгалари ҳам ишловчиларга ижарага беришлари мумкин. Ер рентасининг бир қанча тарихий кўринишлари мавжуд. Масалан, уч шаклдаги: баршчина (ишлаб бериш), оброк (натурал солиқ) ва пул солиғи шаклларидаги феодал ренталари шулар жумласидандир. Ҳозирги пайтда турли мамлакатларда мавжуд рента вужудга келиш сабаблари ва шарт-шароитларига қараб қуйидаги турларга ажратилади.

Абсолют ер рентаси, дифференциал (табақалашган) рента - 1, ва - 2, монополь рента, мутлоқ рента, қазилма бойликлар, қурилишлар жойлашган ерлардан олинадиган рента.

Ер участкаларининг унумдорлиги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган қўшимча даромад (қиймат)нинг бир қисми рента шаклини олади ҳамда у дифференциал рента деб аталади.

Қишлоқ хўжалигида энг муҳим ишлаб чиқариш воситаси – ернинг миқдори ва сифатини табиатнинг ўзи чеклаб қўйган, уни инсон кўпайтиришга қодир эмас.

Шунинг учун қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини фақат яхши унумдор ер участкаларида тўплаш мумкин эмас. Агар ишлаб чиқарилган маҳсулот тўловга қодир талаб билан таъминланган бўлса, ернинг маҳсулдорлиги ёки жойлашуви жиҳатидан ёмон шароит қишлоқ хўжалик товарларига нарх шаклланишини тартибга солувчи ижтимоий нормал шароит ҳисобланади.

Натижада ўртача ёки яхши ерларда хўжалик юритувчи ишлаб чиқарувчилар қўшимча маҳсулот ва бинобарин фойда оладилар.

Бу фойда қисқа муддатли эмас, балки озми-кўпми доимий характерга эга. Барча ерлар мустақил товар ишлаб чиқарувчилар томонидан эгаллаб олинганлиги сабабли, бу ишлаб чиқарувчилар **ерга хўжалик объекти сифатидаги монополия вужудга келади. Бу ҳол дифференциал рентанинг вужудга келишига шарт-шароит яратади.**

Шундай қилиб, дифференциал рента ҳосил бўлишининг табиий шарт миқдори чекланган ернинг сифати (унумдорлиги) даги фарқлардир, унинг ижтимоий-иқтисодий сабаби эса фойдаланиладиган ерларда иқтисодий жиҳатдан алоҳидалашган тарзда мустақил хўжалик юритишдир.

Дифференциал рента ўзининг келиб чиқиш шароитларига қараб дифференциал рента – I ва дифференциал рента – II га бўлинади.

Дифференциал рента – I ернинг табиий унумдорлиги билан боғлиқ бўлган, саноат марказларига, бозорларга ва алоқа йўлларига яқин жойлашган серунум ер участкаларида вужудга келади. **Чунки бундай ер участкаларида сарф-харажатлар даражаси унумдорлиги паст, бозорлардан, шаҳарлардан**

ва марказий йўллардан узоқ жойлашган ер участкалари маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатга нисбатан кам бўлади.

Дифференциал рента I юқорида қараб чиқилганидек хўжаликлар фаолиятига боғлиқ бўлмаган табиий шароитда вужудга келади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналарида ҳосил қилинган бу хилдаги рента ер давлат мулки бўлиши сабабли унинг манфаатлари йўлида сарф қилиш мақсадида марказлаштирилган давлат фондида (бюджетда) тўпланиши лозим. Бу ҳол ўрта ва яхши унумли ерда жойлашган хўжаликларни иқтисодий манфаатдорлигига путур етказмайди, балки бошқа хўжаликлар билан озми-кўпми иқтисодий шароитларни тенглаштириш имконини беради. Марказлаштирилган давлат фондига ўтган бу маблағларни (дифференциал рента I), мамлакат олдида турган вазифаларни амалга ошириш, хусусан янги ерларни ўзлаштириш ва ер унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлган тадбирларни амалга ошириш учун йўналтирилиши мумкин бўлади.

Дифференциал рента – I нинг ҳосил бўлиши (шартли мисол)

Ер участкалари	Ишлаб чиқариш харажатлари (минг сўм)	Ўртача фрейда (минг сўм)	Умумий қиймат (минг сўм)	Ялпи ҳосил (тонна)	Алоҳида ишлаб чиқарувчилар маҳсулоти қиймати (сўм)	Бозор баҳоси (сўм)	Ялпи сотилган тушум	Дифференциал рента-I. (минг сўм)
А юқори унумли	8000	2000	10000	30	333	500	15000	5000
В ўртача унумли	8000	2000	10000	25	400	500	12500	2500
В паст унумли	8000	2000	10000	20	500	500	10000	х

Дифференциал рента – I ер участкаларининг шаҳарларга, бозорларга, йўлларга ва сув манбаларига жойлашган жойдаги фарқлар натижасида ҳам вужудга келади.

Дифференциал рента – II нинг ҳосил бўлиши (шартли мисол)

Ер участкаси (V паст унумли)	Умумий қиймат (минг сўм)	Ялпи ҳосил. (тонна)	Маҳсулот бирлиги баҳоси (тонна)	Бозор баҳоси (тонна)	Ялпи сотилган маҳсулот (минг сўм)	Дифференциал рента-II
1-йил	10000	20	500	500	10000	х
2-йил	12000	40	300	500	20000	8000

Дифференциал рента – I қишлоқ хўжалигини экстенсив, дифференциал рента – II эса интенсиф ривожлантириш натижасида ҳосил бўлади.

Дифференциал рента II ердан интенсив фойдаланиш, яъни унинг иқтисодий унумдорлигини ошириш билан боғлиқ бўлганлиги учун ҳам бу хилдаги рентанинг асосий қисми хўжаликларнинг ўзларида қолдирилиши мантиқан тўғри бўлади. Унинг фақат бир қисми давлат фондига жалб қилиниши мумкин, чунки давлат маълум даражада бу рентанинг ҳосил қилишда ўз ҳиссасини қўшади, яъни транспорт йўллари қурилишига, ирригация-мелорация ишларини амалга ошириш учун капитал маблағлар сарфлайди, техникалар, кадрлар, минерал ўғитлар етказиб беради. Шундай қилиб, дифференциал рента I ва дифференциал рента II ер эгаси бўлган давлат билан хўжалик юритувчи субъектлар ўртасида тақсимланади.

Абсолют рента. Кўпгина мамлакатларда қишлоқ хўжалигида ерга хусусий мулкчилик монополияси шароитида ишлаб чиқаришни олиб боришга тўғри келади. Бу монополия ижарага бериладиган барча ер участкаларининг сифатидан қатъи назар, ер эгаларига абсолют рента деб аталган рентани олишга имкон беради. Абсолют ер рентасининг вужудга келиш механизми шундан иборатки, ер эгалари ерни ишловчи ижарачиларга фойдаланиш учун ижарага берадилар ва улардан ердан фойдаланганлик учун тўловлар оладилар. **Мана шу тўлов абсолют ер рента деб ном олган.** Агар ер ижарага берилганда шу ерда турли хил иншоотлар, бинолар қурилган бўлса, уларнинг ижара ҳақи алоҳида ҳисобланади.

Рента назариясига кўра қишлоқ хўжалигида рентанинг яна бир тури – монопол рента ҳам мавжуд бўлади. Бошқа ерда учрамайдиган табиий шароит, баъзан ноёб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари (узумнинг алоҳида навларини, цитрус экинлари, чой ва ҳоказоларнинг алоҳида турларини) етиштириш учун имконият яратади. Бундай товарлар монопол нархларда сотилади. Бу нархларнинг юқори бўлиши кўпинча тўловга қодир талаб даражаси билан белгиланади. Натижада монопол нархлар шундай маҳсулотларнинг индивидуал қийматидан анча юқори бўлиши мумкин. Бу эса ер эгаларига монопол рента олиш имконини беради.

Фақат қишлоқ хўжалигида эмас, балки **ундирма саноатда** ҳам қўшимча даромад олинади. Маълумки фойдали қазилма конлари жойлашуви (ва,демак, ишлаш учун қулайлиги) жиҳатидан ҳам, коннинг бойлиги жиҳатидан ҳам бири-биридан фарқ қилади. Худди қишлоқ хўжалигидаги сингари, шароити ўрта ва яхши конлардаги корхоналар қўшимча фойда оладилар, у ҳам дифференциал рентага айланади.

Ижара ҳақи. Рента муносабатларини қараб чиқишда рентанинг ижара ҳақидан фарқига эътиборни қаратиш зарур. Агар ижарага бериладиган ерга олдин бино, иншоот ва шу кабилар қуриш билан боғлиқ равишда капитал қўйилмалар сарфланмаган бўлса, ижара ҳақи ва рента миқдоран бир-бирига тўғри келади. Акс ҳолда, ижара ҳақи ер рентадан фарқ қилади. Ижара ҳақи куйидагилардан иборат: ердан фойдаланганлик учун тўланадиган рента (R), ерга илгари сарфланган капитал учун фоиз (r); ер участкасини ижарага бергунга қадар унга қурилган иншоотлар амортизацияси (A). Буни формулада куйидагича ёзиш мумкин: $ИХ = R+r+A$.

Маълумки, бозор иқтисодиёти шароитида ер фақат ижара объекти эмас, балки олди-сотди объекти ҳамдир. Ер ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулоти етиштириш ва табиий қазилма бойликлар қазиб олиш учун, ҳар хил ишлаб чиқариш ва турар жой бинолари, иншоотлар, йўллар, аэропортлар ва ҳоказолар куриш учун сотиб олинади. Ернинг нархи қандай аниқланади?

Ер ва бошқа табиат инъомлари нархини назариётчилар иррационал нархлар деб атайдилар. Ер ҳам иррационал нархга эга. Ер участкасининг эгаси уни сотишда олинган суммани банкка қўйганида, фоиз тарзида у келтирадиган даромад шу ер участкасидан олинadиган рентадан кам бўлмаган тақдирдагина ерни сотади. Бошқача айтганда, ернинг нархи капиталлаштирилган рентадир. Бошқа шароитлар тенг бўлганда, худди шу рента миқдори ер нархини белгилайди. У рента миқдорига тўғри мутаносиб ва ссуда фоизи нормасига тескари мутаносибдир. Шундай қилиб, ернинг нархи иккита миқдорга боғлиқ: 1) ер участкаси эгаси олиш мумкин бўлган ер рентаси миқдорига; 2) ссуда фоизи нормасига.

Шундан келиб чиқиб ернинг нархи қуйидаги формула бўйича аниқланади.

$$B = \frac{R}{r'} * 100\% \text{ бунда } R - \text{рента } r' - \text{ссуда фоизи нормаси, } B - \text{ер баҳоси.}$$

Фараз қилайлик, $R = 15$ минг дол., $r' = 5\%$. Бунда $B = 300$ минг дол. га тенг бўлади. Ер эгаси фақат шу нархдагина ерини сотиши мумкин, чунки муайян миқдордаги капиталдан олинadиган фоиз унга банкдан шундай йиллик даромад олишга имкон берадики, у рентага тенг бўлади.

Рента миқдори ўсиб, ссуда фоизи нормаси пасайиб борган тақдирда ернинг нархи ўсиб боради.

Ер нархини аниқлашнинг бу усули назарий аҳамиятга эга. Амалда ер нархи, ер участкасига талаб ва таклифга таъсир кўрсатувчи кўплаб омилларга боғлиқ. Жумладан, ерга нархнинг ўсишини, унга ноқишлоқ хўжалик мақсадлари учун фойдаланишга бўлган талабнинг ўсиши билан тушунтирилиши мумкин. Инфляция ва асосан гиперинфляция шароитида ерга талаб кескин ўсади, бу тегишли равишда ер нархининг ўсишига олиб келади. Бозор иқтисодиётига асосланган ғарб мамлакатларида XX аср бошларидан то ҳозирги давргача ер нархи барқарор ўсиш тамойилига эга бўлиб, фақат айрим даврлардагина унинг пасайиши кузатилади.

3. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби

Иқтисодий ривожланиш жараёнида қишлоқ хўжалиги ҳамма вақт саноат, савдо ва бошқа тармоқлар билан мустаҳкам боғлиқ бўлиб келганлигини ҳисобга олиш керак.

Чунки мамлакатнинг озиқ-овқат маҳсулотларига ва қишлоқ хўжалик хом ашёсидан тайёрланган товарларга бўлган эҳтиёжларини қондириш фақат қишлоқ хўжалигининг ҳолатига эмас, балки саноат тармоқлари билан уйғун ривожланишига ҳам боғлиқ бўлади. Худди ана шу нарса иқтисодий тизимда агросаноат мажмуасини битта пировард натижани рўёбга чиқаришга бўйсун-

дирилган тармоқларнинг ягона, яхлит тизимини келтириб чиқариш учун асос бўлади.

Агросаноат интеграцияси – қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёнидир.

Агросаноат интеграцияси кўп қиррали бўлиб, у ғоят хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Булар энг аввало ана шу жараён қайси даражада, яъни бутун мамлакат кўламида, вилоят доираси ёки корхона даражасида юз беришига боғлиқ.

Бутун мамлакат ва минтақалар кўламида агросаноат интеграцияси қишлоқ хўжалигининг тармоқлараро алоқалари кучайишида, халқ хўжалиги озиқ-овқат (тармоқ) ва минтақа агросаноат мажмуалари ташкил бўлиши ва ривожланишида ифодаланadi.

Агросаноат интеграциясининг кўлами қўйдаги даражаларда бўлиши мумкин:

- Корхона (фирма) ва бирлашмалар даражасида.
- Ҳудудлар ва минтақалар доирасида.
- Алоҳида мамлакатлар доирасида.

Агросаноат мажмуаси (АСМ) – бу қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан шуғулланувчи иқтисодиёт тармоқларидир. АСМ тўртта соҳани ўз ичига олади. Биринчиси, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш воситалари етказиб берадиган саноат тармоқлари, шунингдек, қишлоқ хўжалигига ишлаб чиқариш техника хизмати кўрсатиш билан банд бўлган тармоқлар; иккинчи соҳа – қишлоқ хўжалигининг ўзи; учинчи соҳа – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини истеъмолчига етказиб беришни таъминлайдиган тармоқлар (тайёрлаш, қайта ишлаш, сақлаш, ташиш, сотиш).

Агросаноат мажмуаси таркибида тўртинчи соҳа одамлар ҳаёти ва фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган инфратузилма муҳим ўрин тутadi. Булар йўл-транспорт хўжалиги, алоқа, моддий-техника хизмати, маҳсулотни сақлаш тизими, омбор ва тара хўжалиги.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси бевосита ишлаб чиқаришга хизмат қиладиган тармоқларни, ижтимоий инфратузилма одамлар турмуш фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган соҳаларни (уй-жой, маданий – маиший хизмат, савдо, умумий овқатланиш ва ҳоказо) ўз ичига олади.

Президентимиз И.А.Каримов таъкидлаганидек: «қишлоқни янгилаш ва қайта куриш чора-тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга»¹. Шу сабабли Республикада қишлоқ ижтимоий инфратузилмасини ривожлантириш ҳамда қишлоқ аҳолисини ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлаш Дастурини амалга ошириш давом эттирилмоқда. Фақат 2002 йил давомида

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т. «Ўзбекистон» 1998, 239-бетлар.

қишлоқда 1960,6 км сув қувурлари тармоғи ишга туширилди, 3380,2 км газ тармоқлари қурилди. Маблағ билан таъминланадиган барча манбалар ҳисобидан умумий майдони 6742,5 минг кв.м. уй-жой бинолари фойдаланишга топширилди. Қишлоқда 8,0 млрд. сўмли қишлоқ врачлик пунктлари қурилди, аҳоли жон бошига тўғри келадиган турар жой бир йилнинг ўзида 1,5 фоизга кўпайиб 13,8 кв.м ташкил этади. Бундан ташқари 2010 йилга келиб барча вилоятлар марказларида катталар ва болалар учун кўп тармоқли тиббиёт марказлари, ҳар бир туманда энг замонавий медицина асбоб-ускуналари билан жиҳозланган қишлоқ врачлик пунктлари фаолияти йўлга қўйилди. Ушбу қишлоқ врачлик пунктларининг сони 2000 йилга нисбатан 2 баробар кўпайиб, 3 минг 200 тадан ошди².

4. Агробизнес ва унинг турлари

Тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалик соҳаларидаги шакли агробизнес кўринишида намоён бўлади. Агробизнес тушунчасига қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган фаолият билан шуғулланувчи бизнес турлари ҳам киритилади. Бу қишлоқ хўжалигига техникавий, таъмирлаш хизмати кўрсатиш, унинг маҳсулотларини қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган тадбиркорлик фаолиятидир. Қисқача қилиб айтганда, агробизнес агросаноат интеграцияси натижасида вужудга келган агросаноат мажмуасининг барча бўғинларини қамраб олади.

Агробизнеснинг асосий турлари қуйидагилар:

- Фермер ва деҳқон хўжаликлари.
- Агрофирмалар.
- Агросаноат бирлашмалари.
- Агросаноат комбинатлари.
- Ширкатлар ва бошқа жамоа хўжаликлари.

Қўшма корхоналари (агар соҳадаги)

Агробизнес фаолиятининг мақсади истеъмол бозорини етарли миқдорда сифатли қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, саноатни эса хом ашё билан узлуксиз таъминлаш орқали фойда кўришдан иборат.

Агробизнеснинг асосий шакли ва бирламчи бўғини фермер ва деҳқон хўжаликларидир. Чунки улар бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқаради. Бу хўжаликлар ўз ерида ёки ижарага олинган ерда иш юритиб, унда мулк эгаси ва ишлаб чиқарувчи фермернинг ўзи ва оила аъзолари ҳисобланиб, айрим ҳолларда ёлланма меҳнатдан фойдаланиш ҳам мумкин. Фермер хўжалигининг афзаллиги шундан иборатки, ундан мулк ва меҳнат бевосита қўшилади, бу эса юқори самарани таъминлайди. Фермер хўжаликлари мустақил тузилма бўлиши сабабли ўз фаолиятини бозор конъюктурасига тез

² Каримов И. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Тошкент-“Ўзбекистон”-2011,17-бет

мослаштира олади. Унда иқтисодий манфаат ва пировард натижа учун масъулият битта фаолиятнинг икки томонини ташкил қилади. Буларнинг ҳаммаси фермер хўжалигининг яшовчанлигини таъминлайди.

Республикада ислохотларни амалга оширишнинг дастлабки босқичларидаёқ, Президентимиз Ислон Каримов фермер хўжаликлари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ташкил этишнинг асоси сифатида фаолият кўрсатиши лозимлигини таъкидлаб ўтган эди. Шу сабабли республикада қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш аграр ислохотларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Республикада бу жараён зарар кўриб ишлаш натижасида оғир аҳволга тушиб қолган давлат хўжаликларининг таркиби фермер хўжаликларидан иборат ширкатлар уюшмасига айлантириш, мавжуд давлат ва жамоа хўжаликлари таркибида улар ресурслари ҳисобидан фермер хўжаликларини уюштириш ҳамда деҳқоннинг ўз мол-мулки негизидан бундай хўжаликларни деҳқон хўжалиги ташкил қилиш йўли билан боради. Фермер хўжалигининг барча ташкилий шакллари умумий томони шундаки, улар ижарага олинган давлат ерида фаолият кўрсатади. Фермер ва деҳқон хўжаликларини ташкил қилиш, ривожлантириш ва улар фаолиятини тартибга солиш Ўзбекистон республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги, «Деҳқон хўжалиги тўғрисида»ги, «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонунларга ҳамда қишлоқ хўжалигида ислохотларни чуқурлаштиришга қаратилган бошқа ҳуқуқий битмларга ва ҳукумат қарорларига асосланади.

Ўзбекистонда фермер хўжаликларининг ривожланиши (йил бошига)

10-жадвал

Йиллар Кўрсаткичлар	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Фермер хўжаликлари сони (минг)	14,2	18,1	21,4	23,0	43,8	72,4	103,9	125,7	189,2	217,1	218,6	...
Бириктирилган ер майдонлари (минг га)	193	265	413	447	889	1591	...	2935,9	3775,9	4953,2	5896	...
Бир хўжалик ихтиёридаги ер майдони (га)	4,6	6,6	9,7	11,3	23,6	22	...	28,2	30,0	26,2	27,0	...
Фермер хўжаликларининг ялпи қишлоқ хўжалик маҳсулотигаги улуши, %	31,0	...	35,0	24,3	24,5	34,7	32,5	...

Бу қонуний актларда фермерларга ажратилган ерларни мерос қилиб қолдириш шарти билан узоқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилди. Шу билан, бирга бу хўжалик учун ерларнинг унумдорлигини сақлаш ва оширишда давлат томонидан кафолатлар яратиш йўли билан уларни ҳимоялаш тизими вужудга келтирилди. Шундай қилиб фермер хўжаликларини

ривожлантиришни рағбатлантириш учун ҳам ҳуқуқий, ҳам ташкилий шарт-шароитлар яратилди. Натижада Республикада 2009 йил бошига келиб фермер хўжаликлари сони 220,0 минг дан зиёдни ташкил қилди. Уларга бириктирилган қишлоқ хўжалик фойдаланишидаги ерлар майдони 5896 минг гектарни ташкил қилиб, бир хўжалик ихтиёридаги ер майдони 27,0 гектарга тўғри келади. 2008 йилда фермер хўжаликларида бутун қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 32,5 фоизи етиштирилган.¹ Республикада фермер хўжаликлари самарали ишлаши учун зарур хизмат кўрсатувчи инфратузилма – агрофирмалар, машина – трактор парклари, таъмирлаш устахоналари, тайёрлов пунктлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи кичик корхоналар тизими шаклланди.

Агробизнес турларидан бири агрофирмалардир. Улар маълум турдаги қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва уни пировард маҳсулот даражасигача қайта ишлашни қўшиб олиб борадиган корхоналардир.

Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга хос ресурсларни ишлатиб, истеъмолга тайёр бўлган маҳсулот яратади. Мазкур турдаги корхоналар турли мулкчиликка асосланиши, чунончи оилавий хўжалик асосида ҳам ташкил топиб, кичик заводлар билан бирикиши мумкин. Агросаноат бирлашмалари ва комбинатлари агробизнеснинг янги турларидир.

Агросаноат бирлашмалари бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва унга боғлиқ ишлаб чиқариш фаолияти билан шуғулланувчи бир неча хўжалик ҳамда корхоналарни бирлаштиради. Масалан, Боғдорчилик ва узумчилик билан шуғулланувчи хўжаликлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи цех ва заводлар, етказиб берувчи савдо-сотик корхоналари бир технологик жараёнга бирлашиб агросаноат бирлашмаларини ташкил қилади. Бирлашма иштирокчилари ишлаб чиқариш, хўжалик ва молиявий мустақилликларини сақлаб қолиши билан бирга, уларнинг умумий мулки ҳам таркиб топиб боради.

Агросаноат комбинатлари қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб беришгача барча технологик жараёнга хизмат қилувчи хўжалик ва корхоналарнинг маълум бир ҳудудида бирлашувидир. Агробизнес турига кўнгилли ва пайчилик маблағлари асосида ташкил қилинган турли хил уюшма ва иттифоқларни ҳам киритиш мумкин.

Қишлоқ хўжалигидаги давлат корхоналари, жамоа хўжаликлари ва ширкатлари, турли хил мулкчилик асосида ташкил қилинган қўшма корхоналар ҳам агробизнес турлари сифатида фаолият кўрсатади.

Асосий таянч тушунчалар

Аграр муносабатлар – ерга эгалик қилиш, тасарруф этиш, ундан фойдаланиш ва ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш жараёнида вужудга келадиган муносабатлар.

¹ Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2008 год. Т.: 2009 г., 38,45 стр.

Рента муносабатлари – Ер омилига эгалик қилинганлиги ва ундан фойдаланиш натижасида вужудга келадиган даромадни тақсимлаш ва ўзлаштириш билан боғлиқликда вужудга келадиган муносабатлар.

Дифференциал рента – ер участкаларининг унумдорлигидаги ва жойлашган жойидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган даромад.

Дифференциал рента I – ерларнинг табиий унумдорлигидаги фарқлар натижасида вужудга келадиган даромад.

Дифференциал рента II – ерларнинг иқтисодий унумдорлигини ошириш натижасида вужудга келадиган даромад.

Абсолют рента – қишлоқ хўжалигида ерга бўлган хусусий мулкчилик монополияси натижасида вужудга келиб, ҳамма турдаги: яхши, ўртача ва ёмон ерлардан олинадиган даромад.

Монопол рента – алоҳида табиий шароитга эга бўлган, ноёб қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириладиган ерлардан олинадиган рента.

Ундурма саноатда рента – фойдали қазилма конларининг жойлашиши (ер юзасига нисбатан) ва уларнинг бойлиги жиҳатдан фарқлар натижасида вужудга келадиган даромад.

Агросаноат мажмуаси – қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш, уни сақлаш, қайта ишлаш ва истеъмолчиларга етказиб бериш билан боғлиқ хўжалик тармоқларининг бирлиги.

Ишлаб чиқариш инфратузилмаси – бевосита қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига хизмат кўрсатувчи соҳалар.

Ижтимоий инфратузилма – одамлар яшаш ва турмуш фаолиятининг умумий шароитларини таъминлайдиган соҳалар.

Агросаноат интеграцияси – қишлоқ хўжалиги билан унга хизмат қилувчи ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб берувчи туташ тармоқлар ўртасида ишлаб чиқариш алоқаларининг ривожланиши ҳамда уларнинг узвий бирикиш жараёнидир.

Агробизнес – тадбиркорлик фаолиятининг қишлоқ хўжалиги ва у билан боғлиқ соҳалардаги намоён бўлиш шакли.

Такрорлаш учун савол ва топшириқлар

1. Аграр муносабатларнинг мазмунини, иқтисодий муносабатларда тутган ўрнини ва хусусиятларини кўрсатиб беринг.
2. «Ерга эгалик» ва «ердан фойдаланиш» тушунчаларини изоҳланг. Ер рентаси назарияларининг умумий томонлари ва туб фарқларини кўрсатиб беринг. Ер рентасининг асл мазмунини тушунтиринг.
3. Дифференциал (I ва II) ва абсолют рентанинг ҳосил бўлиш шарт-шароитлари, манбалари ва тақсимланишини тушунтириб беринг. Монопол рента нима? Қазиб олувчи ва ундирма саноатда рента қандай ҳосил бўлади?
4. «Ижара ҳақи» ва «ер рентаси» нинг фарқларини изоҳланг.
5. Агробизнеснинг иқтисодий моҳиятини тушунтиринг ва унинг асосий турларига тавсиф беринг.

6. Агросаноат мажмуаси ва агросаноат интеграцияси тушунчалари иқтисодий мазмунига ўз фикрингизни билдиринг.

Фойдаланилган адабиётлар

I. Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 1992.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 5-том. -Т.: «Адолат» 1991.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 1-том. -Т.: «Адолат» 1991.
4. Ўзбекистон Республикасининг «Гадбиркорлик тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 3-том. -Т.: «Адолат» 1991.
5. Ўзбекистон Республикасининг «Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисида»ги Қонуни 02.07.1992 й. № 625.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 6-том. -Т.: «Адолат» 1993.
7. Ўзбекистон Республикасининг «Ижара тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 4-том. -Т.: «Адолат» 1993.
8. Ўзбекистон Республикасининг «Қимматли қоғозлар ва фонд биржаси тўғрисида»ги Қонуни 02.09.1993 й. № 918.
9. Ўзбекистон Республикасининг «Ер солиғи тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 8-том. -Т.: «Адолат» 1994.
10. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари ва чет эл инвесторлар фаолиятининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 9-том. -Т.: «Адолат» 1994
11. Ўзбекистон Республикасининг «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни. 1996.
12. Ўзбекистон Республикасининг «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуни 30.04.1998 й. № 609.
13. Ўзбекистон Республикасининг «Инвестиция фаолияти тўғрисида»ги Қонуни 24.12.1998 й. № 719.
14. Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисида»ги Қонуни. 14.04.1999 й. №756.
15. Ўзбекистон Республикасининг «Валютани тартибга солиш тўғрисида»ги қонуни 2003 йил 11 декабрь № 556.
16. Ўзбекистон Республикасининг «Хусусий корхона тўғрисида»ги Қонуни 2003 йил 11 декабрь. № 558.

II. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари ва қарорлари

17. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Жамиятни демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ҳамда модернизациялаш мақсад ва вазифаларини амалга ошириш Дастури тўғрисида»ги Қарори 10.03.2005 й. №ПҚ-24
18. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Гадбиркорлик субъектлари томонидан тақдим этиладиган ҳисобот тизимини такомиллаштириш ва уни

ноқонуний талаб этганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги Қарори 1 1.03.2005 й. № Пқ-26.

19. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Нақд пул муомаласини такомиллаштириш ва банкдан ташқари айланмани қисқартириш борасидаги қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори 15.04.2005 й. № Пқ-57.
20. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Экспорт ва импорт операцияларини тартибга солиш чора тадбирлари тўғрисида”ги Қарори 15.06.2005 й. №Пқ-100.
21. Ўзбекистон Республикасининг «Иқтисодий тадқиқотларни ташкил қилишни такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги Қарори 02.08.2005 й. № Пқ-143.
22. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт вазирлигини тузулмасини такомиллаштириш тўғрисида”ги Қарори 08.08.2005 й. № Пқ-148.
23. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Бозор ислохотларини чуқлаштириш ва иқтисодиётини янада эркинлаштириш соҳасидаги устувор йўналишларни амалга оширишни жадаллаштириш чора тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 14.06.2005 й. № Пқ-3618.
24. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Банк тизимини янада ислох қилиш ва эркинлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 15.04.2005й.
25. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ижтимоий ҳимоя йили» Давлат дастури тўғрисидаги қарори. // Халқ сўзи, 2007 йил 24 январь.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қарорлари

26. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Банк тизимини ислох қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 15.01.1999 й. №24.
27. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хорижий инвестициялар иштирокидаги устувор лойиҳаларни ҳисобга олишни тартибга солиш ва улар мониторингини олиб бориш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори 2004 йил 9 февраль 59-сон.
28. Ўзбекистон Республикаси Давлат Солиқ қўмитасининг «Давлат солиқ хизмати органлари тадбиркорлик субъектларидан молиявий ҳисобот, солиқлар, мажбурият тўловлар ва даромадлар тўғрисидаги деютарациялар бўйича ҳисоб-қитоблар, ёзма аризалар ва билдиришномалар қабул қилиб олиш ҳамда рўйхатдан ўтказиш тўғрисида низомни тасдиқлаш ҳақида»ги Қарори 2005 йил 10 июл 2005-42-сон.
29. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси мажлисининг Қарори. «2008 йилда Республикани ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор вазифалари тўғрисида». 2009 йил 13 февраль.

IV. Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

30. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий - ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: “Ўзбекистон” 1991.
31. Каримов И.А. Ўзбекистон келажаги буюк давлат. -Т.: Ўзбекистон, 1992.

32. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: “Ўзбекистон” 1993.
33. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари. -Т.: “Ўзбекистон” 1993.
34. Каримов И. А. Ўзбекистон - бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Т. 1993.
35. Каримов И.А. Дехқончилик тараққиёт, фаровонлик манбаидир. -Т.: “Ўзбекистон” 1994.
36. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. -Т.: Ўзбекистон. 1995.
37. Каримов И. А. «Ўзбекистон иқтисодий ислохотларини чуқурлаштириш йўлида», Тошкент, 1996.
38. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI - аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: “Ўзбекистон”, 1997
39. Каримов И. А. Ўзбекистон XXI асрга интиломда. Т. 1999.
40. Каримов И. Иқтисодий эркинлаштириш – энг муҳим вазифамиз. «Халқ сўзи» газетасининг 2000 йил 11 февраль сони.
41. Каримов И. А. "Эл-юрт ташвиши билан яшаш ва ишлаш – асосий мезон". «Халқ сўзи». 2004 йил 16 октябр.
42. Каримов И. А. «Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ». Том. 12 - Т.: «Ўзбекистон», 2004.
43. Каримов И.А. «Эришган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим» мавзусида Вазирлар Маҳкамасидаги маърузалари //«Халқ сўзи» 2006 йил февраль.
44. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллиги мустақиллик тараққиёт йўли. - Тошкент: Ўзбекистон, 2007. - 46 б.
45. Каримов И.А. Эришилган ютуқларни мустаҳкамлаб, янги марралар сари изчил ҳаракат қилишимиз лозим. Президент Ислом Каримовнинг 2005 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2006 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.
46. Каримов И.А. Янгиланиш ва барқарор тараққиёт йўлидан янада изчил ҳаракат қилиш, халқимиз учун фаровон турмуш шароити яратиш асосий вазифамиздир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси.
47. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш-барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг 2007 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2008 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги маърузаси. //«Халқ сўзи» 2008.
48. Каримов И.А. Ватанчимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш - бизнинг Амалий мақсадимиз. Президентимиз Ислом Каримовнинг

Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 16 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. //«Халқ сўзи» 2008 йил декабрь.

49. Каримов И.А. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг мажлиси тўғрисида ахборот. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Каримовнинг 2008 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2009 йилда иқтисодиётни барқарор ривожлантиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасидаги маърузаси. //«Халқ сўзи» 2009.
50. Каримов И. А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. - Т.: «Ўзбекистон» НМИУ, 2009.
51. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари / И.А.Каримов. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
52. Каримов И.А., Энг асосий мезон – ҳаёт ҳақиқатни акс эттириш. Т.: Ўзбекистон, 2009,
53. Каримов И.А. Мамлакатимизни модеренизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш – устувор мақсадимиз Президентимиз Ислоом Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маърузаси. //«Халқ сўзи» 2010 йил 28 январь.
54. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Президентимиз Ислоом Каримовнинг 2009 йилнинг асосий яқунлар ва 2010 йилда Ўзбекистонни ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси. //«Халқ сўзи» 2010 йил 30 январь.
55. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга қаратилган. Халқ сўзи., 2011 йил 4 февраль.

V. Асосий адабиётлар

56. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. -М.: “Республика” 1992.
57. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер. с англ. со 2-го издания. -М.: “Дело ЛТД” 1993.
58. Шишкин А.Ф. Экономическая теория. Учебное пособие для ВУЗов. 2-ое издание, в 2-х книгах. -М.: ВЛАДОС, 1996
59. Қодиров А. ва бошқалар. Иқтисодиёт назарияси. ТДТУ. 1997.
60. Экономическая теория. Учебник. Под общей ред. проф. В.И.Видяпина, Г.П.Журавлевой. -М.: РЭА, 2000.
61. Экономическая теория. Учебник для студентов высших учебных заведений. Под ред. В.Д.Камаева, 7-ое издание. -М.: ВЛАДОС, 2001.
62. Экономическая теория. Учебник. Под общей ред. В.И.Видяпина, А.И.Добрынина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. -М.: ИНФРА-М, 2001.

63. Раззоқов А., Тошматов Ш., Ўрмонов Н. Иқтисодий таълимотлар тарихи. -Т.: «Молия». 2002.
64. Шодмонов Ш., Алимов Р., Жўраев Т. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кўлланма. -Т.: Молия, 2002.
65. Экономическая теория: Учеб. Для студ. Высш. Учеб. Заведений. Под. Ред. В.Д.Камаева. -7-е изд, перераб и доп. – М.: «Гуманитарное издательство цент ВЛАДОС» 2002.
66. Вахабов А.В., Худякова Н.К. Международные валютно-кредитные и финансовые отношения. Учебное пособие в 2-х ч. /Т., 2003.
67. Тожибоева Д. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Шарқ» 2003.
68. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. 2-е изд., перераб. и доп. -М.: ТК Велби. Изд-во Проспект, 2005.
69. Экономическая теория. изд.испр. и доп. Под.общ. ред. акад. В.И.Видяпина, А.И. Добрина, Г.П.Журавлевой, Л.С.Тарасевича. -М.: ИНФРА-М, 2005.
70. Иохин В.Я. Экономическая теория. -М.: Экономистъ. 2005.
71. Куликов Л.М. Экономическая теория. -М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005.
72. Шодмонов Ш.Ш., Ғафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Фан ва технология», 2005.
73. Экономика. 8-е изд., перераб. и дополнение. под ред. А.С.Булатова. -М.: Экономист, 2005.
74. Мишкин Ф. Экономическая теория денег, банковского дела и финансовых рынков. М. 2006.
75. Хошимов П.З., Умаров К.Ю. Иқтисодиёт назарияси. Ўқув кўлланма. -Т.: «Университет», 2006.
76. Ўлмасов А., Вахобов А. Иқтисодиёт назарияси. -Т.: «Шарқ» 2006.
77. Экономическая теория. Учебник (под ред. В.Д.Камаева, Е.Н.Лобачевой). - М.: Юрайт-Издат, 2006.
78. Лачанов Ю.Н. Новая экономическая теория – новая классика: Революционный прорыв во всех представлениях ЛКИ, 2008, 104с.
79. Экономическая теория: учеб. Под. Ред. И.П.Николаевой. – 2-е изд., Перераб. И. доп. – М.: Проспект, 2009, 576с.
80. Казначевская Г.Б. «Экономическая теория»: учебник для колледжей.-изд, у-е/доп и перераб. Ростов н/Д: Феникс, 2010.- 346с.

VI. Қўшимча адабиётлар

81. Transition report 2007. People in transition. EBRD, London, 2007, - 218.
82. Аткинсон Л., Стиглиц Д. Теория государственного сектора экономики. М. 1996.
83. Барр Р. Политическая экономия. т. 1. – М., 1994.
84. Бобоқулов Т.И. Миллий валютанинг барқарорлигини таъминлаш: муаммоолар ва ечимлар. Т.: «Fan va texnologiya» . 2007.
85. Большой экономический словарь. М., 2002 .
86. Вахабов А.В. Введение в обращение национальной валюты Узбекистана-сума укрепление его покупательной способности. / 2007 йилда Банк-молия тизимида ислохатларни янада чуқурлаштириш ва кўламини кенгайтириш./ Т.: «Молия» 2007. -5 б.

87. Войтов А. Фундаментальная экономика. М. 1998.
88. Долан Э., Кэмпбелл К., Кэмпбелл Р. Деньги, банковское дело, денежно-кредитная политика. Л., 1991.
89. Дорнбуш Р., Фишер С. Макроэкономика. М. 1997.
90. Игнатовский П. Экономика, человек и государство. М. 1998.
91. Конкуренция. Майкл Портер. М. 2000.
92. Куликов Л.М. «Экономическая теория»: Учеб. -М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006.-290 с.
93. Попов А.И. Экономическая теория, СПб 2001.
94. Принципы экономики. Н. Грегори Менкью. М. 1999.
95. Пул-кредит сохасидаги мавжуд вазият ва монетар сиёсатнинг 2008 йилга мўжалланган асосий йўналишлари./ Банк ахборотномаси./ № 5 30.01.2008 и.
96. Расулов Т.С. Валюта муносабатларининг назарий асослари. /Т. Молия, 2007.
97. Самуэльсон П., Нордхаус В. Экономика. М. 1999.
98. Экономическая теория : учебное пособие/ Под ред.: А.Г. Грязновой, В.М. Соколинского; Финансовая академия при Правительстве РФ. -2-е изд., перераб. и доп. -М.: КноРус, 2006.
99. Экономическая теория: учебник / под. Общ. Ред. Акад. В.И. Видяпина, А.И. Добрынина, Г.П. Журавлевой, Л.С. Тарасевича. - М.: ИНФРА-М, 2007.
100. Мировая экономика. Экономика зарубежных стран. Учебник под ред. В.П. Колесова и М.Н. Осьмовой. –М.: Флинта, 2001.
101. Игнатов В.Г. и др. Экономика социальной сферы. Учебное пособие. –М.: «Март», 2005.
102. История экономических учений (современный этап). Учебник под ред. А.Г.Худокормова. –М.: ИНФРА-М, 2002.
103. Шмырева А.И., Колесников В.И., Климов А.Ю. Международны валютно-кредитные отношения. Учебное пособие для вузов. –СПб.: «Питер», 2002.
104. Е.Ф. Жуков. Общая теория денег и кредита. –М.: «ЮНИТИ» 2001.
105. Хашимов П.З. и др. Экономика социальной сферы. Учебное пособие. –Т.: «Университет», 2002.
106. Хашимов П.З. и др. Экономическая теория. Часть I. –Т.: “Университет”, 2003.
107. Хашимов П.З. и др. Экономическая теория. Часть II. –Т.: “Университет”, 2003.
108. Хашимов П.З. и др. История экономических учений. -Т.: “Университет”, 2003.
109. Борисов Е.Ф. Экономическая теория: вопросы и ответы. -М.: Юридическая фирма «КОНТРАКТ»: ИНФРА-М. 2006.
110. Ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш. О.М.Ахмедовнинг умумий тахрири остида. -Т.: “Академия”, 2007.
111. Воробьев Е.М. Экономическая теория. Курс лекций. М.: Эксмо, 2008, 272с.
112. Борисов Е.Ф. Экономика: учеб. – М.: Проспект, 2009, 320с.
113. Экономика общественного сектора : Учебник / Под Ред. П.В.Савченко, И.А.Погосова, Е.Н.Жилькова.- М: ИНФРА-М, 2009.-763с.

МУНДАРИЖА

I БЎЛИМ. ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

1-Мавзу. ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА УСЛУБИ

1. Иқтисодиёт ва унинг бош масаласи.....3
2. Иқтисодий билимларнинг вужудга келиши ва иқтисодий фанларнинг шаклланиши.....5
3. Иқтисодиёт назарияси фанининг предмети ва вазифалари.....8
4. Иқтисодий қонунлар ва категориялар (илмий тушунчалар).....11
5. Иқтисодий жараёнларни илмий билишнинг услублари.....12

2-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ РЕСУРСЛАР ВА ЖАМИЯТ ЭҲТИЁЖЛАРИ

1. Иқтисодий ресурслар, уларнинг турлари, таркиби ва чекланганлиги.....15
2. Ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжлар ва уларнинг турлари.....18
3. Эҳтиёжларнинг чексизлиги. Эҳтиёжларни юксалиб бориш қонуни.....23
4. Муқобил танлов ва қарор қабул қилиш. Қарор қабул қилишнинг қадам-бақадам модели.....25

3-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ЎЗГАРИШИ

1. Иқтисодий тизим тушунчаси ва унинг таркибий тузилиши.....32
2. Иқтисодий тизимлар туркимлинишига турлича ёндашувлар. Иқтисодий тараққиёт босқичларига формацион ва технологик ёндашувнинг ўзига хослиги.....33
3. Иқтисодий тизим моделлари ва уларнинг белгилари.....38

4-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТ ВА УНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

1. Иқтисодий фаолият мазмуни ва турлари.....42
2. Ишлаб чиқариш жараёнининг мазмуни ва ўзига хослиги.....45
3. Ишлаб чиқариш омиллари ва унинг таркиби.49
4. Ишлаб чиқаришнинг умумий ва пировард натижалари.....52
5. Ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги ва унинг кўрсаткичлари.....54

5-Мавзу. ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМДА ТОВАР ВА ПУЛ

1. Ижтимоий хўжалик шакллари ва уларнинг ривожланиши.....59
2. Товар ва унинг хусусиятлари.....61
3. Қийматнинг турли хил назариялари.....62
4. Пулнинг келиб чиқиши, моҳияти ва вазифалари.....65

6-Мавзу. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИДА МУЛКЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ

1. Мулкчилик муносабатларининг моҳияти ва иқтисодий мазмуни. Мулк объектлари ва субъектлари.....71
2. Мулкчиликнинг турли шакллари ва уларнинг иқтисодий мазмуни.....73
3. Ўзбекистонда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш мақсади, йўллари ва усуллари.....77

II БЎЛИМ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

7-Мавзу. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ ВА УНИНГ БЕЛГИЛАРИ

1. Бозор иқтисодиёти ва уни вужудга келиши.....85
2. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделлари.....91
3. Бозор иқтисодиётининг асосий белгилари.....94
4. Бозор иқтисодиётининг афзалликлари ва зиддиятлари.....94

8-Мавзу. ЎТИШ ДАВРИ ВА УНИНГ ЎЗБЕКИСТОНДАГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

1. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишнинг тамойиллари ва хусусиятлари.....96
2. Республикада бозор ислохотларини амалга ошириш ва унинг асосий йўналишлари.....101
3. Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида макроиқтисодий барқарорликка эришиш вазифалари.....110
4. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози шароитида республикада ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг уствор йўналишлари.....114

9-Мавзу. БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Бозор тушунчаси ва бозорнинг вазифалари.....117
2. Бозорнинг турлари ва тузилиши.....121
3. Бозор инфратузилмаси ва унинг унсурлари.....124

10-Мавзу. ТАЛАБ, ТАКЛИФ ВА БОЗОР МУВОЗАНАТИ

1. Талаб тушунчаси ва унинг миқдorigа таъсир қилувчи омиллар. Талаб қонуни.....127
2. Таклиф тушунчаси. Таклиф қонуни. Таклиф миқдorigа таъсир қилувчи омиллар.....130
3. Талаб миқдори ва таклиф миқдори ўртасидаги нисбат ҳамда унинг ўзгариши.....133

11-Мавзу. БОЗОР ТИЗИМИДА ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИ ВА ТАДБИРКОРЛИК КАПИТАЛИ

1. Тадбиркорлик фаолиятининг моҳияти ва унинг асосий белгилари.....137
2. Тадбиркорлик фаолиятининг шакллари ва тамойиллари.....140
3. Тадбиркорлик капиталининг ҳаракати ва унинг босқичлари.....145
4. Тадбиркорлик капиталининг айланиши. Асосий ва айланма капитал....148

5. Асосий капитални такрор ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш самарадорлиги.....	151
---	-----

12-Мавзу. САРФ ХАРАЖАТЛАР ВА ФОЙДА

1. Иқтисодий харажатлар тушунчаси унинг турлари.....	159
2. Қисқа ва узоқ даврда ишлаб чиқариш харажатларининг ўзгариш таъмирлари.....	162
3. Фойданинг мазмуни. Фойда нормаси ва массаси.....	165

13-Мавзу. МЕҲНАТ ВА ИШ ҲАҚИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

1. Яратилган маҳсулот ва даромадлар тақсимлаш тўғрисидаги назариялар.....	167
2. Иш ҳақининг иқтисодий мазмуни ва унинг даражасини белгиловчи омиллар.....	170
3. Иш ҳақини ташкил этиш шакллари ва тизимлари.....	173
4. Алоҳида меҳнат бозорларида иш ҳақи даражасининг аниқланиш. Инсон капиталига инвестициялар.....	174
5. Меҳнат муносабатларининг иқтисодий мазмуни ва унда қасаба уюшмаларининг роли.....	175

14-Мавзу. РАҚОБАТ НАЗАРИЯСИ

1. Рақобатнинг моҳияти.....	178
2. Рақобатнинг шакллари ва усуллари.....	179
3. Ўзбекистонда рақобатчилик муҳитининг вужудга келиши ва антимонопол қонунчилиги.....	185

15-Мавзу. НАРХ ВА УНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

1. Нархнинг моҳияти ва вазифалари.....	188
2. Эркин ва монополлашган бозорда нархнинг шаклланиш хусусиятлари.....	190
3. Нархнинг турлари. Ўзбекистонда давлатнинг нарх сиёсати.....	192

16-Мавзу. АГРАР ТИЗИМДА РЕНТА МУНОСАБАТЛАРИ

1. Аграр муносабатлар ва уларнинг хусусиятлари. Рента муносабатлари.....	197
2. Ер рентаси ва унинг турлари.....	200
3. Агросаноат интеграцияси. Агросаноат мажмуаси ва унинг таркиби.....	204
4. Агробизнес ва унинг турлари.....	205
Фойдаланилган адабиётлар.....	210
Қўшимча адабиётлар.....	211

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

**Босишга рухсат этилди 27.08.2010йил. Бичими 60x84 ¹/₁₆.
«Times Uz» гарнитураси. Офсет усулида босилди.
Шартли босма табағи 13,75. Нашр босма табағи 13,0.
Тиражи 500. Буюртма № 235.**

**«Fan va texnologiyalar Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.**